

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК

БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS

OF BAKU UNIVERSITY

ISSN 1609-0586

HUMANİTAR

elmlər seriyası

серия

ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of

HUMANITARIAN SCIENCES

№1.2016

Baş redaksiya heyəti:

Məhərrəmov A.M. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Əfəndiyev V.Ə.**, **Xələfov A.A.**, **Məmmədəliyev V.M.**, **Paşayeva N.A.**, **Quliyeva Ş.T.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Zeynalov İ.X. (redaktor), **İsmayılov X.İ.** (redaktorun müavini), **Quliyeva S.Z.** (məsul katib), **Əliyeva İ.S.**, **Qurbanov A.İ.**, **Əlizadə Y.M.**, **Rzayev A.Ə.**, **Əzizov E.Z.**, **Hacıyev A.C.**, **Hacıyev S.T.**, **İsmayılov X.İ.**, **Vəliyev Ş.Q.**, **Məmmədov C.Ə.**, **Vəliyev M.T.**, **Rüstəmov R.Ə.**

B.310.30.IV.1999

© «*Bakı Universiteti*» nəşriyyatı, 2016

Redaktorları: *Məryəm Qədimova*
Yafəs Quliyev
Nərgiz Əliyeva
Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Yığılmağa verilmişdir: 30.05.2016 Çapa imzalanmışdır: 28.11.2016
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 13,25 ç.v. Sifariş 80. Sayı 120. Qiyməti 2.00 man.

«Bakı Universiteti» nəşriyyatı, Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır.
Şəhadətnamə B310.30.04.1999.
bun@box.az

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 4 sm, aşağıdan – 4,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə disketlə (disklə) birlikdə təqdim olunur, disketlər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalin əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) biblioqrafik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azər nəşr, 1994, 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1999, 715 s.

Coxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000, 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2001, № 3, s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2003, s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. ... dis. Bakı, 2003, 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siy.2, iş 26, vv.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

PS: Rəhbərliyin bizə verdiyi göstərişə əsasən növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcək.

DİLÇİLİK

UOT 811.512.1

Türk dilləri

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ALINMA SÖZLƏR HESABINA SÖZYARATMA ÜSULUNA TARİXİ-MÜQAYİSƏLİ BAXIŞ

*Ş.H.AKALIN, **Q.Ç.MAHMUDOVA

**Türkiyə, Hacettepe Universiteti*

shakalin@gmail.com

***AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*

dr.gatibe@gmail.com

Türk dillərində söz yaradıcılığı üsullarından biri də alınma sözlər hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsidir. Tarix boyu türk dilləri müəyyən siyasi, iqtisadi, hərbi, mədəni əlaqələr səbəbi ilə digər dillərdən-çin, sanskrit, tibet, monqol, fars, ərəb, fransız, rus və s. dillərdən söz almış, bununla da söz ehtiyaclarını ödəmişlər. Bu proses bu gün də davam edir. Məqalədə iki türk dilində - Türkiyə türkcəsində və Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının bir üsulunu təşkil edən alınma sözlərin tarixi inkişaf prosesi izlənilmiş, bu iki qohum dildə alınma sözlərin dildəki funksiyaları arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: alınma, söz yaradıcılığı, Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan dili

Türk dillərində, xüsusilə, Türkiyə türkcəsində və Azərbaycan dilində digər dillərdən bu dillərə keçib özünə vətəndaşlıq hüququ qazanan, bəzən qazanmayıb dili tərk edən, bəzən də keçdiyi dilin qrammatik və fonetik qayda-qanunlarına tabe olub tamamilə o dillə qaynayıb-qarısan yad sözlər mənşəcə və keçdiyi dilə adaptasiya olunma baxımından hər iki dildə müxtəlif tarixi inkişaf yolu keçmişlər. Türkiyə türkcəsinin leksik tərkibində türk mənşəli sözlərlə bərabər tarix boyunca siyasi və iqtisadi əlaqədə olduqları xalqların dilindən keçən sözlər, frazeoloji birləşmələr, qəlip ifadələr müəyyən yer tutur. Türkiyə dilçiliyində bu tip sözlər müxtəlif terminlərlə verilir. Dilçiyə dair kitablarda *ödünc sözcük* (1, 204), *alıntı kelime* (2, 17), *alıntı söz* (3, 99-105), *aktarma* (4, 15), *kopyalama* (5, 28-29) kimi fərqli terminlərlə adlandırılan bu tip sözlər dilin lüğət tərkibinə yeni söz qazandırma yollarından birini yaradır. K.İmer və digərləri *ödünc sözcük* (loan word, borrowed word) termininə belə tərif ver-

mişlər "...bir dilə bir başqa dildən birbaşa və ya tərcümə yolu ilə keçən alınma sözlər siyasi, ictimai, mədəni, iqtisadi və başqa məqsədlər üçün işlənərək söz, söz birləşməsi, ifadə şəklində dilin bütün səviyyələrində mövcuddur (1, 54). Azərbaycan dilçiliyində də alınma söz mövzusu yetərincə tədqiqata cəlb olunmuş, digər dillərdən dillərə keçən bu tip leksik vahidlər "alınmalar, yad sözlər, əcnəbi sözlər" terminlərilə verilmişdir.

Əsrlər boyu fars dili poeziya, ərəb dili elmi dil kimi qəbul olunsada istər Türkiyə türkcəsi, istərsə də Azərbaycan dili öz danışq dili səviyyəsində həm fars, həm də ərəb dilinin milli şovinizminə sinə görə bilmişdir. Bu onu göstərir ki, vaxtilə, XX əsrin 20-ci illərində Türkiyə türkcəsində özləşmə siyasəti aparıldı. Azərbaycan dilində isə istər XX əsrin 30-cu illərində, istər 60-cı illərdə, istərsə də 90-cı illərdə Azərbaycan dilində müəyyən qədər özləşmə siyasəti getsə də, bu Türkiyə türkcəsindəki kimi əhatəli səciyyə daşımamışdır.

Zaman-zaman yersiz alınmalardan qurtulmaq üçün Azərbaycan dilində yeni sözlər yaranmasına cəhd edilib. XX əsrin 1960–70-ci illərində akademik M.Şirəliyev tərəfindən «*bildiriş, yollayış, dincəliş*» kimi sözlər, müxtəlif yazıçı və şairlərimiz tərəfindən "çimərlik, əyləc və s." leksik vahidlər yaradılıb. Dildən alınma sözləri təmizləmək üçün, ilk növbədə, onların ekvivalentlərini tapmaq lazımdır və bu, ümumxalq səciyyəsi daşımaqdadır. Türkiyə türkcəsində və Azərbaycan dilində bu istiqamətdə işlər görülməkdədir. Əgər XX əsrin başlarında Türkiyə türkcəsindəki ərəb-fars sözlərinin qarşılığının tapılmasına cəhd göstəririldisə, bu gün Avropa mənşəli sözlərin qarşılıqları araşdırılır. Azərbaycan dilində isə bu gün həm rus-Avropa, həm də ərəb-fars sözlərinin qarşılığının tapılmasına cəhd göstərilir.

Müasir Türkiyə türkcəsinin ümumişlək sözlər lüğəti olan Türkçə sözlüyün son nəşrindəki (6) 92.292 maddəsində ərəb dilindən 6.512, francızcadan 5.537, farscadan 1.375, italyancadan 606, ingiliscədən 513, rumuncadan 447, almandan 105, latıncadan 68, ruscadan 39, yunancadan 35, ispancadan 31, ermənicədən 24, bolqarcadan 22, macarcadan 15, monqolcadan 12, yaponcadan 12, ivrit dilindən 8, fincədən 2, malay dilindən 2, portuqal dilindən 2, soğdacadan 2, arnavutcadan 1, koreya dilindən 1, serb dilindən 1, slav dilindən 1 alınma söz verilmişdir. Müxtəlif dillər vasitəsilə Amerikanın, Brazilyanın, Madaqaskarın, Maldivlərin yerli xalqlarının dilindən keçən çox az sayda söz də Türkiyə türkcəsinin lüğət tərkibində yer almaqdadır.

Alınma sözlərin ölkələrarası mədəni əlaqələrin tarixində də çox böyük rolu vardır. Türk yazı dilinin ən qədim dövrlərindən bu günə qədər çin dili, sanskrit dili, tibetçə, moğolca, soğdca, farsca, ərəbcə, rumca, ermənicə, venedik italyancası, fransızca, ingiliscə kimi çox dillə olan kəlimə alış-verişi əslində mədəni əlaqələrin bir nəticəsidir.

Orxon yazılarında çin dilindən *totok* "əsgəri vali", sanskrit dilindən *çintan* "sandal ağacı", soğdacadan *ıgar* "güclü, qüdrətli", hindcədən *makaraç* "bir vəzifə və ya bir adam adı", tibet dilindən *bölin* "yüksək vəzifəli" kimi alınmalar daha sonrakı dövrlərdə müxtəlif coğrafiyalarda istifadə olunan türk

yazı dillərində işlənməyə başlamışdır (7, 35).

Buddizm, Maniheizm, Nasturilik kimi müxtəlif inancları mənimsəyən uyğurların dilində çincədən *buşi* “sədəqə”, *toyın* “rahib”, *tıtsı* “şagird”; soğdca-dan *ajun* “həyat; dünya”, *fristı* “mələk, elçi”, *tamu* “cəhənnəm”; sanskritçədən *çambudiwip* “dünya”, *çatik* - Buddanın əvvəlki həyatlarından birinin hekayəti”; toharcadan *künçit* “susam”, *lesp* “bədənin bir hissəsi”, *nayvazik* “cin” kimi müxtəlif dillərdən alınmalar işlənmişdir (8, 259). Uyğur dilində alınma sözlərin sayı Göktürkcəyə nisbətən artmışdır.

Türklərin islam dinini qəbul etdikdən sonra ərəb, fars sözləri Qaraxanlı dövründən etibarən yazısı olan Türk dillərində işlənməyə başlanmışdır. “Kutadgu Bilgi”də ərəbcədən alınan *xəbər, hacət, fitnə, qüdrət, məzalim, nəfs, rəbb, rəhmət, sohbət*”; farscadan alınan *namaz, pənd, ruzə*” və s. leksik vahidlərə rast gəlinir. Yusuf Has Hacibin bu əsərindən təxminən iki əsr sonra yazılacaq olan “Ətəbatül Həqayiq”də də alınma sözlər işlənmişdir (9, 127).

Qərbi Oğuz Türkcəsinə aid olan Türkiyə Türkcəsinin ilk dönməsi olan Qədim Anadolu türkcəsində leksik tərkibin ana qatını oğuz türkcəsi təşkil etsə də ərəb və fars dilindən keçən sözlər də burada yer almaqdadır. Bu gün bir çox anlayışlar var ki, biz onların yad dillərdəki qarşılığından istifadə edirik. Amma bu anlayışların Türk dillərindəki əsl türk sözləri ilə ifadəsinə XIII-XV əsr arasında yazılmış əsərlərdə şahid oluruq. Bu dönmə əsərlərdə alınma sözlər 20% nisbətindədir. Sultan Veledin “İbtidnamə”sində 13%, Yunus Əmrənin şeirlərində və Aşıq Paşanın “Qəribnamə”sində təxminən 20%, Qul Məsudun “Kəlilə və Dimnə”nin tərcüməsində 16% alınma sözün olduğu qeyd olunmuşdur (9, 128). XVI əsrin əvvəllərindən etibarən ədəbi əsərlərin leksik tərkibində ərəbcədən, farscadan keçən sözlərdə artım müşahidə edilir. Xüsusilə, divan şeirinin fars və ərəb ədəbiyyatından qaynaqlanması nəticəsində leksik tərkibdə ərəb, fars alınmalarının görünüşü də dəyişməyə başlayır. Türkcədə qarşılığı olan sözlərin yerinə də çox vaxt alınma sözlər istifadə olunmağa başlamışdır. Bu da yüksək təbəqənin dilinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn: göz varkən “didə”; qaş varkən “ebru”; dodaq varkən “ləb”; ağız varkən “dahən ~ dəhan” və ya “fem”; ulduz varkən “nəcm, kövkəb, ahtar” və ya “sitare”; günəş varkən “şəms, aftab, mehr və ya xurşid”; ay varkən “qəmər və ya mah” və s. sözləri geniş istifadə olunmuşdur.

Türkiyə türkcəsinin və Azərbaycan dilinin XVI əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər olan dövründə ərəb, fars dillərinin qrammatik qaydaları və elementləri də dilin quruluşuna təsir etmişdir. Alınma sözlərin kəmiyyət kateqoriyası Türkiyə türkcəsindəki cəm şəkilçiləriylə deyil, ərəb və fars dillərindəki xüsusi formatlardan istifadə ilə reallaşır. Türk dillərində təyinin təyin olunanından əvvəl gəlməsi qaydası ən diqqətəcarpan xüsusiyyətlərdəndir. Fars və ərəb dillərindən keçən sözlərdə təyinolunanın təyindən əvvəl gəlməsi; Türk dillərindəki sözlərdə cins kateqoriyasının olmamasına baxmayaraq ərəb dilindən keçən sözlərdə cins kateqoriyasının qorunması; iltisqi bir dil olan Türk dillərində bütün şəkilçilərin sona əlavə olunmasına baxmayaraq ön şəkilçilərin

də fars və ərəb dillərindən türk dilinə keçməsi onu göstərir ki, türk dillərinin sözügedən dillərdən təsirlənməsi yalnız leksik vahidlər səviyyəsində qalmamış, qrammatik səviyyəyə qədər gedib çıxır. T.Banguoğlunun fikrincə, ərəb və farsca alınmalar əsasən yazı dilində çoxluq təşkil etmiş, danışiq dilində isə məhdud sayda olmuşdur (10,143). Bu fakt Azərbaycan dili üçün də keçərlidir.

Ərəb dilinin Türkiyə türkcəsi üzərindəki təsirinin bir göstəricisi də Osmanlı Türkcəsi dövründə yeni anlayışların qarşılığı üçün söz və ya termin yaratmaq ehtiyacı olmuşdur. Yeni yaranan anlayışların sözlə ifadəsi üçün ərəbçənin lüğət tərkibindən istifadə edilmişdir. “*Təyyarə*” üçün “*tayr*” kökündən *tayyar*, “planet” üçün “*seyr*” kökündən *səyyarə*, “*ülkü*” üçün fikr kökündən *məfkurə* törədilmişdir.

Osmanlı türkcəsində ərəb köklərindən *emniyyət*, *mukmir* “mehtaplı”, mükevkəp “*ulduzlu*”, müşemmes “*günəş görmüş, çox günəşli*”, tahtelbahir “*dənizaltı*” kimi sözlər də yaranmışdır. Ancaq bunlar ərəbcədə olmayan və ya olsa belə *səyyarə* kimi mənası fərqli olan sözlərdir.

Digər tərəfdən Anadolu coğrafiyasındakı yunanca, ermənicə kimi dillərdən açar (<Rum. Ανοιχτήριο), ahtapot (<Rum. οχτοπόδιον), bodoslama, pide (<Rum. Πίτα), Poyraz (<Rum. Βορεάς); Madımak (<Erm. Մամունակ), mıcır (<Erm. Մճիր), murç (<Erm. Մուրճ) kimi sözlər danışiq dilindən yazı dilinə keçmişdir. T.Banguoğlu bu cür alınmaları “qulaqla alınma” (emprunt auditif) adlandırır (11,143). Yazısı bilinməyən xalqlarla iç-içə yaşamağın bir nəticəsi olaraq şifahi dil əlaqələri nəticəsində bu alınmalar danışiq dilindən yazı dilinə, oradan da türkcə lüğətə keçmişdir.

1839-cu ildə 3 noyabrda I Əbdülməcid Tənzimat fərmanı imzaladı. Tənzimat Fərmanı ilə birlikdə Osmanlı türkcəsi bu dəfə üzünü Şərqdən Qərbə çevirdi. Qərbə istiqamətlənməyin nəticəsində Türkcənin leksik tərkibinə bu dəfə də fransızcanın təsiri başlandı. Bundan əvvəl də türkcəyə dənizçiliklə, ticarətlə bağlı *agentlik*, *bank*, *bono*, *borda*, *iskələ*, *göyertə* və s. kimi italyan sözləri daxil olmuşdur. Bununla başlayan Qərb dillərindən alınmalar axını fransız dili ilə əlaqələr nəticəsində daha da intensivləşdi: *abunə*, *balkon*, *balon*, *bilet*, *jandarma*, *jüri*, *kabine*, *konfrans*, *lampa*, *manto*, *moda*, *palto*, *rapor*, *salon*, *torpil* və s. Bu dövrdə, fransız dilindən xitab formaları, müraciət bildirən sözlər də alınmışdır: *bonjur*, *madam*, *madmazel*, *mösyö*, *mersi* və s.

Türkiyə türkcəsində gedən bu proses Azərbaycan dilində baş vermədi. Bunun əvəzinə isə XIX əsrdə-1913-cü ildə Rusiya ilə İran arasında bağlanan Güllüstan, 1828-ci ildə Türkmənçay müqavilələrinə əsasən Azərbaycanın şimal hissəsi Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil oldu. Bununla da Azərbaycan dilinə rus sözlərinin güclü axını başladı. Rus sözləri Azərbaycan yazıçı və şairlərinin dilində də aktiv şəkildə işlənməyə başladı. Türkiyə türkcəsinə isə rus sözləri yalnız XX əsrin 90-cı illərindən sonra keçməyə başladı. SSRİ-nin dağılması, müstəqil türk dövlətləri ilə Türkiyənin əlaqələrinin güclənməsi buna şərait yaratdı. Əlbəttə ki, rus sözlərinin Türkcəyə keçməsi yalnız danışiq dili

səviyyəsində qalmaqdadır.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Anqlosakson mədəniyyətinin hökmranlıq sahəsinin artmasıyla birlikdə ingilis dili həddindən artıq çox dilə təsir göstərməyə başlamışdır. Gündəlik həyatda, səhiyyədə, ticarətdə, idmanda, informatikada, musiqidə və müxtəlif sahələrdə istifadə olunan: *blender, boarding card, bodyguard, by-pass, bestseller, billboard, catering, center, dribbling, e-mail, format, rating, single, self-service, server* və s. kimi ingilis mənşəli sözlər, yazı dilində və danışq dilində çox işlənmişdir.

İstər Türkiyə türkcəsində, istərsə də yazı dilindəki bu alınmalarda ikidilliliyin və tərcümələrin payı böyükdür. L.Johansonun kopyalama nəzəriyyəsinə görə müəyyən dərəcədə ikidillilik ön şərttdir. L.Johansona görə türkcənin digər dillərlə əlaqələri heç bir zaman yalnız müəyyən dövrlərdə aktiv olmamışdır. Əksinə, alınma sözlərin reallaşması uzun sürən ikidilliliyin izlərini daşıyır və onun nəticəsidir (5, 26).

İstər tərcümə yolu ilə, istər şifahi yolla alınma sözlərin meydana çıxmasında bir faktor böyük rol oynayır: Mənbə dildəki bir faktın hədəf dildə olmaması səbəbiylə yaranan *leksik boşluq*. Siyasi, hüquqi, iqtisadi, dini, tarixi, etnoqrafiya və s. sahələrdə mənbə dildəki bir faktın hədəf dili danışan cəmiyyətin dilindəki leksik tərkibdə olmaması səbəbiylə söz, xüsusi ad və ya termin olduğu kimi alınmışdır. Məsələn, *federalizm, milad, magna Charta, kivi, anakard, paparazzi, pizza* və s. (11,271).

İstər mənbə dildə, istərsə də hədəf dildə eyni faktın varlığına qarşı hədəf dildə sözün tapılmamasıyla *leksik boşluq* (lexical gap) yaranır. İki dildə sözlərin mənası arasında olan fərqli cəhətlər səbəbiylə ortaya çıxan leksik boşluq, bir dildəki müəyyən bir məna sahəsinin digər dilə görə daha əhəmiyyətli olması və ya daha inkişaf etmiş olmasının leksik tərkibdə əks olunmasıdır. İngiliscədə *mother` s mother* “ananın anası” sözü üçün İsveçdə *Mormor, father` s mother* “atanın anası” üçün də *farmor* sözlərinin olması (12, 273); İngiliscədə *sister-in-law* sözüylə göstərilən dörd ayrı qohumluq adının türkcədə “*elti, baldız, yengə, baldız*” kimi ayrı-ayrı sözlərlə ifadə olunması *leksik boşluğa* nümunədir.

Türkiyə türkcəsinin və Azərbaycan dilinin tarixi dönəmlərindəki bu alınmaların bugünkü vəziyyətini dəyərləndirdiyimizdə bu sözlərdə səs, quruluş, məna baxımından dəyişikliklərin olduğunu görürük. Son illərdə artıq bir dəb halında istifadə edilən və yazılışlarıyla, tələffüzləriylə, özlərinə xas xüsusi bəçimləriylə istifadə edilən ingilis mənşəli sözlər xaricindəki alınmalar keçdikləri dilə uyğunlaşdırılır, bir növ yerliləşdirilir. Bu yerliləşdirmə prosesi əsasən ərəb-fars sözləri üçün xarakterikdir.

Türkiyə türkcəsində və Azərbaycan dilində ən çox alınmalar ərəb-fars dilindəndir. Ərəbcədən keçən sözlərdə, xüsusilə, əlifba dəyişdikdən sonra bu sözləri türkləşdirmək istiqamətində dəyişikliklər aparılmışdır. Buna nümunə olaraq ərəbcəyə xas *ayın* hərfinin və *Həmzə* işarəsinin iştirak etdiyi *san`at, məs`ələ, mö`min* və s. sözlərin tələffüzündəki kəsmə işarəli heca dildə itmiş və

heca quruluşunun dəyişməsi nəticəsində elmi mətnlərin nəşrləri istisna olunmaqla yazıdan kəsmə işarəsi qaldırılmasıdır. Əslində ərəb və fars alınmalarında səs dəyişimi hadisələri Osmanlı Türkcəsi dövründən başlamışdır. Məsələn, ərəb sözlərindəki صسث hərflərinin Osmanlı Türkcəsindəki səslənişi / s /, ظضزذ hərflərinin tələffüzü isə, ümumiyyətlə, / z / səsiylə olmuş, bəzi sözlərdə ض hərfinin / d / hərfi kimi tələffüz olunduğu müşahidə edilmişdir.

Yazılışında dəyişiklik görülməyən, ancaq tələffüzlərində dəyişiklik görülən *beyhude, iştah, tərçümə, dəzgah* kimi alınma sözlərin bu cür istifadə olunmasının səhv olduğunu; *bihudə, iştah, tərçümə* kimi xüsusi formalarıyla deyilişinin şahidi oluruq. Bunlardan هالكسد kimi yazılışları dəyişib هالكزت formasında tələffüzə uyğun yazılış formaları alanlar da olmuşdur. Bu sözlərlə birlikdə bunlara bənzər vəziyyətdə olan *âbnûs, divar, Ənbar, nerdübân sözləri ebony, divar, anbar, nərdivan* kimi alınmalar, bütün israrlara baxmayaraq xalqın mənimsədiyi formalarda bu gün Türkiyə türkcəsinin leksik tərkibində yaşamaqdadır.

Azərbaycan dilində də bir çox ərəb-fars alınmaları Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmış şəkildə işlənməkdədir. Alınma sözlər ən çox ahəng qanununa görə Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılır. Məsələn, *faidə-fayda, qaidə-qayda, adam-adam* şəklində Azərbaycan dilinin qaydalarına tabe edilmişdir. Azərbaycan dilində Türkiyə türkcəsindən fərqli olaraq bu üsul rus dilindən keçən sözlərə də tətbiq edilir. Məsələn, *vedro-vedrə, maqazina-mağaza* kimi yerliləşdirilmişdir. Azərbaycan dilində tələffüz baxımından da bu yerliləşdirmə prosesi reallaşır. Məsələn, stansiya-istansiya, stəkan-istəkan şəklində tələffüz olunmaqla səs baxımından danışıq dilinə uyğunlaşdırılır. Və yaxıd “r” samiti ilə başlanan sözlərin qarşısına sait səsin əlavə olunması da səs baxımından yerliləşdirməyə misal ola bilər.

Türkiyə türkcəsinin leksik tərkibinə keçərək ərəb əlifbası ilə oxunduqları kimi yazılan fransız sözləri türkcənin səs quruluşuna uyğunlaşdırılaraq istifadə edilmişdir. Bu vəziyyət latın əlifbalı türk yazısının istifadəsi zamanı da davam etmişdir. Fransız sözlərinin türkləşməsi metodu son dövrlərdə ingilis dilindən alınan sözlərə də tətbiq olunmuşdur.

Hal-hazırda ingilis dilindən keçən alınmaların yazı dilində fransızlaşması çox maraqlı məsələlərdəndir. İngiliscədən alınmaların bir hissəsi müəyyən sahələrin termini kimi, bir hissəsi isə xüsusi ad kimi istifadə olunur. Maraqlı faktıdır ki, ingilis dilindən keçən alınmalar fransız dilinin tələffüzünə uyğun şəkildə söylənir. Bir növ fransızlaşdırılır. Məsələn, Amerikan ingiliscəsindən türkcəyə keçən və qarşılığı yenilik, yeni qayda olan *innovation* sözü, mətbuatda, nəşrlərdə və kütləvi informasiya vasitələrində fransız tələffüzünə uyğun “inovasiyon” şəklində istifadə olunur. Halbuki bu söz ingilis dilinə uyğun olaraq “innoveyşn” kimi tələffüz olunmalıdır. İngilizcə *combination* sözü də “birləşdirmə, nizam, qrup, sıra, birlik” mənalarında işlənir. Bu söz Türkiyə türkcəsində fransız tələffüzünə uyğun olaraq “kombinasyon” formasında söylənir. İngilis dilindən alınan sözlərin fransız tələffüzünə uyğunlaşdırılaraq

tələffüz olunmasının əsas səbəbi fransız alınmalarının Türkiyə türkcəsində daha uzun illərdən bəri işlənməsi və bu fransız tələffüzünün Türkcəyə daha doğru olmasıdır.

Bu vəziyyət Azərbaycan dilində də belədir. Azərbaycan dilində də bu sözlər ingilis dilinə yox, rus tələffüzünə uyğun "innovasiya" və "kombinasiya" şəklində söylənir. Azərbaycan dilində də Avropa dillərindən olan alınmaların böyük əksəriyyəti rus tələffüzünə uyğun söylənir. Bu da rus dilinin çox uzun bir zaman kəsiyində Azərbaycan dili üzərində hegamonluğundan irəli gəlir.

Türkiyə türkcəsinə səs baxımından uyğunlaşan sözlərlə bərabər mənə baxımından da uyğunlaşan sözlər olmuşdur. Ərəbcədə تباقر "güdmək, göz-ləmək", بيقر "müşahidə edən, gözləyən, gözetçi" mənalarında ikən Türkcədə رەقەبەت "eyni məqsədi güdən şəxslər arasındakı çəkişmə, yarışma, yarış", رەقىب isə "hər hansı bir işdə, bir yarışda, bir-birini keçməyə çalışan, eyni şeyi əldə etməklə məşğul olan kimsə" mənasında istifadə edilməkdədir. Ərəbcədə لصوص "quş qursağı, mədə" anlamlarında işlənərək Türkiyə türkcəsində "anlayış, ağıl, zəhin" mənalarını verir. Farsçada "qırx" sayının adı چەل və "qırx günlük oruc" mənasındakı چەل وە یا چەل sözü bu mənalardan sonra Türkcədə "zəhmət, çətinlik" mənalarını qazanmışdır. Heç şübhəsiz ki, mənə dəyişmələri, mənə darılması və genişlənməsi üzərində ayrıca dayanılması lazım olan dil hadisələridir.

Bu mənə dəyişmələri yalnız ərəb və fars alınmalarında deyil, digər alınmalarda da görülür. Türkiyə türkcəsinin fransız dili ilə əlaqəsinin təxminən iki əsrlik bir keçmişi vardır. Fransızcadan keçən alınmalarda səs və mənə dəyişmələri yaşandığı kimi fransızcada heç olmayan sözlər Türkiyə türkcəsində fransız sözü kimi görünür. Məsələn, *Otogar* Türkiyə türkcəsində "şəhərlərarası işləyən motorlu nəqliyyat vasitələrinin sərnişinləri mindirdikləri və endirdikləri yer" mənasındadır və Türkcə sözlükdə fransız alınması kimi qeyd olunmuşdur. Halbuki fransızcada belə bir söz yoxdur. Fransız dilindəki bu söz *Gare routière* formasındadır (13, 96).

Bəzi alınma sözlər Türkiyə türkcəsində tərcümə yoluyla vətəndaşlıq qazanmışdır. G.Karaağaç bu üsulu *anlam aktarması* (calque = loan translations) adlandırır. İngiliscədən *snowman* qarşılığında *qardan adam, cold war* yerinə *soyuq müharibə*; almandan alınmış *Eisberg* üçün *aysberg*; fransızcadan alınmış *edition critique* qarşılığında *tənqidi mətbuat* sözləri tərcümə vasitəsilə alınma sözlərin yaranmasına göstərilən misallardandır.

İstər tərcümə yolu ilə, istərsə də şifahi dil əlaqələri nəticəsində Türk və Azərbaycan dillərinin söz varlığına qatılan alınmaların bəzilərinin səscə türkləşdirərək, bəzilərinin də səscə, quruluşca, mənaca, söz sırasıyla keçdikləri dilə uyğunlaşdırılaraq türk mənşəli sözlərlə birləşdirildiyi görülməkdədir. Heç şübhəsiz bunda xalq etimologiyasının (folk-etymology) da təsiri olmuşdur. Bu gün Türkiyə türkcəsində xalq dilində *qarderob* üçün *gardolap, kameriye* üçün *kamelya, tubeless (rezin)* üçün *dubleks* deyilməsi kimi müxtəlif nümunələr şifahi dildə özünü göstərməkdədir. Ancaq Türkiyə türkcəsi keçmişdə istər tər-

cümə yolu ilə, istər şifahi dil əlaqələriylə aldığı bəzi sözləri bənzər şəkildə özünükləşdirərək leksik tərkibinə qatmışdır.

Bu gün Azərbaycan dilində də alınma sözlərə qarşılıq tapılması artıq bir ümumxalq işinə çevrilməkdədir. Bu sözlərdən bir neçəsini nəzərinizə çatdırmağı lazım bilirik: *petlə-rəzə; zamok-zəncirbənd; razetka-taxic yuvası; ştepis-taxic; poncik-kömbəcə; şar-pülək; şlaqbaun-yolbənd; məsləhət-gənəşik; təxliyyə-boşaldılma* və s.

Aparığımız araşdırmalardan belə nəticəyə gəldik ki, Türkiyə türkcəsində və Azərbaycan dilində sözyaratma yollarından biri olan digər dillərdən sözalma üsulu hər iki dildə kifayət qədər məhsuldar bir prosesdir. Bu üsul sözyaratma prosesində fəal iştirak edir.

ƏDƏBİYYAT

1. İmer K., Kocaman A., Özsoy S.A. Dilbilim Sözlüğü, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul: 2013
2. Korkmaz Z. Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yayını, Ankara: 2007.
3. Karaağaç G. Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü, TDK Yayını, Ankara: 2013
4. Vardar B. Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul: 2007
5. Johanson L. Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler, Çev. N. Demir, TDK Yayını, Ankara: 2007
6. Türkiyə türkcəsi lüğəti, TDK, 2001
7. Tekin T., Orhon Yazıtları, TDK Yayını, Ankara: 2010
8. Gabain A. Von, Eski Türkçenin Grameri, TDK Yayını, Ankara: 2007
9. Aksan D. Türkçenin Sözvarlığı, Engin Yayınevi, Ankara: 2004
10. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri, TDK Yayını, Ankara: 2004
11. Svensén B. A Handbook of Lexicography, Cambridge: Cambridge University Press, 2009
12. Usul-i İmla, Maarif-i Umumiye Nezareti, Matbaa-i Amire, İstanbul: 1334-1335
13. Uysal S.S. Türkçe'de Yaratılan "Fransızca" Sözcükler ve Türkçe'de Anlamları Değiştirilen Fransızca Sözcükler, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 2014

ИСТОРИКО-СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ОБЗОР НА СРЕДСТВА СЛОВООБРАЗОВАНИЯ ЗА СЧЕТ ЗАИМСТВОВАНИЙ В ТУРЕЦКИХ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЯЗЫКАХ

Щ.Х.АКАЛЫН, Г.Ч.МАХМУДОВА

РЕЗЮМЕ

Один из способов, чтобы обогатить словарный запас является способ заимствований в тюркских языках. На протяжении всей истории, от определенных политических, экономических, военных и культурных связей с другими языками тюркские языки заимствовали слова из китайского, санскрита, тибетского, монгольского, персидского, арабского, испанского, русского и других языках, и таким образом, они обогатили свой словарный запас. Этот процесс продолжается и сегодня. В статье история процесса развития заимствований в турецких и азербайджанских языках рассматриваются функции сходства и различия между двумя родственными языками.

Ключевые слова: заимствование, турецкий, азербайджанский, словообразование

**THE HISTORICAL-COMPARATIVE REVIEW OF THE WORD FORMATION BY
BORROWINGS IN TURKISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES**

Sh.H.AKALIN, G.Ch.MAHMUDOVA

SUMMARY

One of the ways to enrich the vocabulary is the way of borrowings in Turkic languages. Throughout the history, as a result of certain political, economic, military and cultural relations with other languages Turkic languages have borrowed the words from the Chinese, Sanskrit, Tibetan, Mongolian, Persian, Arabic, French, Russian and other languages and thus, they have enriched their vocabulary. This process continues today. The paper studies the history of the development of borrowings in Turkish and Azerbaijani and analyzes similarities and differences between these two kindred languages.

Key words: borrowing, word-formation, Turkish, Azerbaijani.

UOT 81(091):81(092)

**XVII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ *idi, imiş, isə*
HİSSƏCİKLƏRİ VƏ ONLARIN TARİXİ FORMALARI**

Q.A.ABDULLAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
gizilgulabdullayeva@gmail.com

Məqalədə “idi, imiş, isə” köməkçi hissəciklərinin tarixi formaları araşdırılır. Bu hissəciklərin etimologiyası ilə bağlı fikirlərə münasibət bildirilir və məxsusi fikir söylənilir. Tədqiqat obyektinə bağlı müqayisəli təhlil aparılaraq inteqral və diferensial xüsusiyyətlər üzə çıxarılır. Bu hissəciklərin oğuz və çağatay fonoformaları təqdim edilir. Amma dilin bütün tarixi inkişaf mərhələlərində oğuz elementlərinin aparıcılığı və bunun əsas səbəbləri diqqətə çatdırılır. Bu sabitləşmədə ümumxalq dilinin əsas pay sahibi olduğu da diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili, *idi, imiş, isə* hissəcikləri, orfoqrafik cild fərqliliyi, çağatay türkcəsi elementləri, inversiya, etimologiya, ekvivalentlik, inteqrallıq, diferensiallıq, şivələr, canlı danışıq dili...

Dilimizin bütün tarixi dövrlərində və yaxud bu dövrlərin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində olduğu kimi Azərbaycan ədəbi dili tarixinə diferensasiya, demokratikləşmə, xəlqiləşmə mərhələsi kimi daxil olan XVII əsrin ədəbi-bədii dil materiallarında da ən saf nitq hissəsi kimi reallaşan feillərin şəkil kateqoriyası əhatə dairəsinin genişliyi ilə diqqət çəkir. Feilin təsriflənən formaları XVII əsr təmsilçilərinin dilində həm sadə, həm də mürəkkəb formaları ilə intensivlik nümayiş etdirir. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji strukturunda şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişə bilən feil şəkillərinin tarixi mürəkkəbləşmə formaları xüsusi maraq doğurur. Düzdür, feilin təsriflənən formalarının mürəkkəbini yaradan köməkçi hissəciklər (*idi, imiş, isə* hissəcikləri) XVII əsrdən öz sabitliyini qoruyur, hətta işləklilik baxımından feil formasının hekayəsinin və rəvayətinin yaradıcısı olan *idi, imiş* hissəcikləri daha geniş intensivlik nümayiş etdirir. Amma müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə epizodik şəkildə fərqlənmələr də görünür. Buna baxmayaraq, inteqrallıq diferensiallığı üstələyir. Yəni XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində fərqlənmələr qeydə alınsa da, müasir dilimizə gəlib çata bilməyən bu dil faktları bütün əsr boyu (XVII əsr nəzərdə tutulur) ədəbi dil norması səviyyəsinə qalxa bilmir. Bu hissəciklərin *idi, imiş, isə* fonoformaları isə aparıcılıqla müşayət

olunur. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin dil materiallarını izləmə bu sabitliyin bərqərar olmasını bir daha təsdiqləyir.

-*imiş* — **ایمیش** : Onun yüzün görəndə *deyib*mişsən** can verim, vergil,
Mübəddəl eyləmə, ey Rəhməti, iqrari inkarə (12, 62);

-*idi* — **ایدی** : *Deməzdi* xeyr, ol bədrüy, bədxah, Gəlib sultan yanına çəkdi bir ah;

Quyu içrə həkimanə, qənaət, *Qılardı* səbr, şükr, zikr, taət (3, 42, 73)

-*isə* — **ایسه** : Mən ayrılmam, *ölərsəm*, öz balamdan,

Nə mümkün ayrıla bir cism candan (F, 16);

Nə ki, sultan *buyurursa*, anı eylər cəllad (QD, 47)

Təqdim edilən nümunələrdən aydın görünür ki, *-idi*, *-imiş*, *-isə* köməkçi hissəcikləri, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində feilin xəbər şəklinə, məsələn, ardıcılıqla qeyd etsək, *-ib* şəkilçili nəqli keçmiş zamana (*deyib*mişsən**), inkarda və təsdiqdə işlənən qeyri-qəti gələcək zamana (inkarda: *deməzdi*; təsdiqdə: *qılardı*, *ölərsəm*), eləcə də indiki zamana (*buyurursa*) birləşir. Bu birləşmələrdə haqqında danışılan hissəciklərin orfoqrafik baxımdan yazıda bitişik yazılışından başqa ayrı yazılış formalarının təzahürünü də qeydə ala bilirik:

Yüziñə kimsə baqmas *imis* heç vəch ilə

Hər kimiñə kim aparur *imiş* iltica ğərib (8, 214)

Sübut olaraq verilən misallar da təsdiq edir ki, hətta bir beyt daxilində fel formasının rəvayətini yaradan *imiş* hissəciyinin yazıda öz əksini tapan orfoqrafik cild fərqliliyi ilə də qarşılaşırıq:

baqmas *imis* — **باقماس ایمیس** aparur *imiş* — **آپارور ایمیش** (8, 214).

Göründüyü kimi, *s ~ ş* müvaziliyi bu hissəcikdə az da olsa, fərqlənmələrə imza atır. Müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə *imiş* hissəciyi ilə bağlı daha başqa bir fərqlilik də qarşımıza çıxır. Bu ayrıntı özünü funksiya və vəzifəsi *imiş* hissəciyinə bərabər olan, amma cağatay türkcəsindən gələn *iməs* formasında göstərir. Bu da diqqət çəkir ki, *idi*, *imiş*, *isə* hissəcikləri həm feillərə, həm də adlara qoşulduğu halda, *iməs* fonoforması əsasən adlara qoşula bilir. Qeyd etdiyimiz kimi, köməkçi hissəciyin bu fonetik cildi, yəni *iməs* forması cağatay türkcəsinin XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilindəki ifadə formalarından sayılır və cağatay dil təsirinə məruz qalmış söz ustalarının dilində aparıcılıqla müşayiət olunur. Amma bu dil təsirindən yan keçə bilməyən klassiklərin dilində bu işlənmə tezliyi kəmiyyət baxımından eyni səviyyəni təqdim etmir. Məsələn, *imiş* hissəciyinin ekvivalenti olan *iməs* fonoforması Məsihinin dilində epizodiklik nümayiş etdirirsə, cağatay dil təsirinə daha çox məruz qalan Əmani dilində bu, intensivlik təşkil edir. Hətta bəzən Məhəmməd Əmaninin dilində bütöv bir şeirin dilini belə əhatə edir. Təbii ki, yalnız nümunələr çoxluğu bu faktın təsdiqini verir:

Mən kibi Məcnun cünun vadisidə şeyda *iməs*, Dilsitanım nazü istiqnasidə Leyla *iməs*. Gər apardı bir nəzərdə varlığımni gözləri, Büləcəb sanma, könül kim, türk biyəğma *iməs*. Tut əlim, ta kim, olam üftanü xizan ruberu, Ey yigit,

min dik çü piri-natəvan peyda *iməs*. Asimana, bolmağıl məğrur ay günğə köp, Anlara mindin biri yarım kibi sima *iməs*. Yar müstəqniyə dil bitabu müstə'cəl əcəl, Cümləğə bu gün gəmi-fərda üçün pərva *iməs*. Həbbəza ol valehi-heyran ki, canan eşqidin İki aləm arizusu könlidə qət'i *iməs*. Ahü əfğan çün irür üşşaq ara bəs binəva, Dərdə səbr eylə, əmani, hacəti-ğövğa *iməs* (Əmani, 2, 83)...

Onu da qeyd edək ki, hissəciyin daxilində, konkret olaraq orta mövqedə işlənmiş [ə] saitinin yazıda «əlif»lə (ʿ) ifadəsini də qeydə alırıq:

ایماس (8, 261) → *imas* → [*iməs*]

XVII əsrdə yaşayıb yaratmış digər söz ustalarının dilində isə qeydə alınmayan *iməs* hissəciyi omonimiyə malik olub bu gün müasir özbək dilində inkarlıq məzmununun da ifadəçisi kimi qeydə alınır: *Men işçi emas ədim* (16, 264).

Digər bir fərq isə XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində müvafiq olaraq fel formasının hekayəsini, rəvayətini və şərtini yaradan *idi*, *imiş* və *isə* köməkçi hissəciklərinin ən qədim formaları ilə rastlaşmağımızdır. *Erdi* və *ermiş* şəklində ifadəsini tapan bu dil faktları Əlişir Nəvidən təsirlənən Sadiq bəy Əfşarın dilində qeydə alınır. Sadiq bəy Əfşarın dilində hər iki variantın (*idi // erdi* və *imiş // ermiş*) paraleliyi reallıq tapsa da, cağatay dil təsirinin nəticəsi olaraq bəzən bu və ya digər şəirində başdan-ayağa əsasən *erdi*, qismən də *ermiş* hissəciyi özünə əhatə qazanır:

= Qalmağay *erdi* bu aləmdə məhəbbət kaş ki, Tüşkey *erdi* dəhrdin rəsmi-müvəddət kaş ki. Çün əlif tək vahid olmaqdır cihandin aqibət, Tutmağay *erdi* kişi hiç kəslə ülfət kaş ki.;

= Bilməs *ermişlər* kişi qədrin vətən əbnası çün, Tuğqay *erdi* damənimni xaki-qürbət kaş ki (12, 52);

Ayrıntılar *isə* köməkçi hissəciyinin qarşılığı olan qədim *isar* formasının qeydə

alınması ilə də realizə olunur. Bu faktla Qövsü Təbrizin dilində rastlaşırıq:

= Yarə can eylərik *isar* budur niyyətimiz, Tytarıq damənini yar ola gər dövlətimiz (14, 172)...

Onu da qeyd edək ki, *idi* hissəciyinin qədim variantları Sadiq bəy Əfşarın türkcə məktublarının dilində işlənmə tezliyi baxımından daha geniş əhatə qazanır. Bu, Sadiq bəy Əfşarın dilində özünü kiçik fonetik fərqliliklə təzahür etdirir. Söhbət feil formasının hekayəsini yaradan *idi* hissəciyinin *irti*, eləcə də *irdi* variantlarından gedir:

... Quyas mərtəbəli sərəfrazlar mülazimətida zərrə yanlıq bisəru palar *irti*... Çün nadir əz-zəman Mövlana Əlirza və kitabxana əmələsinin dərgahi-humayun pənahiğə iştiyaqları ziyadə əzhəd *irdi*...(6, 143, 145).

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik strukturunda yer alan bu dil faktları göydəndüşmə elementlər deyil. Bunu qədim türk dilinin dil materialı da bizlərə təqdim edir. Adlar və fellərlə qoşalaşan bu tarixi faktlar qədim türk dilində fonoformasına görə aşağıdakı şəkildə qərarlaşır:

ERMİŞ // ERMİS (→ irmiş → i_rmiş → imiş):

= İl tutsık yir Ötügen *yış ermiş* (Dövlətin yeri Ötügen yaylası imiş); ...Sabı süçiq, ağısı *yımşak ermiş* (...Sözü şirin, hədiyyəsi qiymətli imiş); Yağru kontukda kisre anığ biliq anta *öyür ermiş* (Yaxında məskən saldıqdan sonra orada pis biliyə yiyələnirmiş) – K_k-C.,5 (1, s.26-27; s.28-29);

ERTİQ (→ irtiq → irti → iti → idi)

= Anta kalmışı yir sayu kop turu ölü *yoriyor ertiq* (Orada qalanların çoxu hər tərəfdə diriylən ölü (vəziyyətində) dolaşırdılar) – K_k-C.,9 (1, 36-37)...

ERSER (→ irser → irsər → iirsə → isə)

= Nejnəñ sabım *erser*, beñqü taşka urtım (Nə qədər sözümlə varsa, əbədi daşa həkk elədim) – K_k-C.,11(1, 40-41)...

Təbii ki, bu gün dilimizdə ədəbi dil faktı kimi qərarlaşan və feil formalarının mürəkkəbini yaradan *idi*, *imiş*, *isə* hissəciklərinin etimologiyasını vermək üçün ilk öncə qədim türk dilində, davamı olaraq XVII əsr mənbələrində qeydə alınan bu faktlar əlimizdə çox tutarlı söykənəcəkdir. Bu hissəciklərin *i*(mək) felindən yaranması da bəzi tədqiqatçıların əlində faktoloji dəlildir [*i*(miş); *i*(di); *i*(sə)]. Göründüyü kimi, bu hissəciklərin daxilindən şəkilçilərin çıxışı faktik olaraq zahirən özəyin *i*(mək) feili ilə əlaqəli olduğunu gerçəkləşdirir ki, bu da reallıqdan uzaqdır. Amma etimologiyanın əsl müstəqil *ir*(mək) felinə gedib çıxır ki, bu gedişat da bizi qane edir. Bu qane etməni şərtləndirən və bir fikir olaraq onun sabitləşməsinə rəvac verən, təbii ki, təqdim olunan faktik dil nümunələridir. Elə həmin nümunələr fonunda müəyyənləşir ki, bu hissəciklərin fonoforma dəyişikliyinə səbəb aşağıdakı inkişaf istiqamətidir:

Er(miş) → *ir*(miş) → *i_r*(miş) → *i*(miş) → -miş → -mış⁴

Er(ti) → *ir*(ti) → *i_r*(ti //di) → -di → -dı⁴

Er(sər) → *ir*(sər) → *i_r*(sər) → *i*(sə) → -sə → -sa²

Bu görüntü bir daha müstəqillikdən şəkilçiləşməyə doğru inkişaf gerçəkliyinin dildə reallıq olaraq mövcudluğunu elmdə daşlaşdırır. Göründüyü kimi, inkişaf istiqamətinin sonunda ahəngə uyğunlaşmanın nəticəsi olaraq şəkilçilər variant olaraq dördləşir (-**miş**: -miş, -miş, -muş, -müs; -**di**: -dı, -di, -du, -dü) və ikiləşir (-**sə**: -sa, -sə). «Dədə Qorqud kitabı»nın dili ilə bağlı *idi* hissəciyindən söhbət açan T.Hacıyev qeyd edir ki, «bu gün tamam qrammatikləşən *idi* ünsürü abidənin dilində *olmaq* köməkçi feilinin mənasına uyğun məqamlarda leksik vahid kimi işlənir. Yəni *idi* leksik mənadan hələ təcrid olunmayıb: *Dirsə xan burada oğlanı sağ idigün yenə bildi; Selcan xatun hələ nə idigün bilib söyləmiş; Kim idigün bilin; Oğlum idigin ondan biləyim*» (5, s.319-320).

Nəzərə alsaq ki, *olmaq* feili özü də vaxtilə müstəqil feil olub və sonra köməkçiləşməyə doğru gedib, deməli, bu fikirlər *idi* hissəciyinin (eləcə də *imiş*, *isə* hissəciklərinin) də tarixən müstəqillik dövrü yaşamasını bir daha sübut edir. Müasir dilimizlə müqayisə fonunda XVII əsrin qrammatik sistemi mürəkkəb formalı fel şəkillərinin daxilində şəkilçi sıralanması baxımından bəzi ayrıntılar da ortaya qoyur ki, bu, inversiya ilə bağlıdır. Bu baxımdan XVII əsr mənbələ-

rindən seçilmiş nümunələr fikrimizin faktlaşdırılmasında yardımçı rolunu bizdən əsirgəmir. *İmiş* hissəciyinin XVII əsrin qrammatik strukturunda kəmiyyət kateqoriyasının aparıcılıqla müşayiət olunan *-lar²* şəkilçisindən sonra işləndiyinin, hətta orfoqrafik baxımdan sözdən ayrı yazıldığıının da şahidi oluruq:

بیگانه وار انکا قیلورلار ایمش سلوک

Biganələr anqa qılurlar imiş süluk... (9, 61).

Biz bunu müasir Azərbaycan ədəbi dilində qeydə almırıq. Çağdaş dövrimüzdə *-lar²* morfoloji göstəricisindən sonra *imış* hissəciyinin bitişik yazıldığıının şahidi oluruq ki, buna da ədəbi dildə deyil, dialektlərimizdə rast gəlinir.

Eyni vəziyyəti XVII əsrin morfoloji sistemində *idi* hissəciyinin *-lar²* şəkilçisindən sonra sözə qoşulmasında da görürük:

Edərlərdi çü tə'rifi-ziyadə, *Verərlərdi* onunçün cani badə (3, 125)

Görmüşlər idi nə macərasın, Ta dəf' edələr anın bəlasın (11, 151)

Nümunələr bir daha sübut edir ki, feillərin cadə variantlarına qoşulma zamanı bu hissəciyin həm bitişik, həm də ayrı yazılışı qeydə alınır və elə bu şəkildə də XVII əsrin fonetik-orfoqrafik sisteminə daxil olur.

Bir daha qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin qrammatik nizamına görə, felin xəbər şəklində kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəricisi olan *-lar, -lər* morfemi *idi, imiş* hissəciklərindən sonra işlənməli olduğu halda, görüldüyü kimi, XVII əsrdə onların hər ikisi şəkilçi yerdəyişməsinə məruz qalır, nəticədə metatezaya uğrama baş verir. İkinci nümunədə *idi* hissəciyinin ayrı yazılmasına baxmayaraq, yenə də ədəbi fakt olaraq dilimizin qrammatik nizamı pozulur. Bu şəkildə inversiya XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji strukturunu bürüməsə də, fakt olaraq qeydə alınır. Bu yalnız XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində deyil, bundan əvvəlki ədəbi-bədii dil nümunələrinin daxilində də qeydə alınır. Məsələn:

Evə gəlülərdi ikisi belə, *Gecə girülərdi* döşəgə belə (7, 113).

Bütün bunlara baxmayaraq, klassik ədəbiyyatın dilində yenə də bu fakt intensivlik deyil, epizodiklik təqdim edir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində rast gəlinməsə də, haqqında danışılan dil faktı bu gün keçid şivələrində rastlanan qrammatik xüsusiyyətlərdən biri kimi qeydə alınmaqdadır. A.Vəliyev yazır: «Feilin mürəkkəb xəbər şəklinin təsrifində müxtəlif variantların işlədilməsi keçid şivələrinə xas olan bir sıra fonetik hadisələrlə bağlıdır. Bunlardan daha artıq səciyyəvi sayılanı III şəxs cəmdə kəmiyyət şəkilçisi ilə *idi* sözünün yerdəyişməsi hadisəsidir. Bu hadisə Ağdaşda geniş yayıldığı halda, Göyçay keçid şivələrində məhdud dairədə özünü göstərir. Məs.: *qoyallardı, buraxallardı, verəllərdi, bağlallardı, çəkəllərdi*» (15, 274). Əlavə olaraq onu da deyək ki, bu hala Zərdab rayon keçid şivələrində də rast gəlinir. Məsələn: *O vaxt olar bizə tez-tez gələllərdi* (Nümunə canlı danışmaq nitqindən götürülmüşdür).

Çox maraqlı faktlardan biri də XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində *idi, imiş* hissəciklərinin sözlərə qoşularaq canlı danışmaq tələffüzünü dilə gətirməsi ilə bağlıdır. Məsələn, bu qovuşmanın nəticəsi olaraq arzu şəklinin hekayəsində

canlı danışiq dilinə məxsus tələffüz normasının məsnəvi dilinə daxil edilməsinin faktoloji mənzərəsini izləyək:

Qurtarmaq üçün verüb rəhai, *Edeydi* əlim girehgüşai; Şərbət verübən ona ləbimdən, *Buleydi* şəfa bu məşrəbimdən (10, 221).

Bu dil faktının da əksər dialektlərimizdə oturaqlığı qeydə alınır. Bakı, Quba, Şuşa, Mərəzə, İsmayılı, Muğan, Qazax, Qarabağ, Qazax, Ağdam, Gəncə, Şəki, Zaqatala, Qax... dialektləri eyni fonoformanın daşıyıcıları baxımından bir sırada nizamlanır. Məsələn: *aleydi // aleydi, gəleydi, başdıyeydi // başdıyeydi, işdiyeydi* və s. (13, 245).

Dövrün dil faktlarını izləmə bir daha təsdiq edir ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji strukturunda dil faktları tədricilikdən intensivlik baxımından işlənmə yüksəlişinə doğru istiqamət götürərək xəlqiləşməyə meydan açır. Təbii ki, bu tip dil ementləri XVIII əsrdə zirvə nöqtəsinə qalxmağı bacaran xəlqiləşmə mərhələsinin reallığa qovuşmasında bax elə bu şəkildə öz köməyini əsirgəmir. Faktlar təqdim edir ki, ümumilikdə feillərin mürəkkəb formalarının yaradıcısı olan *idi, imiş, isə* hissəcikləri bütün tarixi inkişaf mərhələlərində olduğu kimi, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji sistemində də öz sabitliyini mühafizə edir. Bu sabitlik bu gün də müasir dilimizin qrammatik strukturunda öz davamını tapmaqla ədəbi dil norması səviyyəsini qoruyur. Bu normativlikdə isə ümümxalq dili aparıcı pay sahibi rolunu oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva Q.A. Kül tiqin abidəsi. Bakı: Azər nəşr, 2007, 214 s.
2. Əmani. Əsərləri (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Bakı: Yazıçı, 1983, 339 s.
3. Fə dai. Bəxtiyar namə (Tərtibçi Q.Məmmədlidir). Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 168 s.
4. Fə dai. Bəxtiyar namə (Tərtibçi Q.Məmmədlidir). Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1957, 155 s.
5. Hacıyev T. «Dədə Qorqud kitabı»: tariximizin ilk yazılı dərslisi. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 344 s.
6. Kərimov P. Sadiq bəy Sadiqinin türkdilli yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 159 s.
7. Qəhrəmanov C.V., Hacıyeva Z.T. Yusif Məddah. Vərqa və Gülşah. Bakı: Elm, 1988, 184 s.
8. Məsihi. Divan (Əski qrafika ilə). (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Tehran, 1377/ 1998, 636 s.
9. Məsihi. Divan (Əlyazması ilə birlikdə). (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Bakı: Elm, 2012, 480 s.
10. Məsihi. Vərqa və Gülşa (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Bakı: Azər nəşr, 1977, 288 s.
11. Məsihi. Vərqa və Gülşa (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
12. XVII əsr Azərbaycan lirikası (Tərtibçilər P.Kərimov və M.Hüseynidir). Bakı: Nurlan, 2008, 340 s.
13. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.
14. Təbrizi Qövsü. Seçilmiş əsərləri (Tərtibçi H.Arashlıdır). Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1958, 191 s.
15. Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı: Elm, 2005, 335 s.
16. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 345 s.

ЧАСТИЦЫ İDİ, İMİŞ, İSƏ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ XVII ВЕКА И ИХ ИСТОРИЧЕСКИЕ ФОРМЫ

Г.А.АБДУЛЛАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются исторические формы вспомогательных частиц *idi*, *imiş*, *isə*. Выражается отношение к этимологии этих частиц. При проведении сравнительного анализа исследуемого объекта выявляются интегральные и дифференциальные особенности этих частиц. В статье представлены огузские и чагатайские фоноформы этих частиц. Представляется вниманию ведущая позиция огузских элементов на протяжении всего исторического развития языка и выявляются ее причины. Определяется ведущая позиция общенародного языка в стабилизации.

Ключевые слова: азербайджанский литературный язык XVII век, частицы *idi*, *imiş*, *isə*, особенности орфографического оформления, элементы чагатайского тюркского языка, инверсия, этимология, эквивалентность, интегральность, дифференциация, говоры, живой разговорный язык.

THE PARTICLES İDİ, İMİŞ, İSƏ IN THE AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE OF THE XVII CENTURY AND THEIR HISTORICAL FORMS

G.A.ABDULLAYEVA

SUMMARY

The article researches the historical forms of the auxiliary particles *idi*, *imish*, *isə*. The attitude to the etymology of these particles is revealed. During the comparative analysis, integral and differential peculiarities are disclosed. The article presents Oghuz and Chgatai phonofoms of these particles. Attention is focused on the leading position of Oghuz elements on the length of the whole historical development of the language and its reasons are revealed. The leading position of the national language in stabilizations is defined.

Keywords: Azerbaijani literary language of the XVII century, the particles *idi*, *imiş*, *isə*, spelling design elements, Chagatai Turkic language, inversion, etymology, equivalence, integral, differentiation, the living spoken language ...

UOT 57.08.01

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ DİSKURSUN STRUKTURU VƏ
ONU TƏŞKİL EDƏN ƏLAQƏ VASİTƏLƏRİ

A.V.MURADOVA

Azərbaycan Dövlət Universiteti
aynurmuradova.1975@mail.ru

Məqalədə müəllif dilçilikdə mətnin intonativ xüsusiyyətlərinə, o cümlədən mətn - diskurs münasibətlərinə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. O, dilçiliyin bu sahəsində tədqiqatlar aparmış bir sıra alimlərin əsərlərinə istinad edərək, müasir mərhələdə diskursun strukturu və onu təşkil edən bir sıra əlaqə vasitələrini (ritorik münasibətlər, referensial əlaqəlilik, retrospektiv və prospektiv əlaqəlilik, məna əlaqələri və formal əlaqə vasitələri) araşdıraraq təhlil etmişdir.

Açar sözlər: mətn, diskurs, dilçilik, ritorik münasibətlər, koheziya

Məlum olduğu kimi, mətnin linqvistik təhlilinə dair aparılan tədqiqatların əksəriyyətində dilçilər əsas diqqətlərini mətnin daxili quruluşuna yönəldirlər. Bu zaman onlar mətnin intonativ xüsusiyyətlərinə, o cümlədən mətn - diskurs münasibətlərinə az diqqət yetirirlər. Mətn və diskurs formaca oxşar olsa da, məzmunca biri digərindən fərqlənirlər. Belə ki, mətnə situasiya kontekstindən kənarında baxıldığı halda, diskursa daha çox situativ kontekstin bir hissəsi kimi baxılır.

Qeyd etməliyik ki, hər bir təbii hadisə kimi, diskurs da özünün strukturuna malikdir. Bu sahədə dilçilər diskursdakı komponentlər (6; 37) və yaxud vahidlər arasında eyni münasibətlərin mövcudluğunu qəbul edirlər. Belə ki, Mann W. və Tompson S. ritorik strukturlar nəzəriyyəsini işləyərək diskurs strukturunun maraqlı modellərini vermişlər.

Bu nəzəriyyəyə əsasən, diskursun hər hansı bir vahidi həmin diskursun digər bir vahid ilə məna bitkinliyinə malik əlaqə vasitəsilə bağlıdır. Həmin əlaqələr ritorik münasibətlər adlanır. Ritorik münasibətlərə daxil olan diskurs vahidləri maksimal (bütöv diskurs) həcmdən minimal (ayrı-ayrı sadə cümlələr) həcmdək müxtəlif ola bilər. Diskurs ierarxik şəkildə qurularaq, ierarxiyanın bütün səviyyələri üçün eyni ritorik münasibətlərdə ifadə olunur. Ritorik münasibətlərə asimmetrik və simmetrik münasibətlər aid edilir və ardıcılıq, qarşılaş-

dırma bağlayıcı ikinci əlaqə tipi hesab olunur (11; 42).

Mətni adekvat şəkildə başa düşmək üçün onun həddləri kənarına çıxan cümlələrarası əlaqəni izləmək lazımdır və bir zaman mətnin əlaqəliliyi məsələsi ön plana gəlir. Diskursda əlaqəlik məsələsinə toxunan T.Qivon onu (əlaqəliliyi) referensial, zaman, məkan, aspektual və digər növlərini fərqləndirir. O, mətdaxili əlaqəliliyi düşüncə əlaqəliliyi ilə qarşılaşdırır və daha çox əlaqəliliyin koqnitiv şərhinə diqqət verir. Daha sonra, o, mətdaxili əlaqəlik növləri arasında xüsusi diqqəti referensial əlaqəliliyə (məkan, zaman, aspektual, modal və hadisə) yönəlir. Referensial əlaqə növü kimi əvvəlki təcrübəyə qayıdış, yəni retrospektiv və gələcəyə yönəlmiş diqqət, yəni prospektiv baxışa ayrılır. T.Qivon bu növləri onların formal göstəriciləri baxımından səciyyələndirir. Məsələn, retrospektiv əlaqəlik müəyyənlik bildirən referentlə münasibəti, prospektiv əlaqəlik isə qeyri-müəyyənlik bildirən referentlə münasibəti nəzərdə tutur (13; 43).

Diskursda əlaqəliyin öyrənilməsində vacib olan məsələlərdən biri də hər bir qarşılıqlı məna əlaqəsi komponentlər arasında təmiz şəkildə, digərlərindən təcrid olunmuş şəkildə işləmə məqamına malik olmamasıdır. Belə ki, həmişə bir məna əlaqəsi üzərində bu və ya başqa dərəcədə digər məna tipləri əlavə edilir. Bundan əlavə, çoxkomponentli diskurslarda heç də bir məna əlaqəsinin mətnin əvvəlindən sonunadək özünü göstərməsi o qədər də vacib deyildir, belə ki, bir diskurs çərçivəsində müxtəlif tipli məna əlaqələri reallaşa bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, məna əlaqələrini təmin edən dil vasitələrindən istifadə bir sıra amillərlə, o cümlədən dilin özündə cərəyan edən dərindəki proseslərlə yanaşı, həmçinin sosial-lingvistik mahiyyətli amillərlə şərtlənir. Belə ki, sosial-lingvistik mahiyyətli amillərə müxtəlif funksional üslubların xüsusiyyətləri və onlara qoyulan tələblər aid edilir. Bu tələblərin dəyişməsi adekvat dil vahidlərinin seçilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Qeyd edək ki, bu baxımdan koheziya və koherentlik mətnin tədqiqində daha faydalı ola biləcək əsas standartlar kimi qəbul olunur (1; 236). Bu anlayışlar mətn və onun semantikasının nəzərdən keçirilməsi zamanı əsas komponentlər kimi çıxış edir. Koheziya və koherentlik anlayışları ümumi bir termin kimi əlaqəlilik terminində ehtiva olunur. N.Enkvistə görə, əlaqəlilik termini mətnə aid mental proseslərdə koherentlik anlayışının xüsusiyyətlərini ehtiva edən bir hadisə kimi işlənir, koheziya isə mətdə cümlələr arasında formal əlaqəliliyi bildirir (14; 99).

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlarda mətdaxili əlaqələrin öyrənilməsində bir çox fikirlər səsləndirilmişdir. Məsələn, T.Nikolayeva üç əsas mətnyaradıcı vasitəni bir-birindən fərqləndirir: 1) intonasiya; 2) söz sırası; 3) mətn münasibətlərinin eksplisit seqmant göstəriciləri – xidməti xarakterli “xırda sözlər”. Bu qəbildən olan sözlərə işarə əvəzlilikləri, bağlayıcılar, artikllar və s. aid edilir (8; 5-39). M.A.K.Halidey və R.Hasan «Cohesion in English» əsərində mətdaxili əlaqəni «kohesion» (koheziya) adlandırır və bu vasitənin mətdə semantik bütövün təşkilindəki rolunu aşkara çıxarır (15; 74). I.R.Qalperin isə öz əsərlərində mətdaxili formal qrammatik əlaqələrə bağlayıcılar, təkrarlar və deyktik elementlərlə yanaşı, retrospeksiya və prospeksiya və yaxud

anafora və katafora kimi hadisələrə də toxunur (7; 73-87).

A.Məmmədov mətn yaranmasında fonetik, morfoloji, leksik, sintaktik təkrarlar, leksik-qrammatik vasitələr və deytik elementlər kimi formal əlaqə vasitələrinin iştirak etdiyini göstərir. Onun fikrincə, bu formal əlaqə vasitələrinin tədqiqinə makromətnə baxmaq mümkün deyildir. Odur ki, o, mətn daxili formal əlaqə vasitələrini makromətnin daxili hissələrində – mikromətnlərdə öyrənməyi zəruri hesab edir (5; 27).

Qeyd edək ki, struktur – kompozision baxımdan mətn-diskurs çox və yaxud az dərəcədə dəqiq sərhədlərə malik olub, üç mərhələ vasitəsilə yaranır: 1) başlanğıc; 2) orta; 3) son (4;113).

Mətn – diskursun birinci, yəni başlanğıc mərhələsinin xarakterik cəhəti onun tərkibindəki cümlənin maksimal semantik – qrammatik bütövlüyə olan meylidir. Bu cümlə-başlanğıc geniş kontekstdən mümkün qədər müstəqil olur və onu mətnin kəskin başlanğıcı adlandırmaq olar.

Diskursda, başlanğıc əsasən cümlə-salamlaşma, ayrılma, hava haqqında fikir, kiçik söhbət və s. söyləmələrdən ibarət olur. Məsələn:

- Good afternoon, Mr. White, how are you?*
- Very well indeed, thank you, and how are you?*
- Quite well, thank you. Won't you sit down?*
- ... Well, what's the news Mr. White? How is your business?*
- Pretty good, thank you. And how are things with you?*
- Well, not too good, I am afraid and going from bad to worse.*
- I am sorry to hear that. I hope things will soon improve.*
- Yes, let's hope for the best...*

Orta mərhələ əsasən başlanğıcda qoyulmuş mətn-diskursun ümumi məzmununun açılışına xidmət edir. Bu mərhələdə mətnin ən mühüm informasiyasının ötürülməsinin keçidi hazırlanır və başlanğıc vasitəsilə onun abstrakt girişi konkretləşdirilir.

Mətnin son mərhələsi isə, eyni zamanda, həm onun sərhədlərə ayrılmasının işarəsinə, həm də mətndəki özünəməxsus məzmunun və informasiyanın yekununa çevrilir. Belə ki, son hissə özünü, bir tərəfdən məzmunu konkretləşdirən amil kimi, digər tərəfdən isə, məzmunu abstraktlaşmış şəkildə xarakterizə edə bilər.

Əgər biz ikinci söhbətin – diskursun mətninə nəzər yetirsək mətn-diskursun son hissəsinin məzmun bitkinliyi və konkretliyini təmsil edən bir hissə kimi çıxış etdiyini görə bilərik.

... *By the way, I was afraid, I should be late. This watch of mine has started losing lately. I set it by Dent's this morning, and when I came past West minister just now, Big Ben was striking five and it was only a quarter to by me.*

- Well, after all you had lots of time, as it happened.*
- Lucky, wasn't it ... you have got your luggage through?*
- Did you have much trouble with it (To a porter).*
- I say, porter, put these on a taxi, will you? (To Martin)*

—*Shall I stick the Kit-bag inside?*

— *Thanks if you don't mind?*

— *Are you all right?*

— *Quite all right, thanks.*

Qeyd edək ki, söhbət zamanı iştirakçılar informasiya mübadiləsini asan və rahat yola vermək üçün müəyyən prinsiplərə riayət etməlidirlər. Bu söhbət prinsipi, hikmət adlanır (maxims of conversation). Frayz P.H. söhbət prinsipinə kəmiyyət, keyfiyyət, uyğunluq və davranış prinsiplərini daxil edir (17; 57). G.Lakoff isə bu prinsiplərin sayını ikiyə endirərək göstərir ki, müsahiblər, yəni söhbət iştirakçıları diskurs zamanı fikirlərini aydın və nəzakətlə söyləməlidirlər. Ç.Lakoff nəzakətli olmağın üç qaydasını verir:

1) müsahibinə güclü təsir etmə;

2) müsahibinə imkan, seçim ver;

3) müsahibinlə dostyana hərəkət et, qoy o özünü yaxşı hiss etsin (16; 74).

Qeyd edək ki, söhbətlərin sonunu tamamlayan müəyyən ifadələr vardır ki, bu da söhbətin – diskursun nəzakətcəsinə tamamlanmasına xidmət edir. Belə ki, söhbətin son sərhəddində, yəni bağlanışında beş qayda müəyyən edilir.

1) Qarşılaşdığın bir kəsə söhbətin sona çatmasına dair səbəb göstərmək. Məsələn:

Well, I shall really have to get on my way.

2) Qarşılaşdığın bir kəsin keyfiyyətini qiymətləndirmək. Məsələn:

It has been nice talking to you.

3) Qarşılaşdığın şəxsin salamatlığına qayğı ifadə et. Məsələn:

Take care now.

4) Əlaqələri gələcəkdə yenidən bərpa etməyə münasibət göstər. Məsələn:

See you next week.

5) Qarşılıqlı tamlığa münasibət göstər. Məsələn:

a) *Give my best regards to your father.*

b) *Say hello to kids.*

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən aşağıdakıları qeyd etmək olar. Makro və mikro mətnlərdə ikicəhətdən təhlil aparmaq olar. Onlardan biri mətn təhlili, digəri isə diskurs təhlilidir. Mətn təhlili onu nəzərdə tutur ki, sadə və mürəkkəb cümlələr necə təşkil olunur ki, onlardan özlərindən böyük olan sintaktik vahidlər – mürəkkəb sintaktik bütövlər, frazafövqü birləşmələr mətnə çevrilir. Diskurs təhlili isə insanların dildən necə istifadə etmə üsullarını öyrənir. Bununla yanaşı, diskurs təhlili dilin üslubi, əlaqəlilik, yazılı və şifahi diskurs arasında fərqləri öyrənir. Diskurs təhlildə bir dilin ünsiyyət prosesində yerinə yetirdiyi funksiyalarını nəzərə çarpdırır. İnsanlar dilin hər hansı xüsusi bir seqmentini işlətməklə ümid etdiyi müəyyən bir şeyi soruşur, ətrafdakılardan ona reaksiya, qiymətləndirmə gözləyir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə.Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı: 1999, Çasıoğlu, 345 s.
2. Bəyzadə Q.M. Mətn dilçiliyi (məqalələr və tezislər). Bakı: Qorqud, 1997, 799 s.
3. Cavadov Ə.M. Mətn və cümlədə sözlərin sırası. AMEA-nın xəbərləri (Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası) 1978, № 4, s. 78-87
4. Mahmudov M.Ə. Mətnin formal təhlil sistemi. Bakı: Elm, 2002, 242 s.
5. Məmmədov A. Y. Mətn dilçiliyi. Mürəkkəb sintaktik bütöv. Bakı: Elm, 2001, 56 s.

Rus dilində

6. Блехман М.С. На пути к конструктивной лингвистике текста // Науч.-тех.информ., Серия 2, 1988, № 1, с. 36-38.
7. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981, с.138
8. Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы // Новое в зарубежной лингвистике. М.: 1977, с. 89-108.

Xarici dildə

9. Abdullayev, A.A. Text, Meaning, and Understanding: a Cognitive-Communicative Approach, Alpha Print, UMN Minneapolis, USA, 1999, 235 pp.
10. Chafe, W. Grammatical Subjects in Speaking and Writing. Text, 11/1, London, Longman, 1991, 45-72 pp.
11. Mann, W.C. and Thompson, S.A. Rhetorical Structure Theory: A Theory of Text Organization. Marina del Rey, CA: Information Sciences Institute, University of Southern California, USA, 1987, 351 pp.
12. Danes, F. Functional Sentence Perspective and the Organization of the text. In F. Danes (ed.), Papers on Functional Sentence Perspective. The Hague: Mouton, 1974, 106-128 pp.
13. Givon, T. Functionalism and Grammar. Amsterdam: Benjamins, 1995, 74 pp.
14. Enkvist, N.E. Stylistics and Text Linguistics. In Dressler, W. (ed.), Current Trends in Text Linguistic. Berlin de Gruyter, 1978, 174-190 pp.
15. Halliday, M.A.K. and Hasan R. Cohesion in English. London: Longman. 1976, 159 pp.
16. Lakoff, George P. Cognitive Scientist Looks at Daubert. American Journal of Public Health | Supplement 1, Vol 95, No. S1, 2005, 123 pp.
17. Fries, P.H. On the Status of Theme in English: Arguments from Discourse. Forum Linguisticum 6/1, Micro and Macro Connexity of Texts. Hamburg: Buske, 1983, 116-152 pp.

СТРУКТУРА ДИСКУРСА И ЕГО СРЕДСТВА СВЯЗИ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

А.В.МУРАДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье автор постарался принести ясность инновационным особенностям текста, в том числе текст – дискурсным отношениям. Она, используя труды некоторых языковедов в этой области науки, рассматривает структуру дискурса в современном этапе и анализирует её составляющие компоненты и средства связи (такие как, риторические отношения, референцированную, ретроспективную и проспективную связанность, связи смысла и средства формальных связей).

Ключевые слова: текст, дискурс, языкознание, риторические отношения, когезия

THE STRUCTURE OF DISCOURSE AND ITS MEANS OF COMMUNICATION IN MODERN LINGUISTICS

A.V.MURADOVA

SUMMARY

In the article the writer has tried to introduce clearness to innovative features of the text, including text discourse relations as well. Using works of some linguists in this field of science, she reviews the structure of discourse at the modern stage of language and analyzes its components and communication facilities (such as, rhetorical relations, retrospective and prospective connectedness, connections of sense and means of formal communications).

Key words: text, discourse, linguistics, rhetorical relations, cohesion

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ**UOT 82.0; 82.09****N.XƏZRİNİN YARADICILIĞINDA
«DƏDƏ QORQUD» İDEYA VƏ MOTİVLƏRİ****Y.N.İSMAYILOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
Yegane-n@mail.ru

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposu, görkəmli şair, dramaturq N.Xəzrinin yaradıcılığında mərkəzi yerlərdən birini tutur. Onun yaradıcılığı üçün «Dədə Qorqud» motivlərinin bədii növlərin monumental janrlarında işlənməsi səciyyəvidir: şair-dramaturq bu mövzuda «Əfsanəli yuxular» adlı poema və iki dram əsəri («Torpağa sancılan qılinc» və «Burla Xatun» pyesləri) yazmışdır. Şair poemada ana ilə oğlunun arasında söhbətləri təsirli emosional boyalarla təsvir edir. Ana nə oğlunun canına, nə də öz qadın namusuna qıya bilmir. Uruz üçün əzabla öldürülmək nə qədər ağır olsa da, onun gözüne Oğuz elinin və atasının namusundan başqa heç bir şey görünmür. Şair ana ilə balanın dialoqunda Azərbaycan-Oğuz mənəviyyəti üçün xarakterik olan bütün keyfiyyətləri tərənnüm edir. Ölüm və rüsvayçılıq qarşısında qalan bir Azərbaycan anası ilə oğlunun el, oba, xalq, dövlət naminə çıxardıqları tarixi qərarı Azərbaycan xalqının tarixi-milli sərəvəti, ən əziz və müqəddəs dəyəri kimi təqdim olunur.

«Torpağa sancılan qılinc» əsərində müəllifin niyyəti oxucu-tamaşaçıların milli yaddaşını oymaq, onları müqəddəs dəyərlərimiz əsasında öz mənəviyyatlarını yenidən qurmağa çağırmaq idisə, «Burla Xatun» adlanan ikinci dram başdan-başa milli yaddaşın oyanışı, milli düşüncənin harayı, milli ruhun coşqusu idi. N.Xəzrini bu əsərdə «Dədə Qorqud» eposuna yenidən, əslində isə - yeni gözlə, baxmağa məcbur edən Azərbaycan xalqının düşmənlə, yurdumuza soxulmuş yadellilərlə üz-üzə qalması, qanlı mübarizəyə başlaması idi.

Açar sözlər: epos, motiv, ideya, Azərbaycan-Oğuz mənəviyyəti

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposu, ümumiyyətlə, görkəmli şair, dramaturq N.Xəzrinin yaradıcılığında mərkəzi yerlərdən birini tutur. O, müxtəlif zamanlarda eposa müraciət edərək çox maraqlı əsərlər yaratmışdır. N.Xəzri yaradıcılığı üçün «Dədə Qorqud» motivlərinin bədii növlərin monumental janrlarında işlənməsi səciyyəvidir: şair-dramaturq bu mövzuda «Əfsanəli yuxular» adlı poema və iki dram əsəri («Torpağa sancılan qılinc» və «Burla Xatun»

pyesləri) yazmışdır.

Sənətkar «Əfsanəli yuxular» poeması üzərində bir neçə dəfə işləmiş və onu iki hissədən ibarət olmaqla «Azərbaycan» jurnalının 1971 və 1973-cü il nömrələrində çap etdirmişdir (bax: 1; 2). Müəllif əsərin əvvəlində poemanın necə yaranması haqqında oxuculara belə məlumat vermişdir: «Ana» poeması üzərində işləyirdim. Məndə belə bir fikir doğdu: Bu gün, 20-ci əsrin qoynunda qürurla yaşayıb ömrünü başa vurmuş anamın mənəvi bacıları kimlər olmuşdur? Xəyalım uzaq əsrlərə getdi... Xatirimə Burla Xatun gəldi. Nüşabə göz önümdən keçdi. Məhsətini düşündüm. Həcərin qəhrəmanlığını xatırladım. Mənə elə gəldi ki, anam öz bacılarının saf analıq duyğularını, qadın müdrikliyini, qadın şairənəliyini və qadın mərdliyini özündə cəmləşdirmiş və mənim əsrimə qədər gətirib çatdırmışdır. Onunçün da mən «Anamın bacıları» adı altında silsilə poemalar yazmaq fikrinə düşdüm. Azərbaycan mədəniyyətinin qədim və ədəbi abidəsi «Kitabi-Dədə Qorqud»a müraciət etdim. Burla Xatun göz önümdə canlandı. Onun təkə oğlu Uruzun yolunda keçirdiyi ağlasığmaz kədər və iztirabların ağrısı elə bil bir əks-səda kimi mənim ürəyimdə səsləndi... Və «Əfsanəli yuxular» poeması yazıldı» (1, 55).

Poema çox maraqlı quruluşa malikdir. İki hissəli əsərin hər bir hissəsi üç yuxudan ibarətdir. N.Xəzri əsərdə yuxu elementindən bədii vasitə kimi istifadə edərək onunla minillərin arxasında qalmış oğuz dünyasına daxil olur:

Düşdü uzaqlara
Arzumun yolu,
Dinən uca dağlar,
Gur sular oldu.
Bir gecə yaşadım
Yuxular dolu.
Uzaq bir sahilə
Çatdı yelkənim.
Əsrlər ümmanı
Ləpələndikcə...
Qaldı nəğmə kimi
Ömrümdə mənim.
Yuxular gecəsi...
Nağıllar gecəsi... (3, 51-52)

Yuxular şairi müqəddəs inamlar və inanclar dünyasına - sənətkarın şəxsiyyət və yaradıcılığında özünü qabarıq xətt, aparıcı keyfiyyət kimi bürüzə verən «inamlı insan» obrazının mənbəyinə doğru pərvazlandırır. Təsadüfi deyil ki, N.Xəzri öz poeziyası ilə oxucularına daim nikbinlik - sabaha inam aşıllayan sənətkar olmuşdur. Şairin həmkarı C.Novruz yazır ki, «əgər məndən Nəbi Xəzri barədə soruşsaydılar, deyərdim ki, onun poeziyası inam poeziyasıdır... Mənə elə gəlir ki, əlinə qələm alıb yazmağa başlayanda ürəyində ilhamdan əvvəl, odalovdan qabaq inam olub» (4, 4). Bu inam onun qəlbində - yaddaş dünyasında,

əslində, sənətkar hələ dünyaya gəlməzdən əvvəl olub; oğuz babalarının qan-gen yaddaşı nəsillərdən-nəsillərə ötürülərək şairə miras qalıb, bütün poeziyasına nikbinlik - xoş sabaha, qələbə dolu gələcəyə inam aşılایıb və bir gün də onun yuxularında «oyanaraq», şairin ilhamını oğuz dünyasına doğru pərvazlandırılıb.

«Əfsanəli yuxular» poemasının birinci yuxusunda sənətkar Salur Qazanın evinin talan edilməsini görür: «Yuxuda bir talan gördüm» (3, 62). Yuxu ulu ozan Dədə Qorqudun gəzdiyi oğuz çöllərinin intəhasız genişliyi və füsunkar gözəlliyinin təsviri ilə başlanılır:

Göyün mavi tağı altında qurulmuş, sanki yerin qübbəsinə bənzəyən bu doxsan dirəkli çadır Salur Qazanındır. Çadırın əzəməti onun sahibi Salur Qazanın şöhrətini, oğuz elində tutduğu uca məqamı, böyüklük, igidlik, səxavətlik, duz-çörəklilik kimi ali keyfiyyətlərini özündə təcəssüm etdirir. Oğuz elinin bu mərd, el yolunda «uf» demədən canından keçməyə hazır olan başçısı səhər tezdən xoş əhval-ruhiyyə ilə yuxudan oyanır. Onun qəlbi çox rahatdır; el şadlıq və firavanlıq içərisində yaşayır, elin saysız qüvvətli igidləri var. Qazan bir döyüşçü, qəhrəman igiddir.

Salur Qazan yüz igidlə oğlu Uruzu evinin üstündə qoyub ova gedir. Casus oğuzların namərd və fürsətçi düşməni Şöklü Məliyə xəbər aparır. Salur Qazan Oğuzda olarkən hücum çəkməyə cəsarət etməyən Şöklü Məlik Qazanın ovda olmasını fürsət bilir:

Qara qəlbli Şöklü Məlik
Ürəkləndi,
Hücum çəkdi... (3, 63).

Şöklü Məlik Salur Qazanın elini talan edir, mal-dövlətini qarət edir, qızgəlinlə birgə Burla Xatunu, sağ qalmış igidlərlə birgə Uruzu əsir götürür.

İkinci yuxu belə başlanılır: «Yuxuda bir ana gördüm» (3, 66). Bu ana Burla Xatundur. Şöklü Məlik onu öz məclisinə gətirib şərab paylatdırmaqla, gözəl səslə bu qadını məclisdə oxutdurmaqla Oğuz elinə, Salur Qazana görünməmiş dağ çəkmək istəyir. Şöklü Məliyin bu istəyi o qədər şərəfsiz, heç bir insanlıq normasına sığmayan fərman idi ki, hətta düşmənlərin özləri də bu şərəfsizlikdən narahat olurlar:

Burla Xatun zindanda gizləncə oğlu ilə görüşür. Nəbi Xəzri ana ilə oğulun arasında söhbətləri təsirli emosional boyalarla təsvir edir. Ana nə oğlunun canına, nə də öz qadın namusuna qıya bilmir. Uruz üçün əzabla öldürülmək nə qədər ağır olsa da, onun gözünə Oğuz elinin və atasının namusundan başqa heç bir şey görünmür. Şair ana ilə balanın dialoqunda Azərbaycan-Oğuz mənəviyyatı üçün xarakterik olan bütün keyfiyyətləri tərənnüm edir. Ölüm və rüsvayçılıq qarşısında qalan bir Azərbaycan anası ilə oğlunun el, oba, xalq, dövlət naminə çıxarıqları tarixi qərarı Azərbaycan xalqının tarixi-milləti sərəvəti, ən əziz və müqəddəs dəyəri kimi təqdim olunur.

Üçüncü yuxu Qaraca Çobanla bağlıdır: «Yuxuda bir çoban gördüm» (3,

74). N.Xəzri Qaraca Çobanın obrazında öz el-obasını, yurdunu böyük bir məhəbbətlə sevən, elin namusunu hər şeydən uca tutan bir oğuz igidini tərənnüm etmişdir.

Şair dördüncü yuxuda yenə də ana ilə oğulun söhbətinə qayıdır: «Yuxuda bir oğul gördüm» (3, 82). Burla Xatun ağır bir sınaq və bəlkə də, heç bir ananın yerinə yetirə bilməyəcəyi bir iş qarşısında qalıb. Bu iş Oğuz elinin və Salur Qazanın namusunun tapdalanmamasından ötrü öz doğma oğlunun ətindən bişirilmiş yeməyi yeməkdən ibarətdir. Burla Xatun bunu bacaracaqdımı?! Oğlunun əti onun boğazından keçəcəkdimi?! Ana öz tərəddüdlərini oğlu ilə bölüşür. Lakin uca mənəvi dəyərlərdən yoğrulmuş oğuz mənəviyyəti alçalmağı qəbul edə bilməzdi. Uruz üçün onun ölümü, anasının namus xatirinə onun ətindən yeməsi alternativsiz qərar idi. O, bir oğuz igidi olaraq oğuz mənəviyyətinin sarsılmaz qanunlarının daşıyıcısı idi.

Lakin unutmmaq olmaz ki, oğuz igidlərini belə qəhrəman kimi tərbiyə edən, onlara oğuz mənəviyyətinin sarsılmaz dəyərlərini südü ilə verən oğuz anaları idi. Burla Xatun bir ana idi. Onun Oğuz elinin və əri Salur Qazanın namusunu sındırmağa haqqı olmadığı kimi, oğlunun ətindən yeməməyə də haqqı vardı. Və o, əsl oğuz analarına yaraşan bir qərar qəbul edir. Heç bir düşmən təhdidi, heç bir qüvvə onun analıq haqqını sındıra, əlindən ala, ona qalib gələ bilmir:

Ana verir
Öz analıq fərmanını:
«...Sabah əgər
Uruzumun bədəninə dəysə bıçaq,
Onda xəncər -
Bax, bu xəncər
Öz əlimlə öz qəlbimə saplanacaq» (3, 89).

Beşinci yuxu Salur Qazanın ovda gördüyü dəhşətli yuxuya həsr olunmuşdur: «Yuxuda bir yuxu gördüm» (3, 89). Özü ovda olsa da, bütün qəlbi və düşüncəsi ilə yurda bağlı olan Salur Qazan gördüyü yuxu ilə elin başının üstünü fəlakət aldığı anlayır. N.Xəzri burada dastanda olmayan çox maraqlı bir detal da işləmişdir. Burla Xatun el talan olarkən buludla öz sevgilisi Salur Qazana xəbər yollamışdı. Həmin buludun dünən ovda Qazana nə isə demək istədiyini onun yadına düşür:

Ah o, nəydi -
Dünən
Göydən
Bulud keçdi gözü yaşlı...
Sanki bulud nəşə dedi,
Salur Qazan eşitmədi (3, 91).

O, atına minib el-obanı xilas etmək üçün çapır, yavaş-yavaş səhər açılır.

Şair səhərin açılmasını təsadüfi detal kimi yox, əsərin ideya-məzmun kompozisiyasının mühüm elementi kimi poemaya daxil edir. Altıncı - sonuncu yuxu səhərin açılması ilə başlayır: «Yuxuda bir səhər gördüm» (3, 89).

N.Xəzrinin Salur Qazanın öz evini xilas edəcəyi, oğuzların düşmən üzərində qələbə çalacağı günü məhz səhərin açılması motivi ilə başlaması onun yaradıcılığı üçün xarakterik olan nikbinlik ovqatı ilə bağlıdır. Səhər qaranlıq gecənin sona çatması - işıqlı gündüzün başlanması deməkdir. N.Xəzri Salur Qazanın gəlişini Günəşin doğması ilə simvolizə edir. Günəş çıxıb bütün qaranlıqlara, gecəyə - şər dünyasına qalib gəldiyi kimi, Salur Qazan da elin üstündə bir günəş kimi doğacaq, ümitsizliyə, məyusluğa qapılmış qəlblərə işıq saçacaqdı.

Şair səhərlərin gəlişinin «əbədi» olmasına işarə etməklə yer üzündə ümidin, işığın, haqqın, ədalətin əbədiliyini göstərir. Bununla oğuzların haqq, ədalət, ümid daşıyıcıları kimi həmişə qələbə çalacaqlarının da əbədi olmasına işarə edir. Doğrudan da, Oğuz igidləri birləşib düşmən üzərində qələbə çalırlar. Əsər keçirdikləri daxili iztirab və həyəcanların poemanın leytmotivi kimi götürüldüyü ana ilə balanın görüşü ilə tamamlanır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposuna ardıcıl şəkildə müraciət edən Nəbi Xəzri eposun ikinci boyu olan «Salur Qazanın evinin yağmalanması» oğuznaməsi ilə bağlı bir poema və iki pyes yazmışdır. Onda bu halda təbii olaraq belə bir sual meydana çıxır: şairi eposun bu boyunda ona təkrar-təkrar qayıtmağa məcbur edən nədir? Əslində, bu sualın cavabını akad. T.Hacıyev sənətkarın «Burla Xatun» dramından danışarkən vermişdir. Azərbaycan yazıçılarının «Kitabi-Dədə Qorqud» eposuna olan bədii marağının səbəblərini səciyyələndirən alim N.Xəzriyə çatarkən yazır: «Nəbi Xəzri qadın-ana obrazını ön plana çəkdi. Şair «Dədə Qorqud kitabı»ndakı Ana haqqı - Tanrı haqqı etnik-psixoloji düsturunu əsas tutdu. Böyük Oğuz elində Qazan xan bəylərbəyi, Burla Xatun isə xanımlar xanıdır. Bəli, Burla Xatun Böyük Oğuz elinin baş xatunudur. Dövlətçiliyin bütövlüyündə əri Qazan xanın Ana-xatun müşaviridir. Bu mövqə Göy Türk dövlətçiliyindəki təcrübə ilə tam səsləşir - Bilgə Kağan belə deyir: «Türk xalqı yox olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltəriş xaqanı, anam İlbilgə xatunu Tanrı öz ucalığında tutub yuxarı götürmüşdü - yüksəltmişdi». Deməli, qədim türkün düşüncəsinə görə, dövlətin dövlət, millətin millət olması üçün hökmdarla xanımı müdriklə, kamillikdə biri-birini tamamlamalıdır. Nəbi Xəzri qədim türk adətinə hörmətlə yanaşır, bu tarixi normanı guya hüquq bərabərliyi xatirinə qadını ictimai müqəvvaya çevirən sovet həqiqətinə qarşı qoyur. Nəbi dramında vətənin, millətin taleyi üçün qadın - ana harayı qaldırır. Bu, Vətənimizin bugünkü halı üçün Dədə Qorqud ədəbiyyatına ehtiyacın real aktıdır. Kimsə «çəçən olmaq gərəkdir» deyir. Nəbi isə deyir ki, yaralarımızı sağaltmaq üçün Qazan xan, Burla xatun, Bamsı Beyrək, Qanturalı olmaq gərəkdir» (5, 6).

Prof. T.Hacıyev qədim oğuz cəmiyyətində, sosial-inzibati quruluşunda qadın-ananın rolunu çox gözəl səciyyələndirib. Elin başçısı Salur Qazan bir başçı olmaqla yanaşı, eyni zamanda oğuz kişiləri - ərləri üçün ideal nümunə,

ərlik, igidlik simvoludur. Onun xanımı Burla xatun da eyni zamanda Oğuz elinin xanımları üçün qadınlıq - analıq simvoludur. Səciyyəvidir ki, biz cəmiyyətin sosial-inzibati zirvəsini təşkil edən rəhbər cütlüyün bu rolunu başqa bir eposda - «Koroğlu» dastanında da müşahidə edirik. Çənlibeldə dəlilərin başçısı - sərkərdəsi Koroğludur. Lakin Cənlibel cəmiyyətində Koroğlu ilə bərabər onun həyat yoldaşı Nigar xanımın da, az qala, elə Koroğlunun özünə bərabər başçı statusu var: Düzdür, «dastanda bir sıra kamil qadın obrazları vardır. Bunların içərisində diqqəti ən çox Nigar xanım obrazı çəkir. Diqqətlə fikir verilsə, Nigar xanımın Çənlibeldə, bir növ, Koroğlu səviyyəsində statusu vardır. Koroğlu bütün dəlilərin başçısı olduğu kimi, o da, elə bil, bütün xanımların başçısıdır. Ancaq Nigar xanımın nüfuzu təkcə bununla ölçülmür. O, Çənlibelin ağbırçəyidir. Bu, dastanın müxtəlif epizodlarında aydın şəkildə ortaya çıxır. Çənlibeldə müəyyən incikliklə və s. bağlı konfliktlər yarananda o, barışdırıcı rol oynayır... Nigar xanımın istər dəlilərin, istərsə də Koroğlunun yanında çox böyük nüfuzu vardır.. O, buna ağıllı, ədalətli, haqq tərəfi saxlayan bir qadın kimi ad çıxarması ilə nail olur» (6, 135).

Göründüyü kimi, N.Xəzri öz «Dədə Qorqud» yaradıcılığında (poema və pyeslərində) qabartdığı, əsərlərinin əsas ideyası kimi götürdüyü Qadın - Ana amalı Azərbaycan xalqının milli mənəviyyat tarixinin əsas cizgilərindən biridir. Ana cəmiyyət tariximizin bütün dövrlərində müqəddəs tutulmuşdur. Elə ədəbiyyat tariximizə nəzər salsaq, ulu qaynaq miflərdən tutmuş günümüzədək ananın uca, əlahiddə varlıq kimi tərənnüm olunmasına rast gəlirik. Bu, tariximizin bütün dövrlərində belə olub. Bu məsələdə «Ana haqqı - Tanrı haqqı» deyən tanrıçı oğuzların anaya bəslədikləri müqəddəs münasibəti islam dininin «Cənnət anaların ayaqları altındadır» hökmü daha da ülviləşdirib. Bu cəhətdən N.Xəzrinin «Dədə Qorqud» yaradıcılığında «Ana - Qadın» ideyası «Ana - Vətən» ideyası ilə ayrılmazdır. Şair-dramaturqun əsərlərində Ana ilə Vətən eyniləşdirilmiş, Vətənin müqəddəsliyi və mənafeyi ilə Ananın müqəddəsliyi və mənafeyi arasında bərabərlik işarəsi qoyulmuşdur. N.Xəzri «Vətən - Ana» amalını tərənnüm etməklə xalqımızın tarixi yaddaşını oyatmağa çalışıb, xalqı milli tarixin «Ana» adlanan ən müqəddəs dəyəri əsasında yenidən təmizlənməyə, paklanmağa, «Torpaq Anamızı» «Qan Anamızı» bilib, onu göz bəbəyi kimi qorumağa çağırıb.

N.Xəzrinin «Torpağa sancılan qılınc» mənzum pyesi «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun «Salur Qazanın evinin yağmalanması» boyu əsasında yazılmışdır. Bu pyes 1985-ci ildə ilk dəfə böyük səhnəyə çıxdı və tamaşaçılar tərəfindən böyük maraqla qarşılandı. Əsər və onun tamaşası haqqında görkəmli sənətsünas və ədəbiyyatşünaslar mətbuatda təqdirədirici məqalələr çap etdirdilər. Məsələn, yazıçı-publisist Hidayətın «Qorqud Dədə, xoş gəlmisən səhnəmizə» adlı məqaləsində N.Xəzrinin «Dədə Qorqud» mövzusunda «Əfsanəli yuxular» poeməsindən sonra yenidən əsər yazması və Ə.Dəmirçizadədən sonra teatrlarımızın bu mövzuya müraciəti böyük coşqu ilə alqışlanmış və məqalədə bu istiqamətin dramaturqlar və teatrlar tərəfindən davam etdirilməsinin vacibliyi

xüsusi vurğulanmışdır (7, 387-395).

Sənətşünas İ.Kərimov uzun müddət repertuardan düşməyən bu əsər və onun tamaşasının əhəmiyyəti haqqında üstündən bir çox illər keçdikdən sonra belə yazmışdır: «Kitabi-Dədə Qorqud»... olduqca zəngindir, təcəssüm imkanları baxımından dəyərlidir. Şair-dramaturq Nəbi Xəzrinin dastanının «Salur Qazanın evinin yağmalanması» boyunun əsasında yazdığı və 1985-ci ildə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı səhnəsində tamaşaya qoyulmuş «Torpağa sancılan qılinc» əsəri fikrimizin təsdiqi üçün yaxşı sübutdur. Nəbi Xəzrinin əsərində «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının ruhu saxlanılmış, onun romantik-qəhrəmanlıq məzmunu, vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq, insanpərvərlik və humanizm ideyası aydın göstərilmişdir. «Salur Qazanın evinin yağmalanması» boyundakı əsas hadisələrin daxili mahiyyətini, ideya məzmununu bacarıqla açan müəllif əsas obrazları saxlamış, yeni obrazlar əlavə etməklə orijinal, gərəkli bir əsər yazmışdır. Çox-çox qədim zamanlarda yaşamış, yarıoturaq, yarıköçəri həyat keçirmiş Azərbaycan oğuzlarının həyatından bəhs edən «Kitabi-Dədə Qorqud» «Torpağa sancılan qılinc» əsərində daxili ideya məzmunu etibarilə müasir səsləndi» (8).

«Torpağa sancılan qılinc» mənzum pyesi Dədə Qorqudun oğuzların vətəni Odlar yurdu - Şərqi qədim ölkəsi olan ana vətənimiz Azərbaycanın tərənnümü ilə başlayır:

Şərqi yanar torpağıdır,
Bura Odlar torpağıdır! (9, 116)

N.Xəzri əsərin əvvəlində onun başlıca ideyasını təşkil edən bütün mənalı elementləri bədii şəkildə təcəssüm etdirmişdir. Salur Qazanın oğlu Ulus (eposda - Uruz) Çiçək adlı qızı sevir. Maraqlıdır ki, Ə.Dəmirçizadənin «Qaraca Çoban» mənzum dramında Uruzun sevgilisi Gülçin Qaraca Çobanın qızı olduğu kimi, bu əsərdə də Çiçək Qaraca Çobanın qızıdır. Burla Xatun və Salur Qazan gənclərin sevgisi ilə fəxr edib, bu sevgini oğuz dünyasının möhkəmliyinin mənavi əsası sayırlar. Ona görə də Burla Xatun gənclərə biri-birinə və oğuz elinə sədaqətli olmaları haqqında and içdirir. Hər iki gənc oğuzlar üçün müqəddəs dəyər olan «Ana adına» and içirlər:

Ulus
Mərd ana adına and içirəm mən,
Sən Burla Xatuna and içirəm mən!

Çiçək
Məhəbbət, ilqar
Sizdən miras qalıb bizə yadigar! (9, 119)

Müqəddəs qopuzu çox sevən Ulus atasına «Səninki qılındır - məninki qopuz» deyir. Salur Qazan oğluna başa salır ki, qılinc ilə qopuzu biri-birindən ayırmaq, birini digərinə qarşı qoymaq olmaz:

Qopuz qılinc ilə əkizdir, Ulus!
Onu da silahla qorumalısan! (9, 120)

Şair Salur Qazanın dili ilə, əslində, Azərbaycan xalqının tarixi üçün xarakterik olan ən ulu həqiqəti ifa etmişdir.

Qeyd edək ki, şair əsərə bir sıra maraqlı obrazlar daxil etmişdir. Sənətkar bunları yaradarkən yaradıcılıq əməliyyatları aparmışdır. Məsələn, Çəpgöz surəti bizə «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı Yalançı oğlu Yalincığı xatırladır. Yalincıq Beyrəyin segilisi Banu Çiçəklə evlənmək istəyir. Pyesdə də onun tamah saldığı qızın adı Çiçəkdir. Eposda isə Uruzun sevgilisi haqqında heç bir söhbət açılmır. N.Xəzri burada maraqlı çarpazlaşmalar yaradaraq əsərin drammatizmini qüvvətləndirmişdir. Bu cəhətdən Qazanla ova gedəcək Odoğlu, Sıldırım kimi igidləri də qeyd etmək olar. Onların adları igidlikdən, qəhrəmanlıqdan, qədim Oğuz və müasir Azərbaycan cəmiyyətində uca tutulan mənəvi dəyərlərdən soraq verir. Şair bu dəyərləri obrazlaşdırmaqla əsərin polifoniyasını - çoxsəsliliyini artırmışdır. Polifoniya burada həm mənaların - dəyərlərin zənginliyində, həm konkret obrazların funksiya müxtəlifliyində ifadə olunmuşdur.

N.Xəzri Şöklü Məliyin Oğuz eli ilə düşmənçiliyinə şəxsi motivi qatmaqla bir tərəfdən dramatik konflikti qüvvətləndirmiş və əsəri daha da maraqlı etmişdirsə, digər tərəfdən konfliktin ideya əsaslarını ülviləşdirmişdir. Evinin yağmalanmasından xəbərsiz olan əri ondan çox-çox uzaqlarda olduğu üçün Burla Xatun düşmən hüzurunda təkə Oğuz elinin ləyaqətini, qeyrətini çəkməməli, həm də öz şəxsi sevgisini, həyat seçimini çirkəbdən, təhqirdən qorumalıdır. Demək, əsərin ideya əsasında duran Xeyir-Şər mübarizəsində qarşı-qarşıya həm də sevgi ilə nifrət, məhəbbət ilə qisas gəlir. Burada sevgi-qisas mübarizəsi çoxmənalıdır. Şöklü Məlik bir vaxtlar Burla Xatunu sevmiş, Xatun isə onu rədd etmişdir. Burla Xatun əldən çıxdıqdan sonra Şöklü Məliyin sevgisi nifrət və qisas hissinə çevrilmişdir. Bu cəhətdən Şöklü Məliyin qəlb dünyasında keçmiş sevgisi ilə indiki nifrəti qarşı-qarşıya gəlmiş və indi o, birmənalı şəkildə nifrət və qisas hisslərinin daşıyıcısına çevrilmişdir. İndi onun qəlbində sevgidən əsər-ələmət yoxdur: bir vaxtlar istədiyi, bəyəndiyi, evlənmək istədiyi Burla Xatunun qadınlıq ləyaqətinə keçmiş sevgilisi kimi heç bir hörmət bəsləmir. Bu an o, birmənalı şəkildə şəri, mənəvi eybəcərlikləri təmsil etməklə qadınlıq, namus, sevgi mücəssəməsi Burla Xatuna qarşı durur. Şöklü Məliyin bütün bu hərəkətləri Salur Qazana qarşı yönəlsə də, əslində, real mübarizə Şöklü Məliklə Burla Xatun arasında gedir. Salur Qazan ovdadır, bütün bu hadisələrdən xəbərsizdir. Ona görə də N.Xəzrinin yaratdığı poetik mübarizə meydanında iki nəfər - şəri təcəssüm etdirən Şöklü Məliklə xeyiri təcəssüm etdirən Burla Xatun var.

Pyesdə Şöklü Məlik Burla Xatunu qırx qızın içərisində tanımaq üçün eposda olduğu kimi Ulusun (Uruzun) ətindən qovurma bişirilib qızlara yedirilməsini əmr edir. N.Xəzri ölüm qarşısında qalan oğul ilə oğlunun ətindən yemək məcburiyyəti qarşısında qalan ananı üz-üzə gətirir və biz onların dialo-

qunda ölüm-həyat dilemmasının milli mənəviyyatımızdakı fəlsəfəsinin ən munis, ən uca və ülvi məqamlarının şahidi oluruq.

Göylərdə qartal tək çırpınan bizik,
Vicdana, namusa tapınan bizik.
Əzəldən düşmənlik biz qaranlığa,
Bağlıyıq saflığa, mehribanlığa.
Bizim inamımız mərd insanlıqdır,
Qəhrəmanlıq özü mehribanlıqdır.
İşıq kainatın al gündüzüdür,
Mənim etiqadım günəş özüdür (9, 167).

Müəllifin əsərin əvvəlindən sonuna qədər davam etdirdiyi «Ana - Vətən» ideyası sonuncu səhnədə çox maraqlı və ibrətamiz şəkildə təcəssüm etdirilmişdir. Salur Qazan qılıncı Burla Xatunun əlinə verir ki, o, hamının qisasını Şöklü Məlikdən alsın. Şöklü Məlik Burla Xatunun ayaqlarına yığılıb, «ana» deyərək ona yalvarır. Burla ona nə qədər nifrət etsə də, ana adından keçə bilmir:

Bura «ölüm» - deyə atını çəkdim,
Səni lənətləyir, qarğışlayıram.
İndi ki, sən ana adını çəkdim,
Mən səni anaya bağışlayıram (9, 202)

«Burla Xatun qılıncı endirir. Qılınc Şöklü Məliyin qarşısında torpağa sancılır» (9, 202). Bu səhnə əsərin adını - «Torpağa sancılan qılınc» ifadəsini izah edir. Qılıncın torpağa sancılması sanki bir qədim ayin, hərbi ritual kimi torpağın ana, ananın isə torpaq qədər müqəddəsliyini və bu anlayışların oğuzların şüurunda biri-birindən ayrılmaz olduğunu nümayiş etdirir. Bu milli həqiqət Qazanın dili ilə belə ifadə olunur:

Əyil, bu torpağa, ey qanlı yağı,
Burda ana durub,
Öp bu torpağı! (9, 202)

N.Xəzri qədim oğuz eposu «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının motivlərindən istifadə etməklə oxucuları vətəni, yurdu sevməyə, vətən torpağını ana bilib onu göz bəbəyi kimi qorumağa çağırmışdır.

İki hissəli mənzum dram olan «Burla Xatun» əsərinin birinci hissəsi Salur Qazanın düşmən tərəfindən viranə qoyulmuş yurdunun təsviri ilə başlanır: «Amansız döyüşün izləri hər yanda, hər şeydə özünü göstərir. Beli bükülmüş bir ixtiyar asta addımlarla irəlilədikcə viran olmuş yurdunun bu kədərli mənzərəsi sanki onun qəddini bir az da əyir. Başını qaldırıb hərdən şimşək çaxan göyə baxır, elə bil nə küləyi duyur, nə də qatılacaq qaranlığı hiss edir, özünü tamam unutmuş halda ətrafı dolaşır» (10, 186).

Maraqlıdır ki, müəllif «Burla xatun» pyesində Dədə Qorqud obrazından, bir növ, imtina etmiş, onu sanki İxtiyar obrazı ilə əvəzləmişdir. İxtiyarın bütün

pyesi başlayan ilk sözləri elə onun Dədə Qorqud funksiyasında çıxış etdiyini göstərir:

Hanı? Hanı?
Əcəl aldı, yer gizlədi,
Fani dünya kimə qaldı?
Gəlimli-gedimli dünya,
Son ucu ölümlü dünya.
Dünyanın qoynunda at çapdıqca şər,
Buludlar toqquşur, od şırım düşər.
Göylərin şəninə göy gürültüsü,
Yerlərin bəxtinə ildırım düşər (10, 186).

N.Xəzri pyesə oğuz mifoloji inamlar dünyasının ən məşhur simvolu olan qurdu da daxil etmişdir. Belə ki, İxtiyarla cavan döyüşçünün dialoqunda cavanın Oğuz yurdunda axan qanın nə vaxt kəsiləcəyi, qurdun nə vaxt oyanacağı haqqındakı sualına o, belə cavab verir:

O zaman ki, qurd oyana,
Qurd ulaya, haray çəkə,
Onda, bəlkə,
Bu haraydan oyana xan,
Qalxıb dura Salur Qazan (10, 188).

Dialoqdan məlum olur ki, Salur Qazanın ovda olmasından istifadə edən «qara qəlbli qanlı kafır» ürəklənib Oğuz elinə hücum etmiş, yurdu qana bələmiş, Ulusla (eposdakı Uruz) birgə yeniyetmə igidləri, qız-gəlini qolubağlı dustaq etmişdir. Oğuzlar əsirliyin ən ağır dəqiqələrində belə vətənpərvərlik duyğusunu itirmir, onların canı əldən getsə də, vətən üçün dualar edirlər. Şöklü Məlik bizə «Torpağa sancılan qılınc» əsərindən məlum olan oğuz qızı Şiranəni məclisində oxudaraq ləzzət alır. Kafirlərdən biri ona Burla Xatunun gözəl səsi olması haqqında məlumat verir. Şöklü Məlik onu məclisə gətirdib oxutdurmaq istəyir. Bir vaxtlar düşmənlərin yağlı vədəsinə aldanıb onların tərəfinə keçən Şiranə burada addımbaşı təhqir olunduğu üçün onun qəlbində əhatəsində olduğu adamlara nifrət əmələ gəlmişdir. Lakin Oğuz xəyanət etdiyi üçün qayıtmağa üzü olmamışdır. İndi Şöklü Məliyin Burla Xatunu məclisə gətirmək istəyi onun qəlbində tufan qoparır:

Eşit, ey hökmdar, bu işdən əl çək,
Düşmən düşmənlə də mərd olsun gərək!
...Namusa toxunmaq sənə yaraşmaz,
Qalibsən, qalibtek apar özünü... (10, 198).

Şöklü Məlik Şiranənin qəlbinin dərinliklərində Oğuz elinə sədaqətli olduğunu bildiyi üçün deyir:

Gizlətmə, sonadək söylə sözünü,
Yurdunu görmüsən, qurdun tərənib?.. (10, 198)

Şiranə Oğuzu tərək etsə də, Oğuz elinin qız-gəlininin belə zəlil vəziyyətə düşməsi onu ağrıdır: qızın düşüncəsində oğuz mənəviyyəti oyanır. Düşmən içərisində xoş gələcəyinin olmadığını bilən Şiranə var gücü ilə Burla Xatunun namusunu qorumağa çalışır.

Əsərdə Burla Xatunu aparmağa gələn kafirə oğuz qızlarının verdiyi cavablarda onun bir el anası kimi oğuz düşüncəsində nə qədər uca və ülvi məqamda durması ifadə olunmuşdur. Qızırca Yengə onu müqəddəs torpaqla, Çiçək - büllur sularla, Aynışan - yerin, göyün nəfəsi ilə (küləklə), Səhəriyyə - parlaq günəşin şöləsi ilə müqayisə edir.

N.Xəzri Burla Xatunun tanınması ilə bağlı Oğuz dastanında olmayan maraqlı detaldan istifadə etmişdir. Şöklü Məlik Qazanın öz sevgilisi Burla Xatuna toy hədiyyəsi kimi bağışladığı daş-qaşlı kəməri məclisə gətirdib, bir-bir oğuz qızlarının belinə bağlatdırmaq istəyir. Oğuz qadınları ən ağır durumda belə özlərini ləyaqətlə aparıb, Burla Xatunu mətanətlə müdafiə edirlər. Onların Burla haqqında söylədiyi sözlərdən məlum olur ki. Salur Qazanın arvadı olan Burla Xatun təkcə Qazanın yox, elin namus simvoludur:

Səhəriyyə

Əl saxlayın, dayanın,
Yatmısınız, oyanın.
Bu yurdun hər daşı, qayası Xatun,
Bitən hər çiçəyin mayası Xatun,
Əgər duya bilsən, anlaya bilsən,
Onun da hər sözü, qayəsi Xatun!

Aynışan

Durna idi, üfüqlərdən endi Xatun,
Doğma ana torpağına endi Xatun,
Hər çiçəyin üzərində şəhdi Xatun,
Bu ellərdə əsən mehdi Xatun (10, 207-208)

Oğuz qızlarının Burla Xatunu tərənnüm edən yuxarıdakı sözlərindən məlum olur ki, müəllif «Əfsanəli yuxular» poemasında və «Torpağa sancılan qılınc» pyesində olduğu kimi bu əsərdə də «Ana - Vətən» ideyasını leytmotiv kimi götürməkdə davam etmişdir. Burla Xatun Səhəriyyənin tərənnümündə yurdun daşı, qayası, çiçəyi ilə, çiçəyin mayası, Aynışanın tərənnümündə vətənin durnası, birbaşa ana torpaqla, çiçəklərin üstündəki şehlə, ellərdə əsən mehdi eyniləşdirilir. Bütün bunlar göstərir ki, N.Xəzrinin yaradıcılığında ana obrazı ilə vətən obrazı qoşa tərənnüm olunur. Şair ananı vətəndən, vətəni isə anadan ayırmır. Bu cəhətdən oğuzların Burla Xatuna münasibəti onların ana yurda münasibəti deməkdir. Oğuzlar üçün Burla Xatun bilavasitə ana yurdun sim-

voludur. Onu ələ vermək vətənə xəyanət etmək, onu qorumaq vətən yolunda ya qazi, ya şəhid olmaq deməkdir.

Şöklü Məlik əmr edir ki, Burla Xatunun kəməri bir-bir qızların belində yoxlasınlar. Vəziyyətin gərginləşdiyini görən Şiranə «Burla Xatunu özüm tapacağam» deyib kəməri Şöklü Məlikdən alır. O, Burla Xatunu ələ vermir: qayıdıb Şöklü Məliyə yalandan deyir ki, Burla Xatun burada yoxdur. Acıqlanmış Məlik qızların asılması haqqında əmr verir. Ulusun sevgilisi Çiçəyin saçından tutub sürüyürlər. Burla Xatun buna dözmür. Lakin Qısırca Yengə onu dayandırır. Şair Yengənin sözlərində əsərin əsas ideyasını səsləndirir:

Mənim də ağrımdır sənənin bu ağrın,
Unutma, fəqət -
Vətən namusudur ana namusu! (10, 214).

Oğuz xalqı bir bütövdür. Burla Xatun ana vətəninə namus simvoludur. Oğuzların düşüncəsinə görə, vətəninə namusunu qorumaq, bu yolda qurban getmək, vətəninə namusunun tapdanmamasından ötrü hər cür əzab və təhqirə dözmək alçalmaq yox, ucalmaq deməkdir. Pyesdə bu xəttin açılmasına Şiranə obrazı yardım edir. O, Oğuz elini tərk etmiş, namusunu, ləyaqətini düşmənlə ayaqları altına ataraq özünü alçaltmışdır. Ancaq əsirlikdə zəlil vəziyyətində olan oğuz qızları öz milli qürur və ləyaqətlərini itirmir, düşmənlə baş əymir və Burla Xatunun tanınmamasından ötrü özlərinə ediləcək hər bir təhqiri qəbul etməyi ucalıq sayırlar.

N.Xəzrinin «Burla Xatun» pyesini bu mövzudakı əvvəlki əsərlərindən fərqləndirən bir cəhət də əsərdə türkçülük ideyalarının tərənnümüdür. Şair-dramaturq pyesdə yeri gəldikcə «türk» adından bəzən milli mənsubiyyət, bəzən etnik birlik simvolu kimi istifadə etmişdir.

Pyesdə qurd obrazının da milli simvol kimi hallandırılması, əslində, türklüyün tərənnümünə xidmət edir. Oğuzların inamlar dünyasında qurdun əsas yerlərdən birini tutması istər onların düşmənlərinin, istərsə də özlərinin dilində öz milli məzmununu heç bir halda dəyişməmişdir. Şöklü Məlik ona etiraz edən qorxubilməz oğuz qızlarına deyir:

Hər bir xalqın qurduğu millət, dövlət, xalq qalasının əsas məhvəri anadır. Vətən öz anası ilə vətən olur. Yurdun havası və suyunun, bu su və hava ilə böyüyən insanın bütün mahiyyəti öz ülvi mənasını anada tapır. Bu cəhətdən ana vətəninə müqəddəs simvoludur. Bütün dəyərlər anada kəşiməklə onu toplumun həyatında ən ali varlığa çevirir. Toplum ananın ucalması ilə ucalır, ananın ayaqlar altına düşməsi ilə məhv olur. Öz anasını qoruyan, uca tutan toplumun vətəni əmin-amanlıqda olur. N.Xəzrinin «Dədə Qorqud» motivləri əsasında yaradıcılığında tərənnüm edilən bu ideyalar göstərir ki, şair-dramaturqun bu mövzudakı üç əsəri («Əfsanəli yuxular» poeması, «Torpağa sancılan qılınç» və «Burla Xatun» dramları) biri-biri ilə təkcə eyni eposa («Kitabi-Dədə Qorqud») və onun eyni boyuna («Salur Qazanın evinin yağmalanması») həsr olunması ilə birləşmişdir. Eyni epos və eyni boya aid olmaq bu əsərləri

birləşdirən zahiri əlaqə planıdır. Bu əsərlər mahiyyət planında «Ana - Vətən» motivi ilə birləşir. Məsələ yalnız oğuz eposunun konkret bir boyundan bəhs etməkdən ibarət olsa idi, onda N.Xəzri, bəlkə də, «Əfsanəli yuxular» poeması ilə kifayətlənərdi. Çünki bu poemada «Salur Qazanın evinin yağmalanması» boyu bədii məzmun və forma baxımından original bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edilməklə yüksək səviyyədə və peşəkarcasına bədiiləşdirilmişdir. Yaxud şair-dramaturq eyni mövzunu dram növündə də bədiiləşdirmək niyyətində olsa idi, bu cəhətdən «Torpağa sancılan qılınc» dramı ədəbiyyatımızda oğuz boyunun dramlaşdırılmasının ən kamil örnəklərindəndir. Demək, məsələnin mahiyyəti oğuz eposunun heç də nəzmə çəkilməsi, yaxud dramlaşdırılması ilə bağlı deyildir. Burada qələmini «Dədə Qorqud» motivləri əsasında müəyyən janrlarda sınamaq N.Xəzri kimi bir sənətkara münasibətdə söhbət mövzusu ola bilməz. Yazıçını dönə-dönə eyni mövzuya qaytaran, əslində, Azərbaycan xalqının tarixinin bütün dövrləri – dünəni, bugünü və sabahı üçün həmişə aktual olmuş «Ana – Vətən» ideyasıdır. Sənətkarın bu ideyanın bədii təəcəssümündə oğuz eposunu seçməsi bu eposun xalqımızın milli yaddaşında mühüm yer tutması, əslində isə, bu yaddaşın zirvə məqamını təşkil etməsi ilə bağlıdır. N.Xəzri xalqımızın tarixinə üz tutmuş, öz ideyalarının çıxış nöqtəsi kimi bu tarixin zirvə məqamını - «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunu götürmüşdür. Çünki milli tarixin keçmiş, bugünü və sabahı bu eposa – milli tariximizin simvolu olan Dədə Qorquda konsentrə olunur. Əslində, milli tariximiz hansı yollardan keçirsə-keçsin, hansı xətlər üzrə hərəkət edirsə-etsin, milli məkan və zamanın bütün yolları bizi Dədə Qorquda doğru aparır. Bu yerdə prof. Y.Qarayevin müdrik sözlərini yada salmamaq olmaz: «Dədəmiz Qorqud bütünlükdə Zamanla - həm keçmiş, həm də gələcəklə körpünü bizim yadımıza saldı» (11, 299). Əslində, N.Xəzri də, obrazlı desək, öz əsərləri ilə Azərbaycan xalqının onun şanlı, əzəmətli keçmişindən qürur dolu sabaha daşımaq üçün bir bədii-poetik körpü qurmaq istəmişdir. Bu körpü sənətkarın təqdimatında «Ana - Vətən» körpüsüdür. Şairin düşüncəsinə görə, anasını vətən, vətəninə də ana qədər sevib, onları qorumağı bacaran bir xalq qürurlu sabaha addımlaya bilər. Fikrimizcə, N.Xəzrinin bu üç əsərini birləşdirən əsas ideya bundan ibarətdir və həmin əsərlərdəki, o cümlədən «Burla Xatun» pyesindəki bütün bədii obrazlar, poetik elementlər bu ideyanın təəcəssümünə xidmət edir.

Qisas qiyamətə bilin ki, qalmaz,
Susmaqla namusu qorumaq olmaz.
Bununçün ölüm də, qan da gərəkdir (10, 261).

Düşmənləri sən kül eylə, Ulu Tanrı!
Duamızı qəbul eylə, Ulu Tanrı! (10, 266).

Əsər Burla Xatunun bu duasına insanların dediyi «Amin» nidaları ilə bitir. Bizcə, əsərin Ulu Tanrıya dualarla tamamlanması da böyük məna daşıyır. N.Xəzri insanları bununla müqəddəs dəyərlər ətrafında birləşməyə çağırmışdır.

Оғузларın qədim tanrıçılıq dinində «Ана haqqı - Tanrı haqqı» sayılır. İslam dinində «Cənnət anaların ayaqları altındadır» deyilir. Şair bununla ananın da, torpağın da müqəddəsliyinə işarə edib, onları göz bəbəyi kimi qorumağı bizlərin əbədi milli borc və vəzifəsi kimi tərənnüm etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəzri N. Əfsanəli yuxular (qəhrəmanlıq dastanı) // «Azərbaycan» jur., 1971, № 7, s. 55-62
2. Xəzri N. Əfsanəli yuxular (qəhrəmanlıq dastanı) // «Azərbaycan» jur., 1973, № 6, s. 98-102
3. Xəzri N. Əfsanəli yuxular (qəhrəmanlıq dastanı) / N.Xəzri. Seçilmiş əsərləri. 4 cildə, IV c. Poemalar və tərcümələr. Bakı: Yazıçı, 1984, s. 51-105
4. Novruz C. Əgər məndən soruşsaydılar (ön söz) / N.Xəzri. Nəsillər - əsrlər. Bakı: Gənlik, 1985, s. 3-6
5. Hacıyev T. Ədəbiyyatımızda Dədə Qorqud motivləri // «Dədə Qorqud» jur., 2004, № 3, s. 3-14
6. İsmayılova Y. «Koroğlu» dastanında obrazlar sistemi. Bakı: Nurlan, 2003, 174 s.
7. Hidayət. Qorqud Dədə, xoş gəlmisən səhnəmizə (N.Xəzrinin «Torpağa sancılmış qılınc» əsərinin tamaşaya qoyulması haqqında) / Hidayət. Sabaha çox var (nəsr və publisistika). Bakı: Yazıçı, 1989, s. 387-395
8. Kərimov İ. Səhnə və ekran təcəssümü imkanları // «Ədəbiyyat qəzeti», 2000, 7 aprel
9. Xəzri N. Torpağa sancılan qılınc (pyes) / N.Xəzri. Nəsillər - əsrlər. Bakı: Gənlik, 1985, s. 113-204
10. Xəzri N. «Burla xatun» (II hissəli mənzum dram). Qorqud ədəbiyyatı. Bakı, 2004, s. 186-266.
11. Qarayev Y. Üfüqlər vüsətlənir / Kitabı-Dədə Qorqud (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1999, s. 298-312.

ИДЕЯ И МОТИВЫ «ДЕДЕ КОРКУД»А В ТВОРЧЕСТВЕ Н.ХАЗРИ

Е.Н.ИСМАИЛОВА

РЕЗЮМЕ

Эпос «Китаби-Деде Коркуд» занимает одно из центральных мест в творчестве выдающегося азербайджанского поэта, драматурга Наби Хазри. Его творчеству характерна разработка мотивов «Деде Коркуд» в монументальных жанрах художественных видов: на эту тему поэтом-драматургом были написаны поэма «Легендарные сны» и два драматических произведения - пьесы «Меч, вонзенный в землю» и «Бурла Хатун». В поэме автор в выразительных, эмоциональных боях (главах) описывает беседы между матерью и сыном. Мать стоит перед страшным выбором: она должна пожертвовать либо жизнью своего сына, либо своей честью. Хотя Уруз осознает, что его ждет мучительная смерть (его расчленият и сожгут на костре), однако он ни о чем другом не думает, кроме чести огузского народа и своего отца. В диалоге матери и сына поэт воспекает все достоинства, характерные азербайджанско-огузскому менталитету. Историческое решение, принятое матерью и сыном, стоящими перед выбором - смерть или бесчестье - во имя народа, родины, государства, представлено в поэме как национально-историческая ценность азербайджанского народа.

В произведении «Меч, вонзенный в землю», если автор стремился пробудить национальную память читателей и зрителей, призывая их возродить свою духовность на основе национальных святынь, то вторая драма «Бурла Хатун» вся пронизана национальным духом, национальным мышлением. Борьба азербайджанского народа с иноземными врагами, вторгнувшими на территорию Азербайджана, заставила Н.Хазри в этом произведении взглянуть на эпос «Деде Коркуд» под новым углом зрения. Возвращение автора к тому же эпосу и к тому же бою (песни) вызвало одобрение литературной общественности.

Ключевые слова: эпос, мотив, идея, азербайджанско-огузский менталитет

DEDE GORGUD'S IDEA AND MOTIVES IN N.KHAZRI'S CREATIVITY

Y.N.ISMAYILOVA

SUMMARY

The epos "Kitabi-Dede Gorgud" takes one of the central places in the creation of the outstanding Azerbaijani poet, playwright Nabi Khazri. Working out the motives of "Dede Gorgud" in monumental genres of artistic kinds is typical for his creation: the poet-playwright wrote the poem "Legendary dreams" and two dramatic works - the plays "The sword stuck into the ground" and "Burla Khatun" on this theme.

In the poem, the author describes in expressive, emotional chapters (bois) the talk between the mother and her son. Mother must make a terrible choice: she must sacrifice either her son or her honor. Though Uruz realizes that he will be killed (he will be divided and burnt), he thinks only about the honour of Oguz people and his father.

In the dialogue between the mother and son the poet glorifies all merits that are typical for Azerbaijani - Oguz mentality. Historical decision made by mother and the person who must choose either death or dishonour for the sake of the people, Motherland, state are represented in the poem as a national-historical, sacred value of the Azerbaijanian people.

In the play "The sword stuck into the ground" the author intended to awake readers' and audience's national memory, to revive their mentality on the basis of national sacred things, but the second drama "Burla Khatun" is penetrated by national spirit, national mentality. The struggle of the Azerbaijanian people against foreign enemies having invaded Azerbaijan made N.Khazri consider the epos "Dede Gorgud" from the new point of view in this drama. Literary public approved his repeated appeal to the same epos and the same legend.

Key words: epos, motive, idea, Azerbaijani – Oguz mentality

UOT 82.0

**ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ROMANININ TARİXİ, ELMİ-NƏZƏRİ
VƏ İDEYA-ESTETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

İ.Ə.MUSAYEVA

AMEA Nizami Gəncəvi ad. Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
iradateacher2011@rambler.ru

Məqalədə göstərilir ki, roman müəlliflərinin həyata baxış təfəkkürü bədiiyin elə həddində formalaşır ki, artıq onun fonunda böyük zamanlar, böyük şəxsiyyətlər, böyük cəmiyyətlər yox, əksinə, zamanın, şəxsiyyətin, cəmiyyətin böyük problemlərinin monumental obrazı yaradılır. Cəmiyyətin mürəkkəb, siyasi-ideoloji problemləri hekayə, povest, poema və s. janrların sərhədlərini aşır. Bu janrın texnikası və məzmun-forma potensialı imkan verir ki, istənilən mövzu bəşəri dünyagörüşü çəkisində və əbədi zaman həddlərində ədəbiyyat materialına çevrilsin. Deməli, roman təkcə ədəbi hadisə kimi yox, həm də tarixi hadisə kimi doğulur. Fəlsəfi-psixoloji düşüncədəki oyanış obrazlı baxış yaradıcılığı ilə nəticələnir ki, bu zaman xalqların tarixi, böyük sivilizasiyalar, tənəzzüllər, müharibələr və s. bu kimi qlobal mahiyyətli tarixi mövzular roman mətninə çevrilir, romanlaşır.

Açar sözlər: roman ənənəsi, analitik təfəkkür, dünya ədəbiyyatşünaslığı, nəzəri-metodoloji konsepsiya, roman müəllifi, bəşəri dünyagörüş və s.

İosif Brodski yazırdı ki, roman-yazıçı və oxucunu həmsöhbət edən ən etibarlı dostdur. Bu söhbət bitənə qədər və hətta bitəndən sonra da onlar bir-birini unutmur. Roman- yazar və oxucunun birgə tənhalıq məhsuludur.

Xüsusi təfəkkür tərzini tələb edən roman janrının tarixi, elmi-nəzəri və ideya-estetik xüsusiyyətləri haqqında mübahisəli fikirlər dünya və Azərbaycan ədəbi düşüncəsində aktual problem kimi qalmaqdadır...

Doğrudur, dünya ədəbiyyatşünasları bu problemlə bağlı nəzəri-estetik düşüncələrini irəliləyən - inkişafa doğru istiqamətləndirdiyi halda, bizim bir çox ədəbiyyat alimlərimiz hələ də “kolxoz romançıları”nın əsərlərinin təhlili ilə məşğuldur. Elə hey geriyyə - 80-90 il öncənin “yüngül problemlərə” həsr olunmuş hekayətlərinə qayıdırıq. Biz Azərbaycan romanının dünya ədəbiyyatı siyahısına düşməməsi səbəbini araşdırmalıyıq. Təhlilləri, tərifləri və tənqidləri müəlliflər, imzalar yox, sırf bədii mətn əsasında müəyyənləşdirməliyik...

Bu gün niyə “Şamo” yox, “Əli və Nino”? Bizi müəllifdən – Lev Nussim-

baum – Qurban Səid –Əsəd bəy-Avstriya baronessası Elfrida Ehrenfeldan daha çox bu kitabda əks olunan XX əsrin əvvəllərinin Azərbaycanı, onun dünyaya siyasətinin pəncəsində çırpınan, Qərblə Şərqi qovşağında taleyi qalmaqallar, müharibələr, inqilablar meydanında həll olunan Bakısı və insanı –bu çarpazlıqları varlığında, aqibətində faciə kimi yaşayan insanı- Əli xan kimi tipikləşdirilmiş obrazları maraqlandırır.

[Rusiya](#) inqilabı, müstəqil, demokratik Azərbaycanın qurulması və Qızıl Ordunun Bakını işğal etdiyi dövrlər, rus məktəbində təhsil alan əsilzadə müsəlman gənci Əli xan Şirvanşir, onun ailədə şərq-müsəlman adət-ənənələri ilə tərbiyə olmasına baxmayaraq, oxuduğu məktəb və Qərb-xristian dünyasına məxsus olan gürcü qızı Ninoya bəslədiyi məhəbbətinin təsirindən Avropa təsirinə məruz qalması və s. bu kimi ikili nüanslar romanda çox ustalıqla qələmə alınmışdır. Əcdadlarının adət-ənənələrinə ömrü boyu sadıq qalan, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda həyatını qurban verən vətənpərvər gənc Əli obrazını kim yaradıb? Yəhudimi, almanımı, Avstryalıyı, fərq etmir, biz roman boyu Azərbaycan haqqında düşünür və bu məmləkət, onun taleyi, tarixi, insanı haqqında bu qədər dərinədən narahatlıq keçirən və onun keçmişini, qeyri-müəyyən gələcəyini, küçələrini, cəmiyyətinin psixologiyasını, adət və ənənələrini zərgər dəqiqliyi ilə təsvir və təhlil etməyə çalışan müəllifi ruhən və qəlbən azərbaycanlı sayırıq. Bu romanın müəllif müəmması da bir roman mövzusunun çevrilməkdir, sanki... Hələ Y.V.Çəmənşir ilə bağlı faktlara toxunuruq. Halbuki, 1911-ci ildə Yusif Vəzir “Məlik Məmməd” adlı xalq nağılını “Əli Xan Çəmənşir” adı altında çap etdirmişdi. Məlumdur ki, “Əli Xan”, “Əli və Nino” əsərində baş qəhrəmanın adıdır.

Romanda Əlinin Ninoya məhəbbəti, Dağıstan, Qarabağ, Gürcüstan və İrana səyahətləri roman təhkiyəsi, lirik-psixoloji təsvir dili ilə ifadə edilir. Rusiya inqilabı və türklərin Bakını azad etmək məqsədilə Azərbaycana yürüşlərini həyəcanla müşahidə edən Əli rusların Bakını yenidən ələ keçirməsindən sonra Nino ilə İrana yollanır. Azərbaycanda ilk demokratik cümhuriyyətin qurulmasından sonra Əli və Nino yenidən Bakıya qayıdır və yenidən qurulmuş dövlətin mədəni həyatında canı-dildən iştirak edirlər. Sonradan Əliyə Azərbaycanın Fransada səfiri vəzifəsi təklif olunur və təklifi Nino da müsbət qarşılayır, lakin Əli imtina edir. Rusların 1920-ci ildə bir daha [Azərbaycana](#) gəlməsi ilə Əli xan Şirvanşirin ömrü – Vətən, xalq üçün səmimi bir fədakarlıq göstərən, mücadilə edən ümumiləşdirilmiş Azərbaycan insanının özgür həyatı və həm də Azərbaycanın müstəqilliyi başa çatır... Nino isə yenidən dünyaya gəlmiş körpələri ilə Gürcüstana qaçır. Əli xan Şirvanşir Gəncənin bolşeviklərdən müdafiəsi döyüşlərində şəhid olur.

Hadisələr əsasən Bakıda, İçəri şəhərdə cərəyan edir. Müəllif qərb və şərq, keçmiş və gələcək, tərəqqi və tənəzzül, millilik və bəşəriyyət qütblərində hadisədən-hadisəyə keçid almaqla oxucuya həmin dövrün gərginliklərini, tərəddüd və qəhrəmanlıq duyğularını yaşada bilir.

Sovet ideoloji buxovundan kənarda, azad düşüncə ilə yaradılan bu

roman dünyasının 30-dan çox dilinə tərcümə olunub.

Təbii ki, bu əsəri də biz bu gün üçün örnək, meyar, etalon hesab etməliyik. Biz sadəcə həmin dövrün paralel romanları ilə müqayisə aparmaq və sağlam düşüncənin müsbət məhsulu kimi örnək gətirdik “Əli və Nino” romanını...

Mövzu və ideyası cəmiyyət-şəxsiyyət-zaman və ictimai-siyasi mühit kontekstində bədii mətn materialında əks olunan irihəcmli epik janr-roman spesifikasiyası artıq klassik nəzəri təriflərə sığmır.

Roman müəlliflərinin həyata baxış tərəkürü bədiiyin elə həddində formalaşır ki, artıq onun fonunda böyük zamanlar, böyük şəxsiyyətlər, böyük cəmiyyətlər yox, əksinə, zamanın, şəxsiyyətin, cəmiyyətin böyük problemlərinin monumental obrazı yaradılır. Cəmiyyətin mürəkkəb, siyasi-ideoloji problemləri hekayə, povest, poema və s. janrların sərhədlərini aşır. Bu janrın texnikası və məzmun-forma potensialı imkan verir ki, istənilən mövzu bəşəri dünyagörüş çəkisində və əbədi zaman həddlərində ədəbiyyat materialına çevrilsin. Deməli, roman təkcə ədəbi hadisə kimi yox, həm də tarixi hadisə kimi doğulur. Fəlsəfi-psixoloji düşüncədəki oyanış obrazlı baxış yaradıcılığı ilə nəticələnir ki, bu zaman xalqların tarixi, böyük sivilizasiyalar, tənəzzüllər, müharibələr və s. bu kimi qlobal mahiyyətli tarixi mövzular roman mətninə çevrilir, romanlaşır.

Müəllifinə geniş özünüifadə imkanları verən roman bədii düşüncə və təxəyyül maksimalizmi, azad bədii maneəvrlər və eksperimentlər məkanıdır. Hazırda dünya romançılığı elə bir inkişaf həddinə çatıb ki, bəşəriyyətin həyat tərzinə və ictimai-siyasi düşüncəsinə, ümumilikdə tarixi gedişinə təsir göstərə bilər. Deməli, roman təkcə ədəbiyyat məsələsi deyil. Dastan, rəvayət, əfsanə, povest, hekayə, oçerk və s. bu kimi epik janrların sintezindən yaranan, cəmiyyət həyatının güzgüsü və qlobal dünyanın bədii sözdə reallaşan mikromodeli hesab edilən roman ensiklopedik bədii mənbə kimi söz sənətinin potensial imkanlarını göstərə bilər.

V.Yusifli yazır: “Son əlli ilin Azərbaycan ədəbiyyatı mənzərəsində romanın bir janr kimi inkişafı bizi sevindirməyə bilməz. Doğrudur, dünya roman sənətinin şedevrləri ilə müqayisədə beş-altı (barmaqla sayılacaq qədər) nümunə istisna olunmaqla yenə də geridəyik, amma bu son illərdə romana, bu çətin və mürəkkəb janra meylin artmasını təqdir etmək olar. Bizdə həm milli roman ənənələrimizin təsiriylə, həm də dünya romanlarından öyrənməklə, milli və Qərb roman üsullərini sintez etməklə yaranan romanların sayı artır” [1].

Azərbaycan romanının keçdiyi tarixi yol ədəbiyyatşünaslığımızı həmişə düşündürmüşdü. Nəsrimizin ən gənc janrı hesab edilsə də, epik monumentallıq və təhkiyəvi xarakterinə görə “Xosrov və Şirin”, “İskəndərnamə” kimi klassik epik poemalarda elementləri görünən Azərbaycan romanı mövzu, ideya və sənətkarlıq baxımından tarixin müxtəlif zamanlarında dünya ədəbiyyatı romanları ilə səsləşə bilib.

Azərbaycanda bu janrın tarixini XIX əsrə aid edirlər. Yarandığı vaxtdan

dövrün ideya-estetik və ictimai-siyasi mənzərəsini geniş şəkildə əks etdirən romanlarımızda dil-üslub, ədəbi ənənə, bədii forma sənətkarlığının da inkişaf tendensiyası diqqətdən qaçmayıb.

Aydındır ki, təhkiyə üsulu ilə qələmə alınan hər bir əsər XII-XIII əsrlərdə roman adlandırılrsa da, sonralar roman xüsusi bir janr kimi formalaşmışdır. Mürəkkəb həyat hadisələri, geniş, əhatəli təsvir və təhkiyə, müxtəlif xarakterli obrazlar məcmusu olan romanlar zamanın üzdə olmayan, ictimai düşüncədən kənar qalan daxili təlatümləri ortaya çıxardan ən münasib irihəcmli bədii mətn materialıdır. İstər şifahi, istərsə də yazılı epik növün digər janrlarının xüsusiyyətlərini özündə cəmləyən romanın nəzəri-metodoloji konsepsiyası haqqında ədəbiyyatşünaslığımızda müxtəlif fikirlər söylənib. Vaxtilə M.Hüseyn, M.Arif, Q.Xəlilov, S.Əsədullayev, X.Əliyev, Elçin, A.Hüseynov, N.Paşayeva, T.Salamoğlu və başqalarının məqalələrində Azərbaycan romanının inkişaf təmayüllərindən bəhs edilmişdir. Lakin günümüzün, canlı ədəbi prosesin içərişində törəyib artan Azərbaycan romanlarının sistemli təhlili və qiymətləndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən tədqiqatlar yetərli deyil. Bu istiqamətdə tədqiqat həm ədəbi tənqid, həm də ədəbiyyat tarixçiliyi və nəzəriyyəçiliyi tələb edir. Bu gün artıq fərqli, dünya ədəbi-estetik düşüncə metodu ilə dəyişən zamanın ahənginə uyğun yeni tipli roman axtarışı meyarına əsaslanaraq Azərbaycan romanının özəl bədii-estetik xüsusiyyətlərini araşdırmaq problemi çıxıb meydana. Eyni zamanda, günümüzdə, polemik ədəbi söhbətlərdə, müzakirələrdə diqqət mərkəzində olan və həm də birmənalı olmayan təhlillərlə oxucunu çaşdırın, onlar tərəfindən konkret mövqə nümunəsi kimi qarşılanmayan romanların analitik təhlil metodu ilə ədəbi tənqid süzgəcindən keçirilməsi zərurəti ədəbiyyatşünaslığın problemi kimi qalmaqdadır.

Bunun üçün çağdaş ədəbi prosesi izləmək, müzakirə obyektinə çevrilən hər bir əsərə obyektiv, məntiqi mühakiməyə əsaslanan dəlillərlə qiymət vermək dəqiqliyi, dünya ədəbi düşüncəsi meyarlarını öz təhlilləri sferasında tətbiq etməyi bacarmaq istedadı da gərəkdir.

Biz bu gün romana təkcə ədəbi deyil, həm də ictimai, siyasi, sosial məsuliyyət daşıyıcısı kimi baxır, hətta, ideoloji, ictimai problemlərin cavabını romanlarımızda axtarıq.

Azərbaycanda hər il onlarla roman nəşr olunur. Lakin hər yeni roman yeni söz, yeni gəliş, yeni üslub ola bilirmi? Azərbaycan oxucusu Əli Vəliyev, Süleyman Rəhimov, İlyas Əfəndiyev romançılığının ilğimindən, roman siqlətini həcm və macəra genişliyi ilə tənzimləyən, sovet ideologiyasının diktəsi ilə ilhamlanan yazıçıların “roman nağılları”ndan demək olar ki, otuz ildən çoxdur ki, imtina edib. Bəs yazıçılar necə, oxucusunun axtardığı romanı yazıya bilirmi? Bu gün hələ də klassik roman nəsihətləri, təhkiyə və təsvir maneraları yazıçılarımızın düşüncəsini məşğul etməkdədir. Digər tərəfdən də təqlidlər... Ona görə də çap olunan on romandan doqquzu bizə artıq, mənasız, kağız və mürəkkəb israfı kimi görünür, nəticədə, “roman bumu” ifadəsini tez-tez işlətmək məcburiyyətində qalıraq. Əslində, başqa ölkələrdə nəşr olunan romanların

statistikası ilə müqayisədə isə bizdə roman yazmaq xəstəliyi “epidemiya” həddinə çatmayıb.

“Qonşu Türkiyədə 2000-ci illərin ikinci yarısında 30 min yeni kitab nəşr olunub. 2010-cu il Türkiyə tarixinin ən çox roman yazılan ili olub. Əgər 2004-cü ilin sonunda “Radikal” qəzeti ölkədə 274 yeni roman yayımlandığını yazmışdısa, sonrakı il bu rəqəm 284-ə, 2006-cı ildə 349-a, 2010-cu ildə 445-ə çıxdı. Bu kitabların içində “ilk dəfə roman yazan”ların sayı 2006-cı ildə 349 romanın 174-ü idisə, 2010-cu ildə yeni romanların sayı 349 olub. Gənc yazarların bir motivasiyası özünü ifadə etmək, başqalarına xitab etməkdirsə, digəri məşhur və çox satılan yazar olmaqdır. “Bizdə bu iki motivasiya birləşib roman partlayışını doğurub.” (Yazar Ömer Türkes) Başqa ölkələrdəki roman rəqəmlərilə müqayisədə Azərbaycanda son illərdə çıxmış gənclərin romanlarının sayı nədir ki?! Heç nə! Möhkəm, qoz ağacından olan bir masanın üstünə yığıb saysaq, üç ildə çıxan romanların ümumi sayı heç 100-ü keçməz. Amma bizdə “bu qədər roman olar?” deyib o qədər şikayətlənirlər ki, adam həqiqətən də burda roman epidemiyası olduğunu sanır. Roman sözü də, epidemiya sözü də Qərb mənşəlidir. Bu gün Qərb ölkələrində həmişəkindən dəfələrlə çox romanlar çıxır. Lakin bu, heç bir halda “roman epidemiyası” kimi təşbehlərlə təsvir olunmur” [2].

Son iyirmi beş ildə Azərbaycanda nəşr edilən romanların tam olmayan siyahısına, oradakı imzalara diqqət edək:

Sabir Əhmədli. “Axirət sevdası”, “Ömür urası”, “Kef”, “Həmişə azadlıqda”; **İsa Hüseynov.** “Cəhənnəm”, “Gur ün”, “Qəbristan”; **Anar.** “Kərəm kimi”, “Otel otağı”; **Elçin.** “Ölüm hökmü”, “Bayraqdar”; **Çingiz Abdullayev.** “Ölümü özün seç”, “Bakı bulvarı”; **Kamal Abdulla.** “Unutmağa kimsə yox”, “Yarımcıq əlyazma”, “Sehrbazlar dərəsi”; **Seyran Səxavət.** “Nekroloq”, “Yəhudi əlifbası”, “Qaçhaqç”; **Nəriman Əbdülrəhmanlı.** “Yalqız”, “Yolçu”; **Eyvaz Zeynalov.** “Bələdçi”; **Əlabbas Bağırov.** “Qaraqovaq çölləri”, “Halal qan”, “Qiyamçı”; **Eyvaz Əlləzoğlu.** “Odunçu geri qayıdır”; **Vaqif Sultanlı.** “Səhra savaşı”; **Etimad Başkeçid.** “Min yol mənə söylər”; **Taleh Şahsuvarlı.** “Canlanma”; **Fərhad Məmmədov.** “Böyük suiqəsd nəzəriyyəsi”; **Əlisa Nicat.** “Ehram”; **Rəsul Bayram.** “Axına qarşı”; **Rövşən Yerfi.** “Üzdəniraq ada”, “Qadın düşərgəsi”; **Azad Qaradərli.** “Kuma-Manıç çökəkliyi”; **Arif Əliyev.** “Son çağrı”; **Ülviyyə Tahir.** “Üzü cəhənnəmə”; **Müşfiq Xan.** “Ümidlərin izi ilə”; **Vüsal Nuru.** “999”, “Eybəcərlər adası”; **Əhməd Şahidov.** “Samir”, “Sevdiyim qadın”, “Sıfır nöqtəsi”; **Sərdar Amin.** “Qaratoyuq nəğməsi”; **Əliağa Cəfərli.** “Bələli dağlar”; **Mirmehdi Ağaoğlu.** “Küləyi dişləyən”; **Cavid Zeynallı.** “Leyla”; **Zaur Pənahov.** “Qaranlıq günəş”; **Fərhad Hüseynli.** “Zamanın göz yaşları”, “Nömrə birlər”; **Ziyad Quluzadə.** “Kəpənəkdoğan”; **Günəl İmran.** “Məni kim öldürdü”; **Rasim Qaraca.** “Əyri evin qadını”, “On bir gecə”; **Aqşin Yenisey.** “Göləqarğısancan”; **Elxan Qaraqan.** “A”, “Evakuasiya”; **Pərviz Cəbrayıl.** “Yad dildə”; **Nərmin Kamal.** “Aç mənəm”; **Sevinc Pərvanə.** “Şəhər”, “Fəlçi”; **Elçin Hüseynbəyli.** “On üçüncü həvari – 141-ci

Don Juan”, “Yolayrıcında qaçış”, “Azıx”, “Tut ağacı boyunca”, “Balıq-adam”, “Yovşan qağayılar”; **Kəramət Böyükçöl**. “Çöl”; **Zümrüd Yağmur**. “Allah qayıdır?!”; “Diriləri basdırın”; **Əli Əkbər**. “Amneziya”, “Sarı gəlin”; **Aqıl Abbas**. “Dolu”, “Allahı qatıl edənlər”, “Çadırdə Üzeyir Hacıbəyov doğula bilməz”; **Şərif Ağayar**. “Haramı”; **Məqsəd Nur**. “Şəhər meri”; **Həmid Həriscı**. “Nekroloq”; **Seymur Baycan**. “Quqark”; **Mövlud Süleymanlı**. “Erməni adındakı hərflər”; **Qan Turalı**. “Mustafa”; **Sayman Aruz**. “Yüz il inqilab”; **Cəlil Cavanşir**. “İtirilmiş əlyazma”; **Əkrəm Əylisli**. “Daş yuxular”, “Ətirşah Masan”; **Şəhriyar del Gerani**. “İntihar hörüyü”; **Orxan Fikrətoğlu**. “Ölü mətn”; **Ələviyyə Babayeva**. “Son döngə”; **Söhrab Tahir**. “Sonuncu şah”; **Əsəd Qaraqaplan**. “Halroman”, “Xilasroman”; **İbrahim Novruzov**. “Qayıdış” (sənədli); **Miraslan Bəkirli**. “Bir gecənin gəlini”, “Kəlbəcər ağrısı”; **Nurəddin Qənbər**. “Yoldaş, səni kim apardı”; **Əhməd Rəcəbli**. “Babək”; **Əzizə Cəfərzadə**. “Rübabə sultanım”, “Xəzərin göz yaşları”; **Yusif Həsənbəy**. “Sualtı döyüşlər”; **Sabir Azəri**. “Mən DTK-nın təcridxanasında yatmışam” (Bioqrafik – sənədli); **Vaqif Nəsim Sarıhüseynoğlu**. “Bu dünya daşlı qala”, “Üç əhvalat romanı”; **Davud Nəsim**. “Cavanşirsiz məmləkət”; **Azəroğlu**. “Ömürdən ötən illər”; **Ağarəhim Rəhimov**. “Qoşa qanad”, “Girdab”; **Elçin Mehrəliyev**. “90-cı illər”; **Hüseynbala Mirələmov**. “Dağlarda atılan güllə”, “Qırxıncı otaq”, “Yanan qar”; **Nüşabə Məmmədli**. “Zəngülə”; **Samid Ağayev**. “Yeddinci yetgin”; **Vidadi Babanlı**. “Gizlinlər”, “Ana intiqamı”, “Qəribə məhəbbət”; **Əlibala Hacızadə**. “Möcüzə”; **Sadiq Elcanlı**. “Zülmət”; **İlqar Fəhmi**. “Akvarium” (teatral roman), “Qarğa yuvası”, “Kölgəboğanlar”, “Akvalanq” (roman – dekorasiya); **Sabir Rüstəmxanlı**. “Ölüm zirvəsi”; **Ətibər Muradxanlı**. “Siz mühasirədəsiniz, leytenant”; **Fira (Cəmilə Mansurova)**. “Ruhən güclü”; **Paşa Qəlbinur**. “Qara su”; **Aydın Talıbzadə**. “Kəpənək modeli”; **Kamil Əfsəroğlu**. “Çadır”, “Daşlı qala”; **Mübariz Cəfərli**. “Bərpaçı”, “Bonna”, “Bağban”; **Aslan Quliyev**. “Yaşıl təpələrin üstündəki buludlar”, “Sonuncu”; **Əbdül Hüseynov**. “Üsyankar Xaqani”; **Mustafa Cəməli**. “Ölüm mələyi”; **Məmməd İsmayıl**. “İz”; **Nigar**. “Daş hasar”; **Mahirə Abdulla**. “Narkoman”, “Əvvəl-axır”, “Agah”, “Ağdərədən üzü bəri”; **Nüşabə Məmmədli**. “Zəngülə”; **Elza Mollayeva**. “Əsir ürəklərin fəryadı”; **Fazil Günay**. “Qara qan”; **Zümrüd**. “Yarımqıç nəğmə”; **Əli İldırımoglu**. “Aqibət”; **Kərim Dünyamalı**. “Qana boyanmış illər”; **Novruz Rəhimov**. “Qara qatar”; **Yusif Kərimov**. “Qarabağ şikəstəsi”; **Natiq Rəsulzadə**. “Xunxarlar”; **Zahid Sarıtorpaq**. “Əlifba bayramı”; **Mahir Qarayev**. “Nobel mükafatı”; **Firuz Mustafa**. “Qapı”; **V.Qazi**. “Çöl Qala” və s.

Gördüyümüz kimi, bu imzaların içərisində Sabir Əhmədli, Anar, İsa Hüseynov, Əkrəm Əylisli, Elçin, Kamal Abdulla, Çingiz Abdullayev, Vaqif Nəsim Sarıhüseynoğlu, Əzizə Cəfərzadə, Sabir Azəri, Vidadi Babanlı, Mövlud Süleymanlı kimi profesional romançılar da var, hekayə, povest mərhələsini belə uğurla keçə bilməyən yazarlar da, hətta 30-40 il ancaq şeir yazmaqla məşğul olan şairlər, eləcə də 15-20 il ancaq publisistiksa ilə məşğul olan

jurnalistlər, tərcüməçilər və hətta qeyri-ədəbiyyat profilli və s. sənət sahibləri...

Mənzərə aydın olsun deyə yüzdən çox müəllifin adını bilərəkdən qabardılmış şəkildə təqdim etdik. Azərbaycan romançılığı hansı dairədə təmsil olunur?

Romanların adları da çox söz deyir. Müəllifləri kənara qoyub sadəcə adlara baxmaq, onlardakı təkrarı, eyniyyəti müqayisə etmək kifayət edir ki, onlarla romanda eyni ideyanın təbliğ olunması faktını təsdiq edək.

Yuxarıdakı siyahıda göstərilən roman başlıqlarını eyniadlılıq və sinonim yaxınlıq nöqtəyi-nəzərindən qruplaşdıraraq:

1. Ölüm, ömür, axirət, cənnət, cəhənnəm, intihar və s. sözlərlə ifadə olunan roman adları: **Sabir Əhmədli**. “Axirət sevdası”, “Ömür urası”; **İsa Hüseynov**. “Cəhənnəm”, “Qəbristan”; **Elçin**. “Ölüm hokmü”; **Çingiz Abdullayev**. “Ölümü özün seç”; **Ülviyyə Tahir**. “Üzü cəhənnəm”; **Günəl İmran**. “Məni kim öldürdü”; **Şəhriyar del Gerani**. “İntihar hörüyü”; **Orxan Fikrət-oğlu**. “Ölü mətn”; **Sabir Rüstəmxanlı**. “Ölüm zirvəsi”; **Mustafa Çəmənli**. “Ölüm mələyi”;

2. Əlifba, hərif, əlyazma və s. bu kimi sözlərdən istifadə etməklə simvollaşdırılan roman adları: **Kamal Abdulla**. “Yarımçıq əlyazma”; **Seyran Səxavət**. “Yəhudi əlifbası”; **Mövlud Süleymanlı**. “Erməni adındakı hərflər”; **Cəlil Cavanşir**. “İtirilmiş əlyazma”, **Zahid Sarıtorpaq**. “Əlifba bayramı”;

3. Allahla bağlı roman adları: **Zümrüd Yağmur**. “Allah qayıdır?!”, **Aqil Abbas**. “Allahı qatil edənlər”;

4. Qara, qaranlıq anlayışlarının assosiasiyası ilə məzmunu anladılan roman adları: **Zaur Pənahov**. “Qaranlıq günəş”; **Paşa Qəlbinur**. “Qara su”; **Fazil Günay**. “Qara qan”; **Novruz Rəhimov**. “Qara qatar”;

5. Qiyam, üsyan, savaş, inqilab, döyüş, intiqam, fəryad kimi sözlərlə ifadə olunan roman adları: **Əlabbas Bağirov**. “Qiyamçı”; **Vaqif Sultanlı**. “Səhra savaşı”; **Sayman Aruz**. “Yüz il inqilab”; **Yusif Həsənbəy**. “Sualtı döyüşlər”; **Vidadi Babanlı**. “Ana intiqamı”; **Əbdül Hüseynov**. “Üsyankar Xaqani”; **Elza Mollayeva**. “Əsir üreklərin fəryadı”;

6. Son, axır, ümidin, hadisənin, problemin sonuna işarə edən başlıqlar: **Arif Əliyev**. “Son çağrı”; **Ələviyyə Babayeva**. “Son döngə”; **Söhrab Tahir**. “Sonuncu şah”; **Aslan Quliyev**. “Sonuncu”;

7. “Daş” ifadəsi ədəbi başlıqlarda həmişə işlək olub. Bu gün də bu anlayış bədii mətnin ideya və məzmun yükünü daşımaqda davam edir: **Vaqif Nəsim Sarıhüseynoğlu**. “Bu dünya daşlı qala”; **Kamil Əfsəroğlu**. “Daşlı qala”; **Nigar**. “Daş hasar”; **Əkrəm Əylisli**. “Daş yuxular”;

8. Yol, yolçu, çöl, ada, dərə, təpə, dağ kimi sözlər də ən çox işlədilən obrazlı ifadələrdəndir: **Kamal Abdulla**. “Sehrbazlar dərəsi”; **Nəriman Əbdül-rəhmanlı**. “Yolçu”; **Əlabbas Bağirov**. “Qaraqovaq çölləri”; **Rövşən Yerfi**. “Üzdənirəq ada”; **Azad Qaradərəli**. “Kuma-Manıç çökəkliyi”; **Vüsal Nuru**. “Eybəcərlər adası”; **Əliağa Cəfərli**. “Bələli dağlar”; **Elçin Hüseynbəyli**. “Yolayrıcında qaçış”; **Hüseynbala Mirələmov**. “Dağlarda atılan güllə”; **Aslan**

Quliyev. “Yaşıl təpələrin üstündəki buludlar”; **Kəramət Böyükçöl.** “Çöl”;

9. Rəqəmlərlə ifadə olunan roman adları: **Etimad Başkeçid.** “Min yol mənə söylər”; **Vüsal Nuru.** “999”; **Əhməd Şahidov.** “Sıfır nöqtəsi”; **Elçin Hüseynbəyli.** “On üçüncü həvəri – 141-ci Don Juan”; **Samid Ağayev.** “Yeddinci yetgin”; **Elçin Mehrəliyev.** “90-cı illər”; **Hüseynbala Mirələmov.** “Qırxıncı otaq”;

10. Qadın, ana, gəlin kimi sözlərlə ifadə olunan roman adları: **Rövşən Yerfi.** “Qadın düşərgəsi”; **Əhməd Şahidov.** “Sevdiyim qadın”; **Rasim Qaraca.** “Əyri evin qadını”; **Əli Əkbər.** “Sarı gəlin”; **Miraslan Bəkirli.** “Bir gecənin gəlini”;

11. Ağrı, göz yaşları kimi kədər assosiasiyalı sözlər də başlıqlarda çox istifadə olunur: **Fərhad Hüseyinli.** “Zamanın göz yaşları”; **Miraslan Bəkirli.** “Kəlbəcər ağrısı”; **Əzizə Cəfərzadə.** “Xəzərin göz yaşları”;

12. Şikəstə, zəngulə, nəğmə kimi musiqi terminlərini bədii əsər poetikasında canlandıran müəlliflərin romanları: **Sərdar Amin.** “Qaratoyuq nəğməsi”; **Zümrüd.** “Yarımqıç nəğmə”; **Yusif Kərimov.** “Qarabağ şikəstəsi”; **Nüşabə Məmmədli.** “Zəngulə”;

Əlbəttə, hər bir bədii əsərin adı onun mövzu, məzmun və ideyasının açarı, ümumiləşmiş simvolu, demək olar ki, kodudur. Biz bu qruplaşdırma siyahısını bir az da genişləndirə bilərik. Təkrar və eyni adlar romanların məzmununu da bizə diktə edir. Adlara diqqət etdinizsə, hələ də romanlarımızın çoxunda məişət psixologiyası və şəxsi kədər hissindən doğan kiçik, məhdud dairəli problemlər çözülmür. Hələ də təbiət mənzərələri roman təhkiyəsində və təsvirində bir ünsür, bir detal, bir atribut kimi yox, roman adına çevriləcək bir mərkəz nöqtəsi kimi aktualdır. Məsələn, “Yaşıl təpələrin üstündəki buludlar” (A.Quliyev) və s.

Və yaxud Qarabağla bağlı onlarla romanlar var ki, ad oxucuya onun Qarabağ haqqında bildiyindən artığını demir. Məsələn, “Kəlbəcər ağrısı” (M.Bəkirli), “Qarabağ şikəstəsi” (Y.Kərimov) və s.

Hələ də müəlliflər “baş qəhrəman”, “mənfi qəhrəman”, “müsbət qəhrəman”, “epizodik qəhrəmanlar” və s. bu kimi qeyri-təbii yanaşma ilə obraz bölgüsü aparırlar. Elə hey quraşdırırlar... Sanki həyatdan yox, hər şey təxəyyüldən gəlməlidir. Milan Kundera “Roman sənəti və nəslin davamı” adlı məqaləsində Q.Q.Markesin “Yüz ilin tənhalığı” əsərinin qəhrəmanları haqqında yazırdı: “Qarsia Markesin “Yüz ilin tənhalığı” kitabının sayəsində roman artıq fərdiyyətçilik xülyasıyla vidalaşmış və indi diqqət mərkəzində ayrıca bir fərd deyil, fərdlərin bir-birini əvəz etdiyi uzun bir zəncir dayanır.

Onlar hamısı özünə görə unikal, təkrarsız olmaqla bərabər əsərin axınında öləri bir işıq zolağı kimi gözə görünüb yox olurlar, hər bir fərd unudulmalıdır və onların hər biri bu haqda düşünür, heç bir qəhrəman əvvəldən axıra kimi romanın əsas siması olmur.

Romandakı qəhrəmanların ulu nənəsi olan qoca Ursula yüz iyirmi yaşında dünyasını dəyişsə də, roman bu hadisədən xeyli gec qurtarır.

Burada diqqəti çəkən başqa bir məqam da var ki, bütün surətlərin adları bir-birinə bənzəyir, məsəlçün: Arkadio Xose, Xose Arkadio, ikinci Xose Arkadio, Aureliyano Buendia, ikinci Aureliyano.

Müəllifin bunu etməkdə məqsədi surətləri bir-birindən fərqləndirəcək cəhətləri dumanlı şəkildə təsvir edib oxucunun onları qarışıq salmasına nail olmaqdır. Onlar bütün cəhətləri ilə Avropanın fərdiyyətçilik dövrünə yadırlar.

Bəs görəsən onlar hansı dövrə aiddirlər? Amerikanın hindu keçmişinəmi? Ya da ayrı-ayrı fərdlərin insan cinsi içərisində əriyib yoxa çıxacağı gələcəyəmi? Mənim fikrimcə bu roman, romançılıq sənətinin zirvə nöqtəsi olmaqla bərabər, ənənəvi roman dövrü ilə vidalaşmadır [3]. Bəli, məhz “ənənəvi roman dövrü ilə vidalaşmaq”, zamanın, həyatın, dünyanın, kaos içində çabalayan insanın modeli kimi doğulmalıdır romanlar. Milan Kunderanın da qeyd etdiyi kimi, heç bir qəhrəman, heç bir obraz romanın siması, ideya daşıyıcısı olmamalıdır. Doğrudan da romanın mahiyyəti, problematikası fərdlərə yükləndə zaman və hadisələrdə əriyəcək, əks olunacaq təsvir və ifadələr monumetallığını itirir. Bir və ya bir neçə insanın hekayəsi, əhvalatı, xarakteri çəkisinə enir romanın ictimai-sosial yükü.

Maraqlıdır, son iyirmi beş il ərzində Azərbaycan nasirləri hansı problemləri roman mətninin materialı kimi bədiiləşdirib? Onların özünüifadə təhkiyəsində cəmiyyətin, xalqın hekayəsi, yaşantı və problemləri nə dərəcədə ədəbiyyat məsələsinə çevrilib? Və ümumiyyətlə, cəmiyyət həyatının ədəbi inikası qəbuledilən durumdadırımı? Yoxsa, müəlliflər hələ də ədəbiyyata sırf özünüifadə - arzu, xəyal, subyektiv romantika həzzini nümayiş etdirmək məkanı, meydanı kimi baxır?

O.Pamuk müsahibələrinin birində deyirdi: “Son on ildə getdikcə artan “kimin üçün yazırsan?” deyə soruşanlar, sualı səhv başa düşəcəyimi düşünərək əlavə edirlər: “türkcə yazırsınız, yalnız türklər üçünmü yazırsınız, yoxsa artıq kitablarınızın çevrildiyi digər dillərin oxucularını da düşünürsünüz?” Həm Türkiyədə, həm də Türkiyədən kənarında bu sualı verən otuz illik eyni şübhəli, aldanmaz təbəssümdən çıxardığım nəticə: romanlarımın təbiiliyi və reallığı haqda inam yaratmaq üçün bu dəfə “ancaq türklər üçün yazıram” demək məcburiyyətində qalmağımdır. Heç də insani və real olmayan bu gözləntinin arxasında roman sənətinin ortaya çıxmağı, siyasi güc kimi millətlərin meydana gəlməsi və dövlətlərin quruluşu ilə eyni zamana təsadüf eləməyi də səbəblərdən biridir. XIX əsrdə ən parlaq örnəkləri bir-bir yazılarkən, roman sənəti tam mənada milli bir sənət idi. Balzak, Dikkens, Dostoyevski və Tolstoy meydana gəlməkdə olan milli orta siniflər üçün, onların şəhərlərini, küçələrini, evlərini, evlərinin içini, əşyalarını görərək, zövqlərini paylaşaraq və dərdlərini müzakirə edərək yazırdılar və romanlarını əvvəlcə milli, jurnalistlərin sənət-kültür əlavələrində, millətin ümumi vəziyyətini müzakirə edən bir ab-havada dərc etdirirdilər. Bu böyük romançıların diqtəedicilərinin səsində millətin ümumi vəziyyəti ilə kədərlənən bir müşahidəçinin daxili narahatlığı və bu narahatlığı bölüşmək istəyi lap dərinədən hiss edilir. XIX əsrin sonunda roman oxumaq və

yazmaq bir millətin öz içində öz dərdlərini müzakirə etməsinə qoşulmaq demək idi.

Amma bu gün roman yazmaq və ədəbi roman qiraət etmək tamam başqa mənə kəsb edir. XX əsrin birinci yarısında modernizmin təsiri ilə ədəbi roman yüksək sənət xüsusiyyəti qazandı. Son otuz ildə isə, nəşriyyat və abunə sahəsindəki inkişaf, ədəbi yazarları ancaq öz milli orta siniflərinə səslənən adamlar olmaqdan ayıraraq, bütün dünyada ədəbi roman adlanan nəsnəni izləyən, oxucuları tezliklə ələ ala bilən bir vəziyyətə gətirdi. Bu gün Qabriel Markesin, Kutzenin, ya da Pol Austerin yeni bir kitabı dünyadakı ədəbi roman oxucularına görə, bir vaxtlar Dikkensin romanları tək – önəmli bir xəbər kimi gözlənilir. Başqa bir çox ədəbi romançılarda olduğu kimi, bu yazıçıların kitabları da doğulub böyüdükləri milli dövlətlərin oxucularından daha çox, daha geniş bir əhatədə, dünyadakı ədəbi roman oxucuları tərəfindən oxunur” [4].

Görəsən, dünyadakı ədəbi roman oxucularınının yazarı olmaq, “ancaq öz milli orta siniflərinə səslənən adamlar olmaqdan ayıraraq, bütün dünyada ədəbi roman adlanan nəsnəni izləyən, oxucuları tezliklə ələ ala bilən bir vəziyyətə gətirmək” istəyi bizim romançılarımızda yaranıbmi? Azərbaycan yazarlarının roman mövzularındakı təkrarçılığı usandırıcı olduğu qədər də primitiv görünür. Əlbəttə, həyatın və dünyanın özü təkrarlardan ibarətdir. Məlum ifadə ilə desək, dünya təkrarlanan çevrədir. Ancaq həyatı təkrarların ədəbi-bədii təkrarlara çevrilməməsi üçün müəlliflər daima bunun fəlsəfi-məntiqi yozumları üzərində işləməli, fərqli, yeni baxış bucaqlarından mövzunu təzələməyi bacarmalıdır. Xorxe Luis Borxes öz bədii mətnlərində təkrarların hər məqamında yeni və fərqli çalarlar, ideyalar gözlənilməzliklər nümayiş etdirir və təkrarların fəlsəfi izahını bu cür səciyyələndirirdi: “İdeyanın mahiyyətində nə durur? Dünyanın ibarət olduğu elementlərin sayı məhdud, zaman sonsuz, hər bir an isə özündən əvvəlki anla sıx bağlı olduğundan bu kosmik prosesdə bircə anının təkrarlanması kifayətdir ki, ondan sonra gələnlər də təkrarlansın, pifaqorçuların və stoiklərin düşündüyü kimi dünya tarixi də çevrə kimi qapanıb. Adətən bu fikri Hindistanla bağlayırlar, amma hind kosmoqoniyalarında, məsələn buddizmdə çevrələr bir-birini əvəzləyir, lakin təkrarlanmır.

Yəni insan bir həyatı dəfələrlə, yaxud sonsuz sayda yaşamır, amma hər bir çevrə ondan sonrakına təsir edir. Buna görə də başqa bir həyatda heyvan, bitki, İblis, yaxud kölgəyə çevrilmək, yenidən insan olmaq, yaxud yoxa çıxmaq mümkündür.

Nirvana – ali səadət elə budur: yenidən doğulma prosesinin çarxına düşmək və çıxmaq. Bu fikir məni həmişə narahat edib, mən dəfələrlə ona yaxın düşməyə çalışmışam.

Amma sonra buna inamım itdi. Özü də sadəcə inamım itmədi: hətta bizim bu söhbətimiz mənim “Tsikllər haqqında elm” essemdə deyildiyi kimi mininci dəfə təkrarlansa da, yenə də birinci söhbətimizdir, axı biz bundan əvvəlkiləri xatırlamırıq” [5].

Müstəqillik uğrunda mübarizə və Qarabağ itkisini, bazar iqtisadiyyatı

və kapitalizm ictimai-iqtisadi formasıyasının formalaşması prosesindəki mənəvi-psixoloji deqradasiyanı varlığında ağır kimi yaşadan Azərbaycan insanı bu ədəbiyyatın obrazına çevrilə bilibmi? Bəlkə yazarlar oxucu ovuna çıxırmış kimi, onları cəzb etmək üçün incə-incə kövrəltmələr, sentimental ah-uflar, xəyal, rəya, macərə, sevgi nağılları kəməndi ilə özünü oxutmaq metodunu daha geniş şəkildə tətbiq etməklə məşğuldur. Axı belə olanda satılmaq da asan olur. Kitabı yaxşı alınan yazıçılar siyahısına düşmək və ədəbiyyatdan pul qazanmaq...

Əlbəttə, yaxşı satılan kitablar yazmaq və pul qazanmaq qətiyyətlə irad tutulması iş deyil. Ancaq bu şərtlə ki, bu iş istedad, zəhmət və ədəbi vicdanla icra olunsun. Dünya ədəbiyyatı təcrübəsində buna onlarla misallar çəkmək olar. Ernest Hemenquey “Qoca və dəniz” əsərini borcunu qaytarmaq üçün yazmışdı.

“Qoca və dəniz” romanına görə Nobel mükafatı alacağını eşidəndə Hemenquey gülüb və xatırlamışdı ki, “Çayın arxasındakı kölgəlikdə” romanını tənqidçilər pisləyəndən sonra o, bir sətir də yazmayacağına söz vermişdi. Az keçməmiş cibində bir sent də olmadığından hekayə yazıb borcunu qaytarmaq fikrinə düşmüşdü. “Qoca və dəniz” belə yarandı. Yazıçı deyirdi ki, indi düşünürəm, bəlkə pulsuzluq yazıçı üçün ən yaxşı ilham mənbəyidir?!

Epik növün ən ağır və mürəkkəb janrı hesab edilən roman adına çap olunan hər bir əsərin süjet sxemi, mövzu-ideya, ədəbi-estetik mahiyyəti, dil-üslub və sənətkarlıq məsələləri, ictimai-siyasi təsir gücü və s. əlamətləri yeni ədəbi-nəzəri təcrübə və prinsiplər əsasında araşdırılmalıdır. Bu gün artıq roman janrı haqqında uzun-uzadı məlum nəzəri tendensiyaları təkrar-təkrar sərgiləmək yox, konkret bədii roman mətnlərinin təhlili əsasında bu haqda danışmaq faydalı olar. O romanların ki, orada həqiqətən sintez var – psixoloji, fəlsəfi, intellektual, estetik, sosial-siyasi və tarixi, milli, bəşəri düşüncənin bədii mətn kontekstində poetik-obrazlı sintezi. Oxucu dünya və ətrafında baş verən təlatümlər, içərisində yaşadığı xaos haqqında bilmək istəyəndə roman oxumaq istəyir. Romana bir həyat dərsi, həyat məktəbi kimi baxır. Bəzən romanlardan öyrəndiyimiz həyat yaşadığımız real həyatdan daha faydalı dərslər verir insana.

Milan Kundera Musil və Brochun romana çox ciddi vəzifələr yükləməsinə, onların romana intellektual sintezin ali forması, insanın dünyanı sorğulaya biləcəyi son məkan kimi baxmasını vurğulayırdı.

Aydındır ki, Azərbaycan romanının təşəkkülü, inkişafı dövrümüzün siyasi-ideoloji proseslər kontekstindən kənarında araşdırıla bilməz. Zamanın ictimai-siyasi mənzərəsi, ideoloji və ədəbi-estetik konsepsiyalar bədii mətn fonunda, ədəbi-nəzəri qanunlar əsasında tədqiq olunmalıdır.

Bədii mətnin sənətkarlıq xüsusiyyətləri, poetikası, estetik və ideoloji təsir gücü materiala yeni elmi-metodoloji prinsiplər, təhlil üsulları, qiymətləndirmə meyarları ilə yanaşma prosesində aşkarlanır. Belə yanaşmada ənənə və onun ədəbi təsiri məsələləri də meydana çıxır.

D.Qranin deyirdi ki, roman əsas janrdır, ümumiyyətlə, bədii nəsrin bünövrəsidir ki, nəsr olmadan nə dramaturgiya, nə kinomotaqrafiya, nə də

publisistika inkişaf edə bilər. Roman dünyanı və insanı bütün ziddiyyətləri ilə əks etdirir. Roman müasirliyin ən aktual problemlərinin həll oluna biləcəyi meydandır. Roman tarixidir, roman ictimaidir, o, sinfi prosesləri, tarixi həqiqətləri, tendensiyaları, ideyalar mübarizəsini əks etdirir.

Müasir oxucunun dünyagörüşü və təfəkkür səviyyəsi tələb edir ki, çağdaş Azərbaycan romanının ideoloji və estetik təsir gücü ədəbi cərəyanlar, tarixi ədəbi inkişaf, bədii söz sənətinin qanunauyğunluqları və s. ciddi meyarlara söykənərək təhlil edilsin. Bu zaman həm də tarixi, mifik, müasir, realist, modern, postmodern və s. metod və üsullarla yazılmış həmin romanlarda dil, üslub, roman texnikası, epik vüsət kimi zəruri komponentlər də müəyyənləşir.

Biz yuxarıda qeyd etmişdik ki, roman təkcə ədəbiyyat məsələsi deyil, deməli, həm də cəmiyyətin ictimai-siyasi, iqtisadi-sosial, ədəbi-estetik təfəkkür tərzini formalaşdıran nəzəri-tarixi manifest təsirində olan dəyərli dil faktıdır. Bu düşüncəyə inansaq və onu qəbul etsək, roman yazmanın məsuliyyətini dərk edirik. Roman həm də ictimai təsir gücündə olan tərbiyədir. Bu gün - XXI əsrin başlanğıcında - hələ də böyük tarixi hadisələr xaosunu, çətinliklərini yaşamış, özünü məğlub müharibə qəhrəmanı kimi hiss edən, XX əsrin II yarısının “keçid” sıxıntılarını varlığında daşıyan Azərbaycan insanının içindəki özünüaxtarış instikti azad və səmimi söz tələb edir. Azərbaycan romanının isə hələ də nəzəri-estetik konsepsiyası, mövzu-məzmun problematikası dünya ədəbi düşüncəsi meyarlarına uyşmur. Azərbaycan insanı az oxuyan və heç oxumayan ola bilər. İosif Brodski deyirdi ki, şeir oxumayan toplum elə dil səviyyəsinə enir ki, çox asanlıqla ya deməli olur, ya da tiranın yeminə çevrilir. Kitabları tonqallara atmaqdan daha ağır cinayət vardır – kitablara etinasızlıq göstərmək və onları oxumamaq. Bu cinayətə görə adam ömrü ilə cavab verir; bu cinayəti millət edirsə – onda o, öz tarixiylə cəzalanır.

Azərbaycan oxucusu bu cəzadan qorxmalıdır, çünki doğrudan da mütaliəsizlik, kitablara etinasızlıq, savadsızlıq insanı öz tarixinə qarşı kor edir, onu “cəmiyyət”dən “toplum”a, oradan isə sosial, ictimai-siyasi, milli-tarixi funksiyasını itirmiş “qrup”, “insan sürüsü” modelinə qədər endirə bilər...

Azərbaycan yazıçısı Azərbaycan cəmiyyətinin bir fərdi, bir parçasıdır. O, ətrafında baş verən hadisələrin mahiyyətini bütün yönərdən (ictimai, siyasi, sosial, bəşəri, milli və mənəvi-psixoloji aspektdən) analiz etməyi və bütün bunları yüksək sənətkarlıqla bədii mətn materialına çevirməyi bacarmalıdır. İnsanlar ədəbi məsuliyyət anlayışının da mahiyyəti ilə tanış olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://news.lent.az/kulis/news/10765>
2. <http://www.azadliq.org/content/article/24961241.html>
3. <http://www.azadliq.org/content/article/24639294.html>
4. <http://www.qafqazinfo.az/gundem-12/kimin-ucun-yazirsiniz-orxan-pamuk-32846>
5. <http://www.azadliq.org/content/article/2028469.html>
6. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1963, 15 dekabr.
7. Советское литературоведение за пятьдесят лет. М.: 1967.

8. Советский роман (Новаторство. Поэтика. Типология). М.: Наука, 1978.
9. Теория литературы. Роды и жанры. М.: 1964.

ИСТОРИЯ, НАУЧНЫЙ ОБЗОР И ИДЕОЛОГО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО РОМАНА

И.Э.МУСАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье говорится, что глубокий уровень самосознания и художественность мышления римских авторов сформировало предпосылки к созданию не образов великих деятелей, обществ и исторических событий, а к монументальному высвечиванию злободневных проблем человека, общества и исторических событий. Сложные политические и идеологические проблемы общества выходили за пределы рассказов, повестей, поэм и других жанров. Потенциал формы и содержания жанра позволяет превратить любую тему в литературное произведение в рамках вечных ценностей. Таким образом, роман рождается не только как литературное событие, но и как историческое событие. Возраждение философской и психологической мысли привело к созданию рассказов, в которых истории наций, больших цивилизаций, конфликтов и войн превращались в тему романов.

Ключевые слова: традиции романа, аналитическое мышление, мировая литература, теоретическое и методологическое понятие, автор романа, глобальные перспективы и т.д.

THE HISTORY OF THE MODERN NOVEL, SCIENTIFIC, IDEOLOGICAL AND AESTHETIC FEATURES

A.I.MUSAYEVA

SUMMARY

The article states that the deepest level of self-consciousness and artistry of thinking of Roman authors resulted not in creation of great personalities, societies and periods, but in revealing monumetal prototypes of largest problems of the historical period, pesonalities and socieites. Complex political and ideological problems of the society went beyond the limites of stories, narratives, poems and many other genres. The technique, the content and the form potential of this genre allows any topic to be turned into the art of literature within the universal outlook and for eternal period of time. Thus, the novel was born not only as a literary phenomena but as historical event as well. The renaissance of philosophical and psychological ideas resulted in stories where the history of nations, large civilizations, crises and wars turned into the topics of novels.

Key words: novel tradition, analytical thinking, world literature, theoretical and methodological concepts, the author of the novel, universal outlook.

UOT 82.0;82.09

**NƏCƏF BƏY VƏZİROV YARADICILIĞINDA QADINA MÜNASİBƏT
(MÜSİBƏTİ-FƏXRƏDDİN ƏSƏRİ ƏSASINDA)**

A.Y.ƏZİMOVA

Bakı Dövlət Universiteti
azimova.aida@mail.ru

“N.Vəzirov yaradıcılığında qadına münasibət” adlı məqalədə böyük ədibin yaradıcılığı tədqiq edilmiş, dramaturgiyası əsasında mövcud cəmiyyətdə müsəlman qadınuna verilən dəyər, onların yaşadığı haqsızlıqlar, zorakılıqlar nəzər nöqtəsinə çevrilmişdir. Həmçinin, burada “Müsibəti-Fəxrəddin” dramuna xüsusi diqqət yetirilərək, mövcud müstəvidə cəmiyyət nöqsanları, cəhalətin məhv etdiyi ziyalı gənclərin faciəsi kimi məsələlər araşdırılmışdır.

Məqalənin yazılmasında müvafiq monoqrafik tədqiqatlara istinad olunmuşdur.

Açar sözlər: dramaturgiya, müsəlman qadını, cəmiyyət, tədqiqat, monoqrafiya, aktuallıq, faciə

Tarixin müxtəlif mərhələlərində elə əsərlər yaranır ki, onlar nə qədər zaman keçsə də öz aktuallığını, orijinallığını itirmir, tarix boyu cəmiyyətin mənəvi təkamülündə, ideya-bədii düşüncənin inkişafında çox mühüm rol oynayır və daima oxucuların diqqət mərkəzində olur. “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsi istər obrazlar sisteminin tamlığına, istərsə də mövzu aktuallığı baxımından Nəcəf bəy Vəzirov yaradıcılığının ən kamil nümunəsi hesab olunur. Bir çox görkəmli yazıçılar, dramaturqlar mövcud əsər haqqında öz fikirlərini bildirmiş, faciəni bütün zamanlar üçün aktual bir əsər hesab etmişlər. Buna örnək olaraq, Abdulla Şaiqin: “Mən Nəcəf bəyi bir komediya müəllifi kimi tanıyırdım. Lakin ilk dəfə “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsinə tamaşa etdikdən sonra bu istedadlı dramaturqun qələminə məftun oldum. Fəxrəddinin faciəsində mən o zaman bir çox qabaqcıl görüşlü, irəliyə, maarifə, mədəniyyətə doğru can atan gənclərin faciəsini görürdüm” (4, 82), eləcə də dəyərli dramaturq, yazıçı, şair S.Vurğun qeyd etmişdir ki, “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsinə mən ilk dəfə 1920-ci ildə gənc ikən əyalət şəhəri Qazaxda, həvəskar qruppanın ifasında tamaşa etmişəm. O vaxtdan 35 il keçir. Həmin illərdə mən çox vaxt və tez-tez bu gözəl əsəri böyük mənəvi rahatlıq hissi ilə və müəllifini də yaxşı insan kimi xatırlamışam. Sonrakı illər çoxlu əsərlər oxuduğuma və səhnəmizdə çoxlu

əsərlər gördüyümə baxmayaraq indi də “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsini 35 il əvvəl olduğu kimi yenə qüvvətli hisslə yad edirəm. Görünür ki, bütün qüvvətli və orjinal əsərlər heç bir vaxt özünün mənəvi gözəlliyini və təsiredici qüvvəsini itirmir” (4, 82) kimi fikirlərini xatırlatsaq kifayətdir.

Altı məclisdən ibarət olan faciənin mövzu aktuallığı ilə yanaşı obrazlarının tamlığı, spesifik xüsusiyyətləri və s. kimi xarakterik cəhətləri də maraq doğurur. Vəzirov yaratdığı hər bir obrazın ən xırda detallarına kimi düşünmüşdür. Dramaturqu səlafi Axundzadə kimi müsəlman qadını, qadınların mövcud cəmiyyətdə məruz qaldığı zorakılıqlar, onların qarşılaşdığı çətinliklər, köhnə idealogiyanın məhv etdiyi gənc ziyalı nəsil və s. kimi aktual problemlər narahat etmiş, bu problemləri araşdırmış, işıqlandıрмаğa çalışmışdır. Dram əsərinin müsbət qadın obrazlarından olan Səadət xanım surəti özünəməxsusluğu ilə diqqət çəkir. Səadət xanım eyni zamanda dramaturgiyamızda yaradılan ilk ziyalı qadın obrazıdır. O, əsərdə yeniliyi, maarifçiliyi təbliğ edirdi. Səadət xanım atasından fərli olaraq cəmiyyətin məhvinə səbəb olan çürük, köhnə qaydalara qarşı çıxırdı. O, Rüstəm bəy kimi düşünmürdü; qan davası kimi bir çox çəhalət qoxan və cəmiyyətimizi, insanları, yeni yaranan maarifçilik ideyalarını məhv edən qaydalara qarşı çıxırdı. Səadət xanım obrazını dərinlən təhlil etdikdə onda müsəlman qadınına xas olan bir çox xarakterik xüsusiyyətlərin şahidi oluruq. İgidlik, saf məhəbbət, ailəyə olan sevgi və s. kimi cəhətləri qeyd etmək olar.

Vəzirov yaradıcılığının diqqət çəkən məqamlarından biri də bir obrazı eyni zamanda bir çox sujet xəttində paralel şəkildə təsvir etməsidir. Məsələn, biz Səadət xanımı həm Fəxrəddinə saf məhəbbətlə bağlı olan sevən qadın kimi, həm yeniliyi, maarifçiliyi tərənnüm və təbliğ edən ziyalı qadın kimi, ailə münasibətlərində qardaşı üçün canından vaz keçəcək qədər qardaşına bağlı bacı kimi, atası Rüstəm bəylə isə əks qütbləri təbliğ edən obraz kimi görə bilirik.

Səadət xanım atası Rüstəm bəyin düşmənçilik, qan davası kimi düşüncələrinin əksini təbliğ edirdi:

“-Qorxma, qızım, bir elə artıq iş olmayıb, sən get içəri, yad adam var.

-Bir elə iş olmayıb nə deyən sözdür. Bəs Mahmud hanı? Allah mənə öldürsün qurtarsın sənin əlindən” (5, 150).

Yuxarıda verilən dialoqdan da göründüyü kimi, Səadət xanım qardaşı üçün narahat olub həyəcan keçirir, bütün bu olanlarda atasını təqsirləndirir və onun etdiklərinə dözə bilmir. Bu qan davası neçə-neçə ailələrin dağılmasına səbəb olmuşdur. Dramaturq nə üçün bir ailənin iki üzvünü bir-birinə zidd iki qütb kimi vermişdir? Fikrimizcə, Vəzirov bundan ədəbi priyom kimi istifadə etmişdir. Çünki istər ailə üzvləri arasında olsun, istərsə də cəmiyyətin ayrı-ayrı fərdləri arasında cahillik qoxan dünya görüşü, qan davası və s. bu kimi çatışmazlıqlar doğma insanlar arasında nifaq salmaqla yanaşı neçə-neçə arzuları, saf niyyətləri də məhv etmişdir. Bu cəhətdən Səadət xanımın digər qadın obrazlarına nəzərən faciəsi daha dərinli. Çünki o, həm sevdiyi insanı-Fəxrəddini, həm də canından çox sevdiyi qardaşı Mahmud bəyi itirir, eyni zamanda yaşat-

dığı ideyaları, arzuları, sevdiyi insanla qurduğu xəyalları və maarifçi ideyaları məhv olur. Bu dialoqda bir nüans da diqqəti çəkir. Belə ki, faciədə olan hadisələrin zaman baxımından daha müasir dövrə təsadüf etməsinə baxmayaraq müsəlman qadının yad kişilərə görünməməsi kimi mühafizəkar baxış hələ də öz aktuallığını qoruyurdu.

Səadət xanım Fəxrəddin bəyi sonsuz məhəbbətlə sevir, onun üçün həyəcan keçirirdi. Fəxrəddinə olan sevgisi ona cəhalətlə dolu cəmiyyətlə, geri düşüncəlikdən başqa bir mənə ifadə etməyən qan davası ilə mübarizə aparmaqda güc verirdi. O, faciədə olan digər qadın obrazlarına nisbətən daha cəsur, əzmlidir. Səadət xanım atəş səsi gələndə özünü itirmir, nə baş verdiyini öyrənmək üçün çıxış yolu axtarır: “- Hürü nənə !Mahmudun çuxasını, Əhmədin yapıncısını, papaqlarını tez buraya gətir, tez ol, tez ol tez! Sual lazım deyil, durma (Hürü gedir). Xudaya, bilmirəm ki biz nə günah eləmişik ki, bu qədər müsibətlər bizim başımıza gəlir?.. Gülbahar titrəmək vaxtı deyil.. Bu dəqiqə sən gərək gedəsən, burada artıq qala bilməzsən! Evin yıxılsın ata, evin yıxılsın! Gediblər... Qırğın olub, çoban söyləyir...” (5, 150).

Dialoqdan görüldüyü kimi, o, digər qadın obrazlarına nisbətən daha mübarizdir, o, düşdüyü vəziyyətdə özünü itirmir. Biz yuxarıda verilən mükəllimədə Səadət xanımın atasına olan nifrətinin bir daha şahidi oluruq.

Səadət xanım obrazı sələfləri olan Nisə xanım, Pərzad xanım, Sona xanım və s. kimi obrazların davamçısıdır. Lakin Səadət xanım ziyalı qadındır və dünyagörüşü etibarlı ilə də öz sələflərindən fərqlənirdi. Səadət xanım obrazının özünəməxsus cəhətlərindən biri də onun cəmiyyətin bütün pisləklərinə baxmayaraq nikbin olması idi. Cəmiyyətin nöqsanlarının, qan davası və bu kimi cahil ənənələrin səbəbini savadsızlıqda, elmsizlikdə, nadanlıqda görürdü. “- Heyf sənə, Fəxrəddin, bu vəhşi nadanlar sənə qədrini-qiymətini bilmədilər... İndiyə kimi həyə qoymayıb əlindən öpüm, amma indi üzündən öpəcəyəm ayrılıqdır, Fəxrəddin!” O sevdiyi insanı itirsə də onun maarifçilik ideyalarını davam etdirəcəyinə söz verir (5,157).

Dram əsərinin digər müsbət qadın obrazlarından biri də Gülbahardır. O da nadanlıq, cəmiyyətin vəhşi qanunlarının qurbanı olmuşdur, istəmədiyi həyatı yaşamağa məcbur edilmişdir. Dramaturq Gülbaharın timsalında məhv olmuş həyatları, arzuları, məcburən ailələrindən uzaq düşmüş qadınların ümumiləşdirilmiş obrazını yaratmışdır. Gülbahar onlardan sadəcə biridir. Gülbahar daxili zənginliyi, saflığı, ailəsinə, xüsusən də qardaşına olan bağlılığı ilə seçilir. O, qardaşının başına gələcəkləri düşündükcə çox həyəcan keçirir, narahat olurdu. Qardaşını itirəcəyeni düşündükcə üsyan edir. Biz Gülbaharın üsyanını aşağıdakı dialoqda müşahidə edə bilərik:

“ -Bu saat mən eşitdim, Allah heç bacılara göstərməsin, Rüstəm bəy nökrələri ilə məsləhət gördülər ki, bir qaranlıq gecədə gedib mənə atam evini yandırsınlar və çölə çıxanı gülləbaran eləsinlər... Fikirləri Fəxrəddini öldürməkdir... Fəxrəddin üç ay deyil Almaniyadan gəlibdir, mən onu görməmişəm. Belə zülm olarmı ki, bunlar başlamaq istəyirlər?! ” (5,134).

O, qardaşına zərər yetiriləcəyindən xəbər tutduqda, Rüstəm bəyin onu öldürmək niyyətini bildikdə Fəxrəddinin zərər görməməsi üçün əlindən gələni etməyə çalışır, tək çarəni isə Fəxrəddinin yenidən xaricə getməsində görürdü.

Nəcəf bəy Vəzirov sələfi Axundzadənin yaradıcılığında diqqət çəkən tipi öz dili ilə danışdırma metodundan məharətlə istifadə etmişdir. Gülbahar qardaşının yaralandığını gördükdə “Darıxan nəfəsinə günüqara, bədbəxt bacın qurban Fəxrəddin! Uy, yazıq qardaşım...”(5,155) - dediyi sözlərlə necə bədbəxt olduğunu, həyatının məhv olduğunu öz dili ilə də etiraf etdiyini görürük. Bu dialoqda biz eyni zamanda onun qardaşını canından çox sevdiyinin də şahidi oluruq.

“Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsinin maraq doğuran qadın obrazlarından biri də, Hürü nənə obrazıdır. O, cəsarətliliyi, səmimiliyi ilə diqqət çəkir. Hürü nənə yaşlı nəslin nümayəndəsi olsa da cəmiyyətin bu axmaq qanunlarını pisləyirdi.

O, Rüstəm bəyin niyyətindən xəbərdar olduqda qəzəblənir, Səadət xanımın təhsil almasında, yaşadığı dövrdə ziyalı xanım kimi tanınmasında Fəxrəddinin misilsiz rolu olduğunu xatırladır.

Hürü nənə Fəxrəddinə və ailəsinə qurulan tələdən xəbərdar olduqda həyəcan keçirir, onu xəbərdar etmək üçün kişi paltarı geyinib gecənin qaranlığında Fəxrəddinin yanına gəlir, onu xəbərdar edir. O, təmiz qəlblə, saf niyyətli obraz kimi maraq doğurur. Hürü nənə Fəxrəddini də, Səadət xanımı da övladı kimi sevir, onların taleyinə biganə qala bilmirdi.

Hürü nənə Mələk xanımla yaşdı olsa da, dünyagörüşü etibarlı ilə ondan kəskin fərqlənirdi. O, maarifə, mədəniyyətə, saf məhəbbətə dəyər verirdi. Hürü nənə Gülbaharı, Səadət xanımı, Fəxrəddini bacardığı qədər qorumağa çalışır, onların qan davasının qurbanlarına çevrilməməsi üçün əlindən gələni edirdi.

Dram əsərinin diqqət çəkən obrazlarından biri də Mələk xanım obrazıdır. Ümumilikdə bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, Vəzirov yaradıcılığında da köhnəliklə-yeniliyin, cəhalətlə-maarifin daima mübarizəsi gedir. Biz "Müsibəti-Fəxrəddin" faciəsində də mübarizəni görürük. Burada Rüstəm bəy, Mələk xanım, Rüstəm bəyin nöqərləri, Şahmar bəy köhnəliyi, cəhaləti təmsil edirdisə, Səadət xanım, Hürü nənə, Gülbahar, Mahmud bəy, Fəxrəddin yeniliyi, maarifçilik ideyalarını tərənnüm edirdilər.

Mələk xanım obrazı geri fikirliliyi, cahilliyi ilə Rüstəm bəydən heç də geri qalmırdı. O da, qisas alovu ilə alışıb yanırdı. Gözü qan davasından, Rüstəm bəyin öldürülməsindən başqa bir şey görmürdü:

“-Quran oxumaqla donuz darıdan çıxmaz, oğul! Sən bu xarabanın işinə nabelədsən. Şahmar nə deyir, sən onun sözünə qulaq ver. Əlavə Səadət xanım barəsində pambığı qulağından bilməərə çıxart. Hansı məlunun qızı deyil hərgah Səadət ayağın bu evə bassa, o saat özünü boğub öldürməyə, dinindən dönməyə. Özün bil, oğul!” (5, 140). Dialoqdan Mələk xanımın köhnə ideologiyadan başqa bir şey düşünmədiyini, yalnız intiqam arzusu ilə yaşadığını, bu zamanda oğlunun həyatını, onun arzularını heçə saydığını, eyni zamanda Fəxrəddinin Səadət xanıma olan saf məhəbbətinin onun üçün heç bir önəm kəsb etmədiyini

aydın müşahidə etmiş oluruq.

Lakin əsərin sonlarında “Apar məni sal quyuya, atam-anam sənə qurban Hürü!.. Fəxrəddin balam vay! Cavan oğlum vay!.. Heydər, gəl, balamın sevgilisi yanındadır, gəl toy eylə! Heydər, gəl, gəl, gəl!” (5, 157) - Mələk xanımın dilindən verilən bu nümunədə onun peşmanlığının, gec də olsa doğru olanın fərqi nə vardığını görürük, lakin artıq gec idi. O, öz doğma övladını itirmişdi.

Dram əsərində Fəxrəddin sanki yazıçının prototipidir və o öz maarifçilik arzularının və istəklərinin yaşadığı cəmiyyətdə necə məhv olduğunu bu obraz vasitəsilə vermişdir. Fəxrəddin də bu cəmiyyətin, məhv olan arzu-istəklərin tək səbəbini cəhalətdə, savadsızlıqda, köhnə ideologiyada görürdü və cəhalət və mövhumata xidmət edən insanları heyvandan fərqləndirmirdi : “A kişi, belə də murdar vilayət olar? Bu mərtəbədə vəhşilik, nadanlıq olar? Tfu! Mənim heyvan qardaşıma nə qədər yalvardım, təvəqqe elədim ki, xəta olmasın, nahaq qan tökülməsin, genə olmadı... Kimdir müqəssir? ... Müsəlman qardaşın vəhşi nadanlığı” (5,153).

Əsərin sonunda “Heyf sənə Fəxrəddin, bu vəhşi nadanlar sənə qədrini-qiymətini bilmədilər..” (157) –Səadət xanımın dilindən verilən bu ifadələrdə bu nadan cəmiyyətin Fəxrəddin kimi ziyalı, maarifçi gəncləri necə məhv etdiyinin bir daha şahidi oluruq. Ədib bu əsərdə belə bir ideyanı təlqin edir ki, cəmiyyətdə nə qədər ki, bu nadanlıq, cəhalət var, neçə-neçə Fəxrəddinlərin, Səadət xanımların arzuları, ümidləri məhv olacaqdır.

“Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsi haqqında müxtəlif dövrlərdə fərqli yanaşmalar olmuşdur. Xüsusən də janrı barədə mübahisəli mövqelər vardır. Ədəbiyyatşünas alim Mikayıl Rəfilinin bu əsərin faciə olması ilə bağlı fikirləri maraqlıdır. O, bəzi ədəbiyyatşünasların mövcud əsəri faciə hesab etməsinə öz münasibətini bildirərək qeyd etmişdir ki: “...əlbəttə, burada təsvir edilən hadisələr faciəli bir xarakter daşıyır. Elə buna görə də bəzi ədəbiyyatşünaslarımız “Müsibəti-Fəxrəddin” in faciə olduğunu iddia edirlər. Lakin “Müsibəti-Fəxrəddin”- tragediya deyil, dərin matəmli, sarsıdıcı bir dramdır” (4, 83). Fikrimizcə, bu düzgün yanaşma deyil, çünki əsərdəki faciə yalnız Fəxrəddinin, Səadət xanımın faciəsi deyil, bu, bütövlükdə cəmiyyətin faciəsidir. Ona görə də “Müsibəti-Fəxrəddin” əsərini faciə hesab etmək daha düzgün olar.

Qeyd edək ki, Vəzirovun bu əsəri istər mövzu aktuallığı baxımından, istərsə də obrazlarının tamlığı nöqtəyi-nəzərindən Azərbaycan ədəbiyyatının dəyərli nümunəsi hesab olunur. Onun toxunduğu problem nəinki həmin dövr üçün, eyni zamanda müasir mərhələ üçün də aktualdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964, 301 s.
2. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1996, 485 s.
3. Qarayev Y. Tarix yaxından və uzaqdan. Bakı: Sabah, 1996, 710 s.
4. Məmmədov K. Nəcəfbəy Vəzirov. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1963, 324 s.
5. Nəcəfbəy Vəzirov Əsərləri. Bakı: Elm, 1997, 442 s.

ОТНОШЕНИЕ К ЖЕНЩИНЕ В ТВОРЧЕСТВЕ Н.ВЕЗИРОВА НА ОСНОВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ "МУСИБЕТИ ФАХРАДДИН"

А.Я.АЗИМОВА

РЕЗЮМЕ

В статье главное внимание уделяется публикации Н.Везирова «Отношение к женщине», в которой творчество выдающегося писателя исследовано на основе его драматургии, показана недооценённость женщины существующим обществом, ее бесправие и страдания. Также особое внимание обращено к драме «Мусибети Фахраддин», где исследуются недостатки общественного строя того времени – трагическая гибель эрудированной молодежи от рук невежд.

В статье приводятся ссылки на соответствующие монографические исследования.

Ключевые слова: драма, мусульманская женщина, общество, исследование, монография, трагедия

THE ATTITUDE TO WOMAN IN NAJAF BEY VEZIROV'S ACTIVITY (ON THE BASIS OF THE WORK "MUSIBETI- FAKHRADDIN")

A.Y.AZIMOVA

SUMMARY

The paper studies the great writer, Najaf bey Vazirov's publication "The Attitude to Woman" where the creativity of the prominent writer has been researched on the basis of his drama. Attention is focused on the writer's work "Musibeti- Fakhraddin" which marks the shortcomings in the society of that time.

The article has referred to appropriate monographic researches.

Key words: drama, Muslim woman, society, research, monograph, urgency, tragedy

TARİX

UOT 94/479.24

**XX ƏSRİN 50-60-CI İLLƏRİNDƏ ÜÇ CİLDLİK
“AZƏRBAYCAN TARİXİ” KİTABININ ÇAPA HAZIRLANMASI -
MÖVCUD İDEOLOGİYA**

İ.X.ZEYNALOV

Bakı Dövlət Universiteti

Zeynalovibrahim@hotmail.com

Elmi məqalədə XX əsrin 50-60-cı illərində üç cildlik “Azərbaycan tarixi” kitabının çapa hazırlanması ilə bağlı Azərbaycan KP XVIII, XIX, XX və XXI qurultaylarının, Azərbaycan KP MK bürosunun, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının və müvafiq orqanların fəaliyyəti araşdırılır. Məqalədə kitabın çapa hazırlanması prosesində yaranan çətinliklərdən, nöqsanlardan, müəlliflərin və redaksiya heyətinin müəyyənləşdirilməsində yaranan mürəkkəb vəziyyətdən bəhs olunur. Həmçinin məqalədə kitabın yazılmasına, mövzuların, hadisələrin, problemlərin seçilməsinə Kommunist Partiyasının müdaxiləsi və mövcud ideologiyanın təsiri və digər məsələlərin araşdırılmasına xüsusi yer verilir.

Elmi məqalə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivində (ARPIİSSA) saxlanılan materiallar əsasında yazılmışdır. (ARPIİSSA, Fond 1, siyahı 46 iş 108, vərəq 2-25).

Açar sözlər: Azərbaycan KP MK, Azərbaycan KP MK bürosu, Azərbaycan KP XVIII, XIX, XX və XXI qurultayları, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Rəyasət Heyəti, müəlliflər, redaksiya heyəti, maket və s.

Hazırda xalqımız müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafında yeni mərhələni yaşayır. Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının yüksək sürəti təmin edilmişdir.

Beş minillik dövlətçilik tariximizdə Azərbaycan xalqının çox böyük tarixi nailiyyətidir ki, zamanın bütün təsirlərinə baxmayaraq, xalqımızın öz dilini, dinini, milli-mənəvi dəyərlərini, o cümlədən tarixini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Müstəqillik illərində Vətən tarixinin müxtəlif sahələri üzrə sanballı, dəyərli əsərlər yazılmış, dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır. İndi Vətən tarixi tədqiqatçıları qarşısında daha önəmli, həlli vacib olan problemlərin yeni təfəkkür

süzgəcindən keçirilməsi, vaxtı ilə öyrənilməsində qeyri-obyektivliyə yol verilməmiş, sovetlər dövründə məlum konsepsiyanın təsiri altında tədqiq olunmuş mövzuların dövlətçiliyimizin, müstəqilliyimizin tələblərinə uyğun olaraq yenidən öyrənilməsi kimi vacib vəzifələr durur.

Ümumimilli lider Heydər Əliyev bizə azərbaycançılıq məfkurəsi bəxş etmişdir. Bunun fəlsəfəsi hər bir azərbaycanlıya imkan verir ki, o, öz tarixini olduğu kimi, obyektiv öyrənsin, öz şanlı, zəngin tarixi ilə qürur duysun. Gənclərimizin əsl azərbaycanlı kimi, vətənpərvər böyüməsində, tərbiyə olunmasında Vətən tarixinin öyrənilməsi olduqca vacibdir.

Müstəqilliyimizin daha da möhkəmləndiyi bir zamanda ölkədə yaranmış ictimai-siyasi və mənəvi mühit bizə Azərbaycan tarixinin yeni şəraitindəki rolunu dəqiqliklə müəyyənləşdirməyə imkan verir. İndi ölkənin sürətli sosial-iqtisadi inkişafı, öz növbəsində vətən tarixi qarşısında yeni vəzifələr qoyur, Azərbaycan tarixi üzrə çalışan alimlərin, tədqiqatçıların məsuliyyətini nəzərəcarpaçaq qədər artırır, bu sahədə verilən bütün səmərəli dəyərli ideya və təkliflərə tam ciddiyyətlə, özünütənqid ruhunda yanaşmağı onları diqqətlə anlamağı və lazımınca obyektiv qiymətləndirməyi tələb edir.

Hələ XX əsrin 70-80-ci illərində ulu öndər Heydər Əliyev respublikamızda Vətən tarixinin nümayəndələrini, tədqiqatçıları Azərbaycan reallıqlarına xüsusi həssaslıqla yanaşmağa çağırmış, tarixi problemlərin tədqiqatlarına tənqidi yanaşaraq nəzər-diqqətlərini dəfələrlə belə bir məsələyə yönəltdirmiş və tələb etmişdi ki, Azərbaycan tarixi öz gücünü məhz gerçəkliyin obyektiv təhlilindən almalıdır.

1993-cü ildən etibarən Azərbaycan müstəqilliyin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu mərhələdə Vətən tarixi sahəsində, onun tədqiqatlarında vəziyyətin kökündən yaxşılığa doğuru kəskin şəkildə dəyişməsi başladı. Azərbaycan tarixinə münasibət dərinləşməyə başladı. Eyni zamanda, ona diqqət və qayğı artırıldı, onun maddi və texniki cəhətdən təchizatının yaxşılaşdırılması sahəsində də əməli tədbirlər görüldü.

Hazırda Azərbaycan tarixçi alimləri qarşısında çox önəmli, tələpəli problemlərin həlli vəzifəsi durur. Tarixi həqiqətlər aşkar edilməli, ən qədim zamanlardan bəri keçmişimizin sovet dövründə qadağa qoyulmuş bütün dövrləri tədqiqat obyektinə çevrilməlidir. Azərbaycan xalqının qurduğu və müstəqilliyi uğrunda mübarizə apardığı dövlətlərin tarixinin bütün problemləri yenidən araşdırılmalıdır.

Ümumimilli lider Heydər Əliyev demişdir: “Biz tariximizin hər bir dövrünü subyektivlikdən tamamilə kənar, olduğu kimi təsvir, əks etdirməliyik. Biz onu gələcək nəsillərə olduğu kimi çatdırmalıyıq. Təhrif xalqa həmişə zərər gətiribdir, heç vaxt xeyir verməyibdir” (1).

Ümumimilli lider Heydər Əliyev 1997-ci ilin yanvarında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında ziyalılarla, alimlərlə görüşündə xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, “Alimlərimizin, tarixçilərimizin günahından yox, o vaxtki ümumi ideologiyanın təsviri, yaxud bu ideologiyanın tələbi ilə yazılan tarixi də,

sübhsüz ki, indi bizi qane edə bilməz. Siz də, bizim o yaşlı tarixçilərimiz də, 1970-ci illərdən fəallıq göstərən tarixçilərimiz də onlardan istifadə edirdilər. Ona görə də, biz onların hamısını o ideologiyanın konsepsiyasında bizə verilən kimi əks etdirdik. Sonra nə oldu? 1990-cı ildən başladılar ki, hamısı pisdir. Yəni o kommunist ideologiyasının vaxtında buraxılan səhvlər indi təkrar edilir. Həmin səhvlər o vaxtlar bir istiqamətdə, indi başqa istiqamətdə buraxılır. Belə subyektivliyə və tariximizin bundan sonra da təhrif edilməsinə yol verməmək üçün mən bir neçə dəfə təklif verdim ki, XX əsrin tarixi necə var, elə də yazılsın. Amma bu son günlər... fikirləşirdim ki, təkcə XX əsrin tarixi yazılsa, bəlkə də bu, az olar.... Götürək XIX əsrlə XX əsri yazaq. Bunlar bizim üçün həm yaxındır, həm də məlumat, arxiv materialı çoxdur, həm də onlar çox işlənilibdir. Amma harada hansı səhv olubsa, gətirib düzəldək və yeni səhvlərə də yol verməyək.... indi akademiyanın qarşısında duran vəzifələrdən biri də Azərbaycan xalqının XIX-XX əsrlər tarixinin yazılmasıdır” (2).

Bu baxımdan “Azərbaycan tarixi: Müstəqillik şəraitində baxış” mövzusunda araşdırmada məqsədimiz Azərbaycan tarixi və onun gənclərimizə çatdırılmasında “Azərbaycan tarixi” dərsliyi məsələsinin əhəmiyyətini önə çəkməkdir. Məqalədə əsas məqsəd XX əsrin 50-ci illərində “Azərbaycan tarixi” dərsliyinin hazırlanmasında kommunist ideologiyasının təsvirini və respublika rəhbərliyinin subyektiv mövqeyini şərh etmək və müasir “Azərbaycan tarixi” dərsliklərinin hazırlanmasında o dövrün hakim ideologiyasına, millətçi münasibətlərindən ibarət alınan dərslərinə tənqidi yanaşmaqla obyektiv dərslük yazmağın nə qədər əhəmiyyətli olmasını göstərməkdir.

Elmi məqalə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi siyasi sənədlər Arxivində (ARPIİSSA) saxlanılan material əsasında yazılmışdır. (ARPIİSSA, Fond 1, siyahı 46 iş 108, vərəq 2-25).

Hələ 1949-cu ildə keçirilən Azərbaycan K(b)P-nın XVIII qurultayının qərarı ilə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasına yaxın 2-3 il müddətində “Azərbaycan tarixi” dərsliyinin hazırlanması tapşırığı verilmişdi. Azərbaycan K(b)P-nın XVIII qurultayında (1951-ci il mayın 24-26) elm, təhsil məsələləri müzakirə edilərkən, “Azərbaycan tarixi” dərsliyinin hazırlanmasının vacibliyi yenidən qeyd edildi. Qurultayda qızgın müzakirələrdən sonra “Azərbaycan tarixi” kitabının hazırlanması Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasına tapşırıldı (3). Kitabın hazırlanmasında Azərbaycan K(b)P-nın müvafiq qərarları nəzərə alınmışdır.

Həmçinin “respublikada tarix elmlərinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” qətnamə də qəbul edilmişdir. Qətnamədə göstərilirdi ki, respublika tarixçiləri qarşısında qısa zaman kəsiyində Azərbaycan xalqına məxsus tarix dərsliyini hazırlanıb istifadəyə verməlidirlər. Azərbaycan KP MK-nın 1951-ci il 13 fevral tarixli bürosu Elmlər Akademiyası qarşısında 1952 -ci ilin yanvarına qədər “Azərbaycan tarixi” kitabının maketini hazırlayıb çapa verilməsi kimi mühüm məsələ qoydu və qeyd edilirdi ki, kitabın hazırlanmasına tanınmış təcrübəli və nüfuzlu tarixçilər cəlb edilsin.

Azərbaycan KP MK bürosunun qəbul etdiyi bu qərara uyğun olaraq Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti A.Hüseynov, Z.İbrahimov, M.Şərifli və digərlərindən ibarət müəlliflər heyətini təsdiq etdi. 1951-ci ilin aprelindən etibarən təsdiq olunmuş tarixçilər qrupu tərəfindən “Azərbaycan tarixi” kitabının hazırlanmasına başlandı.

Az sonra Azərbaycan KP MK-nın elm şöbəsinin göstərişi ilə işçi qrupuna E.A.Tokarjevski, M.M.Əfəndiyev və A.A.Klimov kimi tanınmış tarixçilər də əlavə olundu. Kitabın hazırlanması vəziyyəti ilə bağlı Azərbaycan KP-nin XIX qurultayında (1952-ci il), XX qurultayında (1954-cü il) və Azərbaycan KP MK-nın büro iclaslarında, MK-nın elm şöbəsində ciddi müzakirələr aparılmışdır.

1951-ci ilin sonuna yaxın dərslərin hazırlanması üzərində işləyən ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərən iki işçi qrupu birləşdirildi.

Lakin 1952-ci il 12 fevral tarixli Azərbaycan KP MK bürosunun iclasında “Azərbaycan tarixi” kitabının hazırlanması ilə bağlı işi qeyri-qənaətbəxş hesab etdi. Bu sahədə qüsurların və nöqsanların olduğu qeyd edildi. Büronun qərarı ilə kitabın hazırlanması işini sürətləndirmək və daha səmərəli işləmək üçün Q.M.Hüseynov, İ.Hüseynov, Ə.Quliyev, Z.İbrahimov, E.Tokarjevski, M.Şərifli, M.Əfəndiyev və Klimovdan ibarət yeni müəlliflər heyəti təsdiq edildi. Az sonra isə bu heyətdən Q.Hüseynov, A.Klimov və M.Əfəndiyev uzaqlaşdırıldı.

1952-ci ilin oktyabrına kitabın ilkin variantının mətnləri hazırlandı. Lakin 1952-ci il oktyabr ayında keçirilən ÜİK (b) P-nin XIX qurultayından sonra kitabın maketi kökündən dəyişikliyə məruz qaldı. Həmçinin 1953-cü il iyul tarixli Sov.İKP MK-nın qəbul etdiyi qərarla (ideoloji iş haqqında) bağlı müəlliflər heyəti kitab üzərində yenidən işə başladılar. Çoxlu düzəlişlər edildi.

Sov.İKP MK-nın 1953-cü il iyul plenumundan sonra “Azərbaycan tarixi” kitabının maketinin yenidən işlənilməsi tövsiyə edildi. 1953-cü ilin sentyabrından noyabradək maketin II redaktəsinə başlandı. 1954-cü ilin may ayına qədər maketin son mətni müzakirəyə tam hazır edildi. Respublika rəhbərliyinin və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti ilə razılaşma əsasında 5 nüsxədən ibarət kitabın maketi 1954-cü ilin iyun ayında Ə.Quliyev və E.Tokarjevski tərəfindən Moskvaya aparıldı.

Sov.İKP MK-nın göstərişi ilə “Azərbaycan tarixi” kitabının maketinin mətnə Sov.İKP MK aparatında və SSRİ Elmlər Akademiyasının müvafiq institutlarında qabaqcadan baxıldı. Həmçinin “Azərbaycan tarixi” kitabı məsələsi 1954-cü ildə akademik M.Tixamirov, A.Pankratov, N.Drujin, İ.Minsin və digər görkəmli mütəxəssis-tarixçi, şərqşünasların iştirakı ilə SSRİ Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun müvafiq şöbələrində müzakirə olundu.

1954-cü ilin sentyabrında Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Dağıstanın tarixçi nümayəndələrinin iştirakı ilə kitabın maket mətnin müzakirəsi tövsiyə edildi.

1954-cü il sentyabrın 9-da 500 nüsxədən ibarət iki cildlik “Azərbaycan

tarixi” kitabının maketi işıq üzü gördü. Azərbaycan KP MK-nın və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin razılığı ilə maketin nüxsələri siyahı üzrə Sov.İKP MK-ya, SSR Nazirlər Sovetinə, SSRİ Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinə, Moskva və Leninqradın müvafiq institutlarına, elmi müəssisələrinə, həmçinin müttəfiq respublikaların elmi idarə və müəssisələrinə, müvafiq partiya və sovet orqanlarına, Ali məktəblərə göndərildi (5).

Moskvada 1954-cü il sentyabrın 23-nə təyin olunmuş kitabın müzakirəsi, məlum olmayan səbəblər üzündən qeyri-müəyyən müddətə təxirə salındı və sonralar da müzakirə olunmadı.

1955-ci il fevralın 22-də Azərbaycan KP MK-nın müdaxiləsi ilə Sov.İKP MK-da “Azərbaycan tarixi” kitabı məsələsinə həsr olunmuş iclas keçirildi. İclasa Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti M.Əliyev və Ə.Quliyev də dəvət olunmuşdular. Müşavirədə kitabın hazırlanmasında Marksist-Leninçi xəttin gözlənilməli qeyd olundu və bütövlükdə kitab ciddi tənqidlərə məruz qalmadı. Bunlarla yanaşı kitabdən Cənubi Azərbaycanla bağlı bölmələrin çıxarılması tövsiyyə olundu. Həmçinin Sov.İKP MK kitabın maketinə SSRİ Elmlər Akademiyasının uyğun qurumlarında, bölmələrində yenidən baxılması ilə bağlı göstəriş verildi. Yalnız 1955-ci ilin yayında SSRİ Elmlər Akademiyasının və ölkənin digər müvafiq elmi qurumlarından kitablara bağlı 80-dən çox rəy və təkliflər alındı ki, bunların çoxu maketdə qüsurların olması ilə bağlı idi.

Az müddətdə bu irad və nöqsanlar üzərində iş başa çatdırdı. 1955-ci ilin iyul ayında Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti kitabın maketinin redaktə olunması üçün redaksiya heyətinin tərkibini müəyyənləşdirərək təsdiq etdi. Redaksiya heyətinə A.Əlizadə, E.Tokarjevski, İ.Hüseynov daxil edildilər. 1956-cı il iyulun 13-də Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti redaksiya heyətinin tərkibinə Ə.S.Sumbatzadə və Ə.Quliyevi də əlavə etdi.

M.C.Bağirovun - Azərbaycan KP MK-nın I katibinin “Azərbaycan tarixi” kitabının hazırlanmasına nəzarəti və müdaxiləsi bir çox əhəmiyyətli, önəmli məsələlərin, hadisələrin qeyri-obyektiv şərhinə səbəb olurdu. M.C.Bağirovun dərsləklə bağlı şərtləri bir-birinə zidd olmaqla hadisələrin şərhində obyektivliyin itirilməsinə, saxtalaşdırmalara, xalqın görkəmli, tanınmış elm, mədəniyyət və dövlət xadimlərinin adlarının kitabdən çıxarılmasına səbəb olurdu. Bir sözlə, kitab tam marksizm, leninizm və stalinizm ideologiyasının təsviri altında və M.C.Bağirovun konsepsiyası əsasında hazırlanırdı.

Sov.İKP-nın XX qurultayının tarixi qərarlarından sonra müəlliflər kollektivi qarşısında Azərbaycan tarixinin XX əsrin əvvəlləri və sovet dövrünün (əslində imperializm və sosializm) işıqlandırılması ilə bağlı bir sıra çətin və vacib məsələlər irəli sürüldü.

Bütünlükdə isə kitabın hazırlanması gecikdirildi ki, bunun da bir sıra səbəbləri var idi. Bu səbəblər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Müəlliflər heyəti arasında iş bölgüsü düzgün aparılmamışdı. İşçi qrupunun bəzi üzvləri işçi qrupuna adı daxil edilsə də özü kitabın hazırlan-

masında fəal iştirak etmirdi. Bəzi müəlliflərə isə daha çox iş tapşırılmışdı.

Məsələn, müəllif M.Əfəndiyev dərslərin hazırlanmasında demək olar ki, iştirak etmirdi, müəllif heyətinin üzvləri İ.Hüseynov müxtəlif elmi işlərdə də iştirak etdiyinə görə, E.Tokarjevski Marksizm – Leninizm institutunun işi ilə məşğul olduğundan, Ə.Quliyev elmi-təşkilati işlərlə məşğul olduğundan? həmçinin, Z.İbrahimov digər ali məktəblərdə elmi idarələrdə daha çox məşğul olduğundan kitabın hazırlanmasında müntəzəm və səmərəli məşğul ola bilmirdilər.

2. Həmçinin Azərbaycan KP MK-nın müvafiq şöbələri kitabın hazırlanması prosesinə lazımınca nəzarət edə bilmirdilər.

3. Bununla bağlı Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının rəhbərliyi, müvafiq elmi şöbələri kitabın hazırlanması işi ilə az məşğul olur, Azərbaycan KP-nin müvafiq qurultaylarının qərarlarını yerinə yetirmirdilər.

Azərbaycan KP-nin XXI qurultayında qeyd olunurdu ki, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının tarix və fəlsəfə institutları Azərbaycan KP qurultaylarının “Azərbaycan tarixi” kitabının hazırlanması ilə bağlı qəbul etdiyi qərarları, irəli sürdüyü vəzifələri lazımınca yerinə yetirmir. Qurultayın qərarlarında Elmlər Akademiyasının və aidiyyəti orqanların rəhbərliyindən dərslərin hazırlanması sahəsində olan çətinliklərin və nöqsanların tezliklə aradan qaldırılması və işin sürətləndirilməsi tələb olunurdu (1)/

1956-cı ilin yayında Azərbaycan KP-nin MK-nın bürosu kitabın hazırlanmasında yaranmış qeyri normal vəziyyəti müzakirə etdi və kitabın hazırlanmasında Elmlər Akademiyasına praktik köməyin göstərilməsi məqsədilə maksimal əlverişli şəraitin yaradılması və müəlliflərin, redaktorların digər işlərdən azad olunması barədə qərar qəbul etdi.

Azərbaycan KP-nin MK-nın bürosu kitabın əlyazmalarının hazırlanması və təqdim olunmasının müddətini müəyyən etdi: I cildin əlyazması 1956-cı ilin 15-dekabrına, II cildin əlyazması isə 1957-ci il 01 iyula qədər hazırlanmalı idi.

Lakin Azərbaycan KP-nin bu qərarının icrası da pozuldu və müəyyən edilmiş vaxtda yerinə yetirilmədi. Birinci cildin əlyazması Azərbaycan KP-yə yalnız 1958-ci ilin yanvarına təqdim olundu. İkinci və üçüncü cildlərin əlyazmaları isə daha çox yubadıldı.

Kitabın əlyazmalarının hazırlanmasının gecikdirilməsini və bu sahədə Azərbaycan KP qurultaylarının, Azərbaycan KP MK-nın qərarlarının vaxtında yerinə yetirilməməsini Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin, Tarix institutunun rəhbərliyi, redaksiya heyəti müxtəlif səbəbdən izah etməyə çalışırdılar:

1.Sov İKP XX qurultayının müvafiq qərarlarından sonra müəlliflər və redaksiya heyəti qarşısında Azərbaycan tarixinin yazılması və oradakı “ən mühüm” problemlərin işıqlandırılması ilə bağlı çoxlu çətinliklər əmələ gəldi. Sanki işə yenidən başlamalı oldular. Çünki kitabın hazırlanması və orada öz əksini tapan mövzular, problemlər Azərbaycanın zəngin keçmişini, dövlətçilik, mədəni, sosial-iqtisadi inkişaf tarixindən daha çox, marksizm-leninizm ideologiyasının tələblərinə cavab verməli idi.

1. Xüsusilə, dərsliyin XIX əsrin sonu və sovet dövrünə aid problemlərin şərhində bir sıra çətinliklərin meydana çıxması;

2. “Azərbaycan tarixi” dərsliyinin ilkin variantının müzakirəsi zamanı ölkənin 80-dən çox elmi-tədqiqat müəssisələrindən, institutlardan və ayrı-ayrı alim və tədqiqatçılardan alınmış rəylərlə əlaqədar, bu rəy və təkliflərdə irəli sürülmüş məsələlərin üzərində iş, onların nəzərə alınması əlavə materiallar toplanması;

3. Çap materiallarının əldə edilməsi, bir sıra arxiv materiallarının yenidən nəzərdən keçirilməsi; həmçinin, kitabxanaların xüsusi fondlarında olan XX əsrin 20-30-cu illərinə aid materiallara yenidən baxılması zərurətinin yaranması;

4. Azərbaycan tarixi kitabının birinci cildinin çap olunmasına hazırlığın başa çatması ilə parallel, ikinci və üçüncü cildlərin hazırlanması üçün lazım olan materialların toplanması işi də ləng gedir, hansı ki, bu cildlərin çapa hazırlanması işləri 1958-ci ildə başa çatdırılmalı idi.

Azərbaycan KP MK-nın elm və məktəb şöbəsi bu məsələləri müzakirə edərək qərara gəlir ki, Azərbaycan tarixi kitabının hər üç cildlərinin çapa hazırlanması ilə bağlı işlərin gedişi qənaətbəxş deyil, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Azərbaycan KP MK-nın müvafiq qərarlarının yerinə yetirilməsi işinə məsuliyyətlə yanaşmamışdır.

Azərbaycan KP NK-nın elm və məktəb şöbəsinin qəbul etdiyi qərarla kitabın çapı məsələləri ilə bağlı tapşırıqların, xüsusilə Azərbaycan KP MK bürosunun qərarlarının vaxtında yerinə yetirilməməsi qeyd olunmuşdur. Bunların səbəbi kimi, faktiki olaraq əhəmiyyətsiz, mənasız mübahisələr, xeyli vaxt aparan ucadan oxuma yolu ilə mətnlərin, məlumatların redaktə olunması, redaksiya heyətinin kitabın hazırlanması işindən tez-tez yayınmaları, məsuliyyətsiz yanaşmaları, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müvafiq strukturlarının, institutlarının, Akademiyanın Rəyasət Heyətinin öz işlərinə laqeyid yanaşmaları və.s göstərilir. Həmçinin qərarla qeyd olunan nöqsanlara, qüsurlara əsaslanaraq Azərbaycan KP MK bürosunun 18 oktyabr 1956-cı il tarixli “Azərbaycan KP MK qərarlarının icra edilməsi haqqında”, “Azərbaycan tarixi kitabının çapa hazırlanması haqqında” qərarlarının icra vəziyyətinin müzakirə edilməsi zəruriliyi qeyd olundu.

MK bürosunun müzakirəsi zamanı o da məlum oldu ki, dərc olunan “Azərbaycan tarixi” kitabının maketində Azərbaycan Kommunist Partiyasının nümayəndələri və partiyanın görkəmli rəhbərləri N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev, H.Sultanov, D.Bünyadzadə, Q.Musabəyov, Ə.Qarayev, R.Axundov və digərlərinin haqqında verilən məlumatlarda yanlışlıqlar var və ümumiyyətlə onların inqilabi, partiya və dövlətçilik fəaliyyətləri nəzərə alınmayıb.

MK bürosu qeyd etdi ki, adları qeyd olunan dövlət və partiya xadimlərinin fəaliyyətlərinin hərtərəfli işıqlandırılması müəlliflər kollektivi qarşısında duran ən başlıca vəzifə olamlı idi. Bu baxımdan da “Azərbaycan tarixi” kitabının sovet dövrünə aid mövzuların hazırlanması zamanı xeyli səhvlərə və

nöqsanlara yol verilmişdir. Həmçinin müzakirə zamanı bildirildi ki, Azərbaycan tarixinin bu “vacib dövrünün” ən mühüm məsələləri əvvəllər bizim tarixçilərin əsərlərində lazımi səviyyədə işıqlandırılmamışdır. Azərbaycan KP MK bürosu qeyd etmişdir ki, bütün yuxarıda söylənilən “Azərbaycan tarixi”nin üçüncü cildi üzərində (sovet dövrü) daha diqqətlə, gərgin və məsuliyyətlə iş görülməlidir, kitabın bu dövrünün yazılmasında istifadə edilməyən əhəmiyyətli faktiki materiallar aşkara çıxarılmalıdır və bu materiallardan səmərəli şəkildə istifadə edilməlidir.

Uzun sürən müzakirələrdən sonra MK bürosu qərara alır ki, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının “Azərbaycan tarixi” kitabının hazırlanması ilə bağlı xeyli müddətdi davam edən işi sona yaxınlaşır. Əminliklə demək olar ki, 1958-ci ilin yanvar ayında bu kitabın birinci cildi nəşr olunacaq və sonra kitabın müəllifləri və redaksiya heyətinin gücü hesabına 1958-ci ilin birinci yarısında ikinci cildinin, 1958-ci ilin sonuna üçüncü cildinin çapa hazırlanması işləri də başa çatdırılacaq.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, üç cildlik “Azərbaycan tarixi” kitabının nəşri üzərində iş və onların çapa hazırlanması - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin və Azərbaycan KP MK-nin bürosunun, onun müvafiq şöbələrinin nəzarətində olmuşdur.

Nəticədə, 1961-ci ildə “Azərbaycan tarixi” kitabının birinci cildi, 1964-cü ildə ikinci cildi və 1973-cü ildə iki hissədən ibarət üçüncü cildi Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası redaksiya-nəşriyyat şurasının qərarı ilə çap olunmuşdur.

Birinci və ikinci cildlərin redaksiya heyəti: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademikləri – İ.A.Hüseynov, Ə.S.Sumbatzadə, tarix elmləri doktoru, professor Ə.N.Quliyev, tarix elmləri doktoru, professor E.A.Tokarjevski;

Üçüncü cildin redaksiya heyəti: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademikləri – İ.A.Hüseynov, M.A.Dadaşzadə, Ə.S.Sumbatzadə, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvləri – Z.İ.İbrahimov, Ə.İ.Quliyev, əməkdar elm xadimi, tarix elmləri doktoru, professor E.A.Tokarjevski kimi görkəmli tarixçi alimlərdən ibarət olmuşdur.

Lakin “Azərbaycan tarixi”nin nəşr olunan bu cildləri həmin dövrün (sovetlər dövrü) siyasi konyukturasının, marksizm-leninizm ideologiyasının təsirindən azad deyildi. Cildlərdə Azərbaycan tarixinin bir sıra dövr və aspektləri, milli ənənələrə, dəyərlərə söykənən məsələləri hakim ideologiyanın (kommunist ideologiya) təsiri altında birtərəfli işıqlandırılmışdır. Bir çox faktlar, hadisələr siyasiləşdirilmiş, bir sıra görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin, partiya və dövlət xadimlərinin, mədəniyyət, incəsənət xadimlərinin fəaliyyətləri təhrif edilmiş, hətta Vətən tarixinin bir sıra hadisələri və milli dəyərlərə söykənən məsələləri Mərkəzin təsiri altında tamamilə unudulmuşdur.

Müstəqillik dövründə, müstəqilliyimizin daha da möhkəmləndirildiyi bir şəraitdə Tarixçi alimlərimiz özlərinin professional səviyyəsini saxlamaqla vətən tarixinin obyektiv, düzgün mənzərəsini bərpa etməklə, zamanında tarixi-

mizin yalnız, qeyri-obyektiv yazılmış, saxtalaşdırılmış hadisələrini yenidən yazmaqla tariximizin “qara ləkələrini” silməlidirlər. “Azərbaycan tarixi” müasir tələblər səviyyəsində yazılmalıdır. Onu da qeyd edək ki, müstəqillik illərində Azərbaycan tarixinin yeddi cildliyi çap olundu. Lakin tariximizin bir çox məsələləri, hadisələri yenə də tam obyektiv və düzgün işıqlandırılmamışdır. Hazırda bu sahədə mövcud olan, aşkarlanan nöqsan və qüsurların aradan qaldırılması tarixçilərimizin qarşısında duran başlıca vəzifədir.

İndi respublikamızın həyatında baş vermiş siyasi, iqtisadi və mənəvi proseslərlə bağlı populist, nihilist çıxışlar, saxtalaşdırmalar tarixçilərimizdən tarixi həqiqətlərin elmi əsaslarla üzə çıxarılması və işıqlandırılması tələb olunur.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, müstəqilliyin yaratdığı imkanlar şəraitində Azərbaycan tarixinin kompleks araşdırılmasına, bir çox ziddiyyətli və mübahisəli sahələrinin aydınlaşdırılmasına cəhdlər edilmişdir. Tarixçilərimiz tərəfindən dəyərli əsərlər, monoqrafiyalar yazılmış, uğurlu tədqiqatlar aparılmış və aparılmaqdadır. Həmçinin vətən tarixinin bütün dövrlərinin, o cümlədən XIX və XX əsrlərin tarixinin tam ətraflı elmi əsaslarla yazılması üçün daha dərin obyektiv tədqiqat işləri aparılmalıdır. Tarix elmi keçmiş fakt və hadisələr məcmusu əsasında, konkret zaman və məkan çərçivəsində, yalnız obyektiv tədqiq etməklə əsl həqiqəti üzə çıxara bilər.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYATLAR

1. Əliyev H.Ə. Bu gün müstəqil dövlətimiz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin layiqli varisidir. “Respublika”, 1998, 24 may
2. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədiri. VIII kitab, Bakı: 1998, s. 367, 369
3. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi siyasi sənədlər Arxivində (ARPIİSSA) saxlanılan material əsasında yazılmışdır. (ARPIİSSA, Fond 1, siyahı 46 iş 108, vərəq 2-22).
4. ARPIİSSA, Fond 1, siy.46, iş 108, v. 3-6, 12-18
5. ARPIİSSA, Fond 1, siy.46, iş 108, v. 14-16
6. Yenə orada

ПОДГОТОВКА К ПЕЧАТИ И ИДЕОЛОГИЯ ТРЕХТОМНОЙ КНИГИ "ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА" 50-60-Х ГОДОВ XX ВЕКА

И.Х.ЗЕЙНАЛОВ

РЕЗЮМЕ

В научной статье была исследована активность Коммунистической партии Азербайджана XVIII, XIX, XX и XXI съездов, Бюро ЦК Компартии Азербайджана, а также соответствующие органы Академии наук СССР в подготовке к печати трехтомной книги "История Азербайджана" 50-60-х годов XX века. В статье рассматривается ситуация в процессе подготовки книги к изданию. Кроме того, в статье написания книги, темы, события, проблемы доступны для выбора по защите КПУ идеологии, влияние и внимание было обращено на другие случаи.

Научная статья написана на основе архивных материалов сохраненных в архиве в комитете Президента Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: Коммунистическая партия Азербайджана, Бюро ЦК Компартии Азербайджана, XVIII, XIX, XX и XXI съезды, Президиум Академии наук СССР, авторы, сотрудники редакции, макет

PREPARATION OF THE BOOK “HISTORY OF AZERBAIJAN” FOR PUBLICATION IN 50-60s OF THE XX CENTURY - EXISTING IDEOLOGY

I.Kh.ZEYNALOV

SUMMARY

The activities of the XVIII, XIX, XX, and XXI conventions of Azerbaijan Communist Party, the bureau of Central Committee of Azerbaijan Communist Party, Academy of Sciences of Azerbaijan USSR, and appropriate bodies are researched in the scientific article. The difficulties and deformities in the process of preparation of the book for publication and the condition in the designation of authors and editorial staff are considered. Moreover, there has been highlighted the intervention of Communist Party in the writing of the book, choosing of the topics, events and problems, the influence of the existing ideology and the other issues. This scientific article is based on the materials kept in Political Documents Archive of the Administration of Affairs under the President of the Azerbaijan Republic.

Key words: Communist Party of Azerbaijan, Bureau of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, XVII, XIX, XX, and XXI conventions, the Presidium of the USSR Academy of Sciences, authors, the editorial staff, the layout

UOT 5901.01

**ÖZ MÜQƏDDƏRATINI TƏYİNƏT MƏ ERMƏNİLƏRİN DİLİNDƏ –
QONŞU DÖVLƏTLƏRİN TORPAQLARINI ZƏBT ETMƏKDİR**

A.N.ABBASBƏYLİ
Bakı Dövlət Universiteti
agalar.abbasbeyli@mail.ru

Professor A.N.Abbasbəyli “Öz müqəddəratını təyin etmə ermənilərinin dilində - qonşu dövlətlərin torpaqlarını zəbt etməkdir” məqaləsində beynəlxalq hüquq və dünya təcrübəsi əsasında “erməni şərhində” millətin öz müqəddəratını təyin etmə hüququ prinsipinin ikiüzlülüyunü və süniliyunü aşkar edir. Beynəlxalq təşkilatların sənədlərinin təhlili nəticəsində müəllif əzəli Azərbaycan torpaqlarına erməni iddialarının əsassız olduğunu göstərir.

Açar sözlər: suverenlik, ərazi bütövlüyü, qarşıdurma, müstəqillik, münaqişə beynəlxalq hüquq, zəbt, anlayış, respublika, bəyannamə, qətnamə

İstər kiçik, istərsə də böyük dövlətlərin suverenliyi müasir beynəlxalq münasibətlərin sarsılmaz prinsipidir. Bu prinsip öz başlanğıcını 1815-ci il Vyana Konqresindən götürmüş, lakin yalnız II Dünya müharibəsinin axırında həmişəlik təsbit olunmuşdur ki, bu da öz əksini BMT Nizamnaməsində tapmışdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin I fəslinin 2- ci maddəsinin 4-cü bəndində deyilir: “ Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün üzvləri özlərinin beynəlxalq münasibətlərində hər hansı bir dövlətin ərazi toxunulmazlığına və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı istər zor işlətməklə hədələməkdən və ya zor işlətməkdən, istərsə də Birləşmiş Millətlərin məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir digər vasitədən imtina edirlər” (1, 6).

Sonralar bu prinsip 1975-ci il Helsinki Bəyannaməsində özünün dəqiq ifadəsini tapmışdır. Bəyannamədə deyilir. “İştirakçı dövlətlər bir-birinin və eləcə də Avropanın bütün dövlətlərinin sərhədlərini pozulmaz hesab edir və buna görə də onlar indi və gələcəkdə bu sərhədlərə hər hansı bir şəkildə qəsd etməkdən imtina edəcəklər” (2, 5-6). Daha sonra “onlar müvafiq olaraq, hər hansı bir iştirakçı dövlətin ərazisinin bir hissəsinin və ya hamısının tutulmasına və zəbt edilməsinə yönəldilən hər hansı bir tələbdən və ya hərəkətdən imtina

edəcəklər” (3). Bu sənədi Ermənistan Respublikası, BMT Təhlükəsizlik Şurasının beş üzvündən dördü və ATƏT-in Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınmasına dair Minsk qrupunun həmsədri olan üç dövlətin hamısı imzalamışdır.

Bununla yanaşı son vaxtlar başabəla erməni nəzəriyyəçiləri sərhədlərin pozulmazlıq prinsipini özlərinin bildikləri kimi şərh etməyə cəhd göstərirlər və millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququ barədə onların öz anlayışı vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropada və xüsusən Fransada Maarifçilik və inqilabi sarsıntılar dövründə bu anlayış müəyyən bir formada tətbiq edilmişdir. İlkən şərhə xalqların təbii olaraq öz müqəddəratını təyin etmək – çoxmillətli dövlətdə yaşamaq və ya monodövlət – bir millətin dövlətini yaratmaq hüququnun mövcud olmasından danışılırdı. Sonralar Paris Sülh konfransında ABŞ prezidenti Vudro Vilson bildirmişdir ki, müasir şəraitdə “millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququ” haqqında danışmaq olaq. Lakin bundan sonrada dünyada heç bir hadisə bu istiqamətdə baş vermədi, praktikada xalqlar elə yaşadıkları yerlərdə qaldılar. Əməli işdə isə XX əsrin əvvəllərində, I Dünya müharibəsi ərəfəsində və müharibə dövründə bolşeviklər, xüsusən də V.İ.Lenin özünün “Milli məsələyə dair tənqidi qeydlər”, “Millətin öz müqəddəratını təyin etmə hüququ haqqında” (4, 289-294), “Öz müqəddəratını təyin etmə haqqında diskussiyanın yekunları” və.s. əsərlərində bu ideyanı inkişaf etdirirdi. Leninin ideyası birləşmək naminə ayrılmaqdan ibarət idi və Sovet İttifaqı bu prinsip əsasında yarandı. Sonralar bu müddəə SSRİ Konstitusiyasında öz əksini tapdı. 26-cı maddədə deyilirdi ki, hər hansı bir müttəfiq respublika SSRİ tərkibindən çıxa bilər. Lakin bu “hüquqdan” heç vaxt və heç yerdə istifadə edilmədi.

Leninin (cənab erməni nəzəriyyəçiləri, V.İ.Lenin heç də kənar şəxs yox sizin seviminizdir) 1916-cı ilin ortalarında “Öz müqəddəratını təyin etmə haqqında diskussiyanın yekunları” (5, 26) əsərində yazırdı “Nə edirsinizsə edin, siz belə bir nəticədən yan keçə bilməyəcəksiniz: ilhaq millətin öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun pozulması, əhalinin iradəsinin ziddinə olaraq dövlətin sərhədlərinin müəyyən edilməsi deməkdir” (6). Bizim halda Azərbaycan dövləti, Azərbaycan əhalisinin hüququnun pozulmasından söhbət gedə bilər.

Dünyada hər hansı bir dövlətin ərazisi yalnız həmin dövlətin razılığı ilə dəyişə bilər. Beynəlxalq hüququn subyektı olan hər bir dövlətin dünyada bu həqiqəti başqa cür yozmağa ixtiyarı yoxdur. Azərbaycan ərazilərinin zəbt edilməsi quldurluq, qonşu dövlətin ərazisini işğal, ilhaq etməkdir. 25 ilə yaxındır Azərbaycanın milli ərazisinin böyük hissəsi Ermənistan Respublikasının hərbi qüvvələri tərəfindən işğal edilmişdir. Söhbət ilhaqdan gedir.

Helsinki Müşavirəsi Prinsipləri Bəyannaməsinin – “Fikir, vicdan, din və əqidə azadlığı da daxil olmaqla, insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət” ə dair 7-ci bəndində deyilir: “Ərazisində milli azlıqlar olan iştirakçı dövlətlər bu cür azlıqlara mənsub olan şəxslərin qanun qarşısında bərabərlik hüququna hörmət edəcək, onlara insan hüquqlarından və əsas azadlıqlarından faktiki olaraq istifadə etməyə tam imkan verəcəklər”.

Bəyannamənin 8-ci bəndində deyilir ki, xalqlar eyni hüquqa malikdirlər və öz talelərini özlərinin həll etmək hüququ vardır. Erməni politoloqları bu bəndə tez – tez istinad edirlər. Lakin burada azlıq təşkil edən millətlərin bu və ya digər səbəbdən bu və ya digər dövlətlərin tərkibindən çıxmaq hüququ haqqında heç nə deyilmir. Bu sırf erməni yozumudur. Onlar azlıq təşkil edən millətin hüququnu “vahid dövlətin xalqının hüququ” kimi qələmə verirlər. **Bəyannamədə bildirilir ki, xalqlar kənardan müdaxilə olmadan özlərinin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını istədikləri kimi həyata keçirmək hüququna malikdirlər.** Başabəla Erməni nəzəriyyəçiləri Leninin əsərində “millətlərin öz müqəddəratlarını təyin etmələri haqqında” ifadəsini qopararaq bu anlayışı şərh etməkdə çətinlik çəkməyiblər. Çünki bu anlayış erməni uydurmalarının və cəhdlərinin əleyhinədir.

XX əsrdə “öz müqəddəratını təyin etmə” halları olub. Lakin bu, zorla başqalarına birləşdirilmiş dövlətlərin ayrılmasından ibarət idi. Məsələn, Norveç İsveçdən ayrılıb. Bunlar müxtəlif xalqlar, müxtəlif millətlərdir. Finlandiyanın Rusiya imperiyasından ayrılması belədir.

Bununla yanaşı, bu və ya digər millət və xalq öz dövlətini, özünün milli vətəninə yaratmaq hüququna malikdir. Lakin keçmişdə olduğu kimi, indi də **dünya praktikasında aydındır ki, hər bir millət doğulduğu yerdən asılı olmayaraq öz müqəddəratını bir dəfə təyin edə bilər. Coğrafi vəziyyətinə görə öz müqəddəratını bir neçə dəfə təyin edə bilməz. Erməni milləti artıq bir dəfə öz müqəddəratını təyin etmişdir, həm də özünün şimaldakı hamilərinin köməyi ilə əzəli Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmışdır və bu dövlət beynəlxalq hüququn subyektidir.** Hazırda Ermənistan Respublikasında deyildiyi kimi, hər bir erməni dünyanın hansı nöqtəsində yaşayarsa yaşasın, avtomatik olaraq bu respublikanın vətəndaşıdır, deməli bu və ya digər səbəbdən sıxışdırılan hər bir erməni “azad” Ermənistana gəlib burada yaşaya bilər. Ermənilərin məntiqinə görə, “öz müqəddəratının təyin etmə prinsipini” rəhbər tutmaqla ermənilərin yığcam yaşadıkları yerlərdə ən azı 10 yeni erməni dövləti yaratmaq olar. Bu halda Gürcüstanda, Fransada, ABŞ-da, İtaliyada, Livanda, Suriyada, Mərkəzi Asiyada, Rusiya Federasiyasında (Moskva şəhərində, Rostov vilayətində, Krasnodar və Stavropol diyarlarında və s.) erməni respublikaları yarana bilər. Bu təcrübədən istifadə edərək azərbaycanlılar da öz müqəddəratlarını təyin edə və Gürcüstanda, Qazaxıstanda, Özbəkistanda, Türkiyədə, Almaniyada, Skandinav ölkələrində, ABŞ-da, Kanada da və s. Azərbaycan respublikaları yarada bilər. Bu sxemə görə Avstraliyada, Yeni Zelandiyada, Cənubi Afrikada, Kanadada və digər yerlərdə yaşayan ingilislər öz müqəddəratını təyin edə bilərlər. Göstərilən ölkələrin, xalqların damarlarında ingilis qanı axır.

Öz müqəddəratını təyin etmənin erməni yozumu əsassız və fitnəkar xarakter daşıyır. Həyata keçirilməsi mümkün olmayan arzularını ifadə edən müəlliflər nəyə getdiklərini heç özləri də bilmirlər. Onlar kənardan köməyə və erməni sponsorlarına bel bağlayırlar. Həmin sponsorlar “Qarabağ

əhlikefləri”ni dəstəkləməklə məşğuldurlar. “Azadlıq” radiosunu 2001-ci il fevralın 26-da belə bir xəbər yayıb: “Bütün dünyadakı Erməni diasporu Qarabağ üçün külli miqdara pul toplayır” (7). Rusiya jurnalisti Oleq Panfilov yazır ki, söhbət etdiyi (Qarabağda) adamlar gələcəyini görmürlər (8). **Vaxtilə Dağlıq Qarabağ muxtar vilayəti Azərbaycanın çiçəklənən regionlarından biri idi. İndi isə vulkan lavası kimi donmuş bir vilayətdir. Burada bircə müəssisə belə işləmir. Bəs Ermənistanla “İqtisadi inteqrasiya” necə oldu? Niyə vilayət tərəqqi etmir? İqtisadi inteqrasiya və tərəqqi heç vaxt olmayıb olmayacaq, çünki Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın üzvi tərkib hissəsidir. Ermənistanda bunu nə qədər tez başa düşsələr həm Qarabağ erməniləri, həm də Ermənistan Erməniləri üçün bir o qədər yaxşı olar.** Dağlıq Qarabağ regionunun Azərbaycana məxsus olmasından şübhələnənlər qoy Ermənistan Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnaməsinə nəzər salsınlar. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü il 29 iyul tarixli 853 nömrəli qətnaməsinin 9-cu bəndində deyilir: “Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunun (A.A.) erməniləri tərəfindən riayət olunmasının təmin edilməsi...” (9). Bu forma BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü il 14 oktyabr tarixli 874 nömrəli qətnaməsində də təkrar edilmişdir. Burada deyilir: “Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunda (A.A.) münaqişənin davam etməsindən ciddi narahat olduğunu ifadə edərək...” (10). 1993-cü il 12 noyabr tarixli 884 nömrəli qətnamədə də deyilir: “Təhlükəsizlik Şurası Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunda münaqişənin davam etməsindən özünün ciddi narahatlığını ifadə edərək...” (11) (A.A.) Avropada Təhlükəsizliyə və Əməkdaşlığa dair Helsinki müşavirəsinin prinsipləri Bəyannaməsində yazılmış bu sözlər – “zor işlətmək və ya zor işlətməklə hədələmək” sözləri suveren Azərbaycan dövlətinin milli ərazisinə göz dikmiş ermənilərə tutarlı cavabdır. Bəyannamədə deyilir: “İştirakçı dövlətlər ümumiyyətlə, bütün beynəlxalq münasibətlərdə olduğu kimi, bir-birləri ilə olan qarşılıqlı münasibətlərdə də Birləşmiş Millətlərin məqsədləri ilə və bu bəyannamə ilə bir araya sığmayan hər hansı bir şəkildə olduğu kimi hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı zor işlətməkdən və ya zor işlətməklə hədələməkdən imtina edəcəklər. Bu prinsipi pozaraq zor işlətməklə hədələmək və ya zor işlətməyi əsaslandırmaq üçün heç bir mülahizədən (A.A) istifadə etmək olmaz”. **Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsinin hamısında “Azərbaycanın suverenliyi və ərazi bütövlüyü təsdiq edilir”.**

Sual oluna bilər: Bütün bunlardan sonra Dağlıq Qarabağın mənsubiyyəti məsələsini şübhə altına atmaq olarmı?! Əlbəttə yox. **Dünyanın ən nüfuzlu təşkilatı Dağlıq Qarabağ regionunu Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz hissəsi kimi tanıyır. Beynəlxalq hüquq normalarına əsasən bu məsələ müzakirə oluna bilməz. “Erməni silahlı birləşmələri deyil”, Ermənistan Respublikası milli Azərbaycan ərazilərini tərk etməlidir. Ermənistanın himayədarları da, hərbi müttəfiqləri də bunu başa düşməlidirlər.**

Eyni zamanda ermənilərin iddialarından danışıarkən beynəlxalq təşkilatların bəzi əsas sənədlərinə də müraciət etmək lazımdır. Erməni nəzəriyyəçiləri və millətçi – şovinistləri bu sənədlərə tez-tez istinad edirlər. Belə ki, milli, etnik, dini və dilə görə azlıq təşkil edən şəxslərin hüquqları haqqında 1992-ci il dekabrın 18-də BMT Baş Məclisinin 47/135saylı qətnaməsində deyilir ki. Milli azlıqların (bu halda Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunda azlıq təşkil edən ermənilərin – A.A.) öz dillərini inkişaf etdirmək, öz dillərində danışmaq, öz mədəniyyətlərindən istifadə etmək, öz qruplarının nümayəndələri ilə (dünyanın digər ölkələrində yaşayan ermənilər nəzərdə tutulur – A.A.) əlaqələr yaratmaq və həyata keçirmək hüququ vardır. Bu 1993-cü ildə Avstriyanın paytaxtı Vyanada keçirilmiş İnsan hüquqları Ümumdünya (Əməkdaşlıq) Konfransının sənədlərində də təsdiq edilib. BMT, ATƏT və İslam Konfransı Təşkilatının və s. sənədlərinin heç birində göstərilməyibdir ki, milli azlıq bu və ya digər dövlətin tərkibində çıxa bilər və zorakılıq yolu ilə, ya da könüllü surətdə başqa bir dövlətə birləşə bilər. Bütün universal beynəlxalq təşkilatların sənədlərində dövlətlərin sərhədlərinin pozulmazlığı və ərazi bütövlüyü prinsipləri təsbit edilmişdir.

Sual olunur: əgər dünya birliyi və ya Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair ATƏT-in Minsk qrupunun 3 həmsədri azərbaycanlılarla birlikdə ermənilərin də yaşadıkları Azərbaycan ərazisinin Ermənistan Respublikasına verilməsi haqqında erməni avantüristlərinin və işğalçıların dediklərinə əməl etsələr nə baş verə bilər? Bu halda müasir Avropanın, Amerikanın, Asiyanın və Afrikanın xəritələri yenidən çəkilməli olar. Dərhal belə bir sual ortaya çıxır: nə üçün əhalisini 90% -i , yəni 2 milyona qədər alban olan Kosovo Albaniya dövlətinə verilməsin (ermənilər öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi üzrə)? Nə üçün Makedoniya əhalisinin 40% - qədərini təşkil edən albanlar Albaniya ilə birləşdirilməsin? Axı “Dağlıq Qarabağ” presedenti mövcuddur? Nə üçün İsveçrə, Almaniya, İtaliya və Fransa arasında bölüşdürülməsin? Kvebek Kanadadan alınıb Fransaya verilməsin və s. Bu siyahını dünyadakı 200-dən çox dövlətin sayına görə uzatmaq olar. Nə üçün Ermənilərin tələbi həyata keçməlidir, başqa xalqlarınkı yox? **Bu sərsəm ideyanın azacıq da olsa əsası yoxdur.** Bu açıq-aşkar digər dövlətin ərazisini ilhaq etmək deməkdir. Söhbət təkcə respublikamızın ərazi bütövlüyündən getmir. Əvvəl-axır milli suverenliyimizi bərpa edəcəyik. Məsələn burasındadır ki, ermənilərin özbaşınalığı və avantürizmi bəşəriyyətə baha başa gələ bilər. Bu dünyanın, xüsusən, Asya və Afrikanın bir çox dövlətlərini şirnikləndirə bilər. Belə olduqda, yaxın gələcəkdə müasir dünyanın nə vəziyyətə düşəcəyini təsəvvür etmək çətin deyildir. Dünya zor gücünə xəritələrin yenidən çəkilməsi kimi dəhşətli bir vəziyyətlə gərək qarşılaşmasın. Yoxsa bəşəriyyət çox ağır və gözlənilməz nəticələrlə üzləşər, yüzlərlə beynəlxalq münaqişə girdabına cəlb edilə bilər. Ermənilərin Pırr qələbəsi bəşəriyyət üçün dünya yanğınına, dünya miqyasında sarsıntılara səbəb ola bilər. Buna görə də **dünya birliyi XXI əsrin əvvəlində erməni “cəngavərlərini” öz yerində - tarixin onlar üçün ayırdığı**

yerdə oturtmasa, sabah gec olacaqdır.

Bir problemə də toxunmaq lazımdır.

Konfederasiya quruluşu anlayışı da vardır. Bu halda konfederasiyanı yaranan ölkələr beynəlxalq hüququn subyektləri, beynəlxalq təşkilatın üzvləridir, müstəqil xarici siyasət yeridir, özlərinin qanunvericilik və icra orqanları vardır. XX əsrin ikinci yarısında Afrikada bu cür qurumlar var idi – Seneqambiya (Seneqal və Qambiya), Birləşmiş Ərəb Respublikası (Misir və Suriya), Birləşmiş Respublika (Liviya cəmahiriyyəsi və Tunis). Bir müddətdən sonra bu respublikalar parçalanaraq özlərindən sonra heç bir iz qoymadılar.

Müasir dünyada federativ dövlət anlayışı mövcuddur. Federativ dövlət beynəlxalq hüququn üzvü olmayan ayrı-ayrı dövlətdaxili subyektdən ibarətdir. Əraziləri ayrı-ayrı ştatlardan ibarət olan Meksika, Avstraliya, Hindistan belə dövlətlərdir. Argentina və Kanada əyalətlərdən, İsveçrə kantonlardan, AFR və Avstriya Respublikası vilayətlərdən (torpaqlardan) ibarətdir və s.

Federal dövlətdə subyektlərin silahlı qüvvələri yoxdur, xarici siyasət sahəsində əlaqə saxlamırlar, vahid valyuta və vahid ümumi federal büdcələri vardır.

ABŞ, AFR, Argentina, Kanada, İsveçrə və s. federativ dövlətlərin konstitusiyalarında federasiya üzvlərinə onun tərkibindən çıxmaq hüququ verilməyib.

Nəhayət, Azərbaycan Respublikası tərkibində Dağlıq Qarabağa yüksək status verilməsi məsələsi barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bütün beynəlxalq görüşlərdə və ATƏT-in sammitlərində, ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri olan ABŞ-ın, Fransanın və Rusiyanın iştirakı ilə keçirilmiş son görüşdə və s. məclislərdə dəfələrlə demişdir ki, Dağlıq Qarabağın statusunu ən yüksək özünüidarəetmə statusu səviyyəsinə qaldırmaq mümkündür. Söz yox ki, bu zaman Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasında müvafiq dəyişiklik etmək lazım gələcək. Mənə elə gəlir ki, bu halda onun qanunvericilik orqanının sədri avtomatik olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi sədrinin müavinləri ola bilər, baş naziri isə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Rəyasət Heyətinə daxil edilir. Öz daxili problemlərini müstəqil həll etmək hüququ almış olar. Dağlıq Qarabağ azərbaycanlıları kimi, buradakı ermənilər də özlərinin mədəniyyətini, dilini azad şəkildə inkişaf etdirə bilər, dinindən istifadə edə bilər, dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşları ilə ünsiyyət yarada bilərlər. **Bütün bunlar aparıcı beynəlxalq təşkilatların əsas sənədlərində qeyd olunmuş beynəlxalq standartlara və insan hüquqlarına uyğundur. BMT, ATƏT və s. təşkilatlar bunlara əməl edilməsinin təminatçıları olardı.**

Söylənilən fikir və mülahizələr mütləq nəticələr və tövsiyələr deyildir. Məsələnin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, Dağlıq Qarabağ regionu Azərbaycan respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir və yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu yalnız və yalnız biz özümüz tapmalıyıq.

ӘДӘВІҮҮАТ

1. Устав Организации Объединенных Наций. New York, 1998, с.6.
2. Ленин В.И. Итоги дискуссии о самоопределении. Т.30, с.26.
3. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. Хельсинки, 30 июля-1 августа 1975 г. М., 1987, с.5-6.
4. Там же.
5. Ленин В.И. Т.25, с.289-294.
6. Там же.
7. Радио Свобода: Программа Кавказ и Центральная Азия. [http://www. Svoboda.org/program S/rH/2000/rtl. 113000..shtml. 260201/](http://www.Svoboda.org/program/S/rH/2000/rtl.113000.shtml.260201/)
8. Там же.
9. Резолюция СБ ООН 854 (1993) от 29 июля 1993 года.
10. Резолюция СБ ООН 874 (1993) от 14 октября 1993 года.
11. Резолюция СБ ООН 884 (1993) от 12 ноября 1993 года.

САМООПРЕДЕЛЕНИЕ ПО АРМЯНСКОЙ ТРАКТОВКЕ – ЭТО ЗАХВАТ ЧУЖИХ ЗЕМЕЛЬ

А.Н.АББАСБЕЙЛИ

РЕЗЮМЕ

В статье на основе международного права и мирового опыта раскрывается лицемерие и надуманность «армянского толкования» принципа права наций на самоопределение.

На основе анализа подлинных документов международных организаций, автор показывает беспочвенность армянских притязаний на исконно азербайджанские земли.

Ключевые слова: суверенитет, территориальная целостность, конфронтация, независимость, конфликт, международное право, захват, понятие, республика, заявление, резолюция.

SELF-DETERMINATION IN THE ARMENIAN INTERPRETATION – INVASION OF FOREIGN LANDS

A.N.ABBASBEYLİ

SUMMARY

In the article of Professor A.N.Abbasbeyli « Self-determination in the Armenian interpretation - invasion of foreign lands », the author, on the basis of international law and international experience, reveals the hypocrisy and artificiality of the Armenian interpretation of the principle of nations' right to self-determination.

Based on the analysis of original documents of international organizations the author demonstrates the groundlessness of the Armenian claims on native lands of Azerbaijan.

Key words: sovereignty, territorial integrity, confrontation, independence, conflict, international law, capture, notion, republic, statement, resolution.

UOT 94 (575.4)**TÜRKMƏNİSTAN MƏDƏNİYYƏTİ TARİXİNDƏN
(XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)****N.C.MEHDİYEVA*****Bakı Dövlət Universiteti******nisbetmehdiyeva@mail.ru***

Türkmənistanda dini məktəb və mədrəsələr fəaliyyət göstərmişdir. Rus-yerli, yeni üsullu məktəblər və s. mövcud olmuşdur. Türkmən dili tədris olunan fənlərdən biri idi. Türkmənistanın coğrafiyası, geologiyası, maddi mədəniyyəti, adət və ənənələrini öyrənmək, kənd təsərrüfatı və heyvanat aləmini və s. bilmək mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Burada muzey, kitabxana və klub mövcud idi. Türkmənistanın ictimai həyatında dəyişikliklər baş verirdi. Türkmən ədəbiyyatında xalqilik, həyatı məsələlər və həqiqət daha çox özünü büruzə verirdi.

Açar sözlər: maarif, elm, mədəni-maarif müəssisələri, ədəbiyyat

Mədəniyyət öyrənilməli, təbliğ edilməli, yayılmalı və əlaqələrin əsas sahəsini əhatə etməlidir. O, digər sahələrin təkmilləşməsi və inkişafı sahəsində mühüm rol oynayır. Mədəniyyət elə bir problemdir ki, o, xalqa bağlı olmaqla yanaşı, cəmiyyətin inkişafına təkan verməli və mədəni sahədə qazanılmış nailiyyətləri üzə çıxarmalıdır.

Türkmən xalqı özünəməxsus iqtisadi, mədəni-məişət, milli və coğrafi xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. XIX əsrin birinci yarısında Türkmənistanın ərazisində dini məktəblər fəaliyyət göstərirdi. Dini təhsil üstün yer tuturdu.

Çar Rusiyasının işğalına kimi türkmən xalqının mədəni həyatında təhsilin başlanğıc mərhələsi məktəb və mədrəsələr olmuşdur. Türkmənistanda məktəbləri bitirən bacarıqlı öyrəncilər Xivə, Buxara və Səmərqənd mədrəsələrində təhsilini davam etdirirdilər. Üsuli-cədid məktəbləri və mədrəsələrin Türkmənistanda açılması ilə türkmənlər yeni üsullu təhsilə keçməyə başlamışdılar [1, 381]. Amma türkmən kəndlərində dini məktəblər üstünlük təşkil edirdi.

Ali və ümumtəhsil məktəbləri, milli nəşriyyat və ziyalı kadrların olmaması, mədəni-maarif müəssisələrinin azlığı və s. mədəniyyətin inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Xarəzm və Buxarada yaşayan türkmənlər arasında savadlı insanlar azlıq təşkil edirdilər. Türkmən qadınları daha çox savadsız idilər [2, 13].

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq türkmənlərdə mədəniyyət sahəsin-

də oyanış başlanmışdı. Əsrin sonunda İsmayıl bəy Qaspiralının fikirləri türkmənlər arasında da yayılaraq yeni üsullu məktəblərin yaranmasına gətirib çıxardı [1, 416]. 1908-ci ildə İsmayıl bəy Qaspiralı Türküstanda olmuş və yeni üsullu məktəblərlə bağlı öz göstərişlərini vermişdi. 1912-ci ilin əvvəlində Zakaspi vilayətində türkmən əhalisinin bir yeni üsullu məktəbi var idi. 1910-cu ildə Türküstan və Zakaspi vilayətlərində olmuş Dövlət dumasının üzvü Sədri Maqsudov Krasnovodsk, Aşxabad, Mərv və Zakaspi vilayətlərinin başqa şəhərlərinə də səfər etmişdi. O, öz fikirlərini yeni burjuaziyanın nümayəndələri ilə bölüşmüşdü [3, 322, 324].

XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq çar Rusiyası Türkmənistanda rus-yerli məktəblər açmağa başlamışdı. İlk dövrdə bu məktəblərə yerlilərin uşaqlarının cəlb edilməsi prosesi zəif getmişdir. Lakin tədrisən rus-yerli məktəblərinə şagirdlərin axını müsbət nəticə vermişdi. 1908-ci ildə 11 rus-yerli məktəbində təhsil alan 399 nəfərin 181-i türkmən idi. Rus-yerli məktəblərində təhsil rus dilində idi. Türkmən dili fənlərdən biri sayılırdı. Xalq məktəbinin müfəttişi, maarifçi İ.A.Belyayev rus-yerli məktəblərinə türkmən dilinin öyrənilməsinə əlavə etmişdi. O, 1915-ci ildə çap olunan “Zakaspi vilayətinin məktəbləri” adlı kitabında bu bölgədə maarifin vəziyyətini tədqiq etmişdi. Zakaspi vilayətində 85 mədrəsə (1915) və 1915-1916-cı ildə isə 210 məktəb var idi [4, 269-270, 301]. Türkmənistanda başqa tipli məktəblər də açılmışdı.

Çar Rusiyasının yuxarı dairələrini Türkmənistanın yeraltı və yerüstü sərvətləri maraqlandırırdı. Onun coğrafiyası, geologiyası və maddi mədəniyyətinin öyrənilməsi planlaşdırılmışdı. Türkmənlərin adət və ənənələri, maddi və mənəvi mədəniyyəti haqqında K.Bode “Xəzər dənizinin cənub-şərq sahili və türkmən torpağının öçerki” (1856) və s. əsərlərində faktik material vermişdir [4, 304]. 1859-cu ildə polkovnik V.D.Dandevilin rəhbərliyi altında Xəzər dənizinin şərq sahilinin öyrənilməsi üçün ekspedisiya təşkil edilmişdi. Onlar Xəzər dənizinin ətrafında yaşayan türkmənlərə aid qiymətli etnoqrafik və tarixi materiallar toplamış, məişət, sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyəti öyrənmişdilər. Ekspedisiya strateji cəhətdən Xəzər dənizinin şərq sahilində məntəqə və Krasnovodsk körfəzində hərbi istehkamın tikilməsi üçün yer seçmişdi [5, 94-95].

1896-cı ildə Türkmənistanda Q.İ.Radde və A.A.Antonov, 1899-cu ildə V.İ.Lipski, 1891-1894-cü illərdə V.L.Komarov, 1895-ci ildə isə S.İ.Korjinski və başqaları Zakaspinin bitki aləminin öyrənilməsində iştirak etmişdilər [3, 351].

1898-ci ildə ilk dəfə Aşxabad yaxınlığındakı Kəşi aulunda pambıq, taxıl və texniki bitkilərin öyrənilməsi sahəsində kənd təsərrüfatı üzrə elmi-tədqiqat idarəsi yaradılmışdı. Bu idarə Aşxabad kənd təsərrüfatı təcrübə sahəsi adlanırdı.

XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq N.A.Zarudni Zakaspi vilayətinə dörd elmi ekspedisiyaya getmişdi. O, 1884-1886, 1889, 1892, 1896-cı illərdəki ekspedisiyalar zamanı xeyli material toplamışdı. Onun 1896-cı ildə nəşr etdiyi “Zakaspi diyarı ornitoloqlarının faunası” adlı kitabı indi də Türkmənistan

mütəxəssislərinin stolüstü kitabıdır [3, 352, 353].

1889-cu ildə Mərv vahəsinin Talxatanbaba qanovunda aparılan qazıntı işləri zamanı 154 sikkədən ibarət ilk dəfinə tapılaraq Peterburqa göndərilmişdir. Onlardan səlcuq və qəznəvilərə aid 58 sikkə Dövlət Ermitajına verilmişdir [4, 309].

Türkmənistanın inzibati bölgüsü, təbii şəraiti, suyu, təsərrüfatı, kustar sənayesi, yeraltı sərvətləri, meşə təsərrüfatı, şəhər və qəsəbəsi, xalq maarifi, tibbi, ticarəti, poçt-teleqraf müəssisələri və s. K.M.Fyodorovun “Zakaspi vilayəti əsəri”ndə (Aşxabad, 1901, 1904, 1909) öz əksini tapmışdı [4, 335].

Türkmənistanda ev heyvanlarının öyrənilməsi böyük maraq doğurdu. S.K.Popyatovskinin “Zakaspi diyarında qoyunçuluğun vəziyyəti haqqında qısa hesabat” (1908) əsəri və M.S.Karpovun “Axaltəkin cinsi” (1913) məqaləsi və onun “Qaragül qoyunçuluğu məsələləri” (1915) və s. məqalələrini qeyd etmək lazımdır [3, 354].

Rus alimlərinin Türkmənistanın bitki və heyvanat aləminin öyrənilməsi sahəsində apardıqları tədqiqat işləri yalnız nəzəri ümumiləşdirmə ilə bitməmişdir. Bu tədqiqatçılar ilk dəfə Moskva, Petroqrad, Kazan və ölkənin digər elm mərkəzlərində Türkmənistanın bitki və heyvanat aləminin zəngin kolleksiyasını yaradaraq elmi ictimaiyyəti ucqarların təbii sərvətləri və iqlim xüsusiyyətləri haqqında məlumatlandırirdilər.

Oktyabr çevrilişinə qədər Aşxabad, Mərv, Cərcə və Krasnovodskda iki muzey, iki ümumi kitabxana, klub və Avropa tipli park mövcud idi. Onlar əhaliyə pullu xidmət göstərirdi. Klub və parklara yalnız zabitlər və yuxarı dairələrin nümayəndələri buraxılırdı. Hələ XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Zakaspi vilayətində Avropa tipli ümumi kitabxana (1895), Aşxabad pulsuz kitabxanası (1896), Mərvdə ümumi şəhər kitabxanası (1912), Çələkəndə kitabxana-oxu zalı (1913), həmçinin klub və məktəblərin nəzdində kitabxanalar var idi. Ən böyük kitabxana Zakaspi kitabxanası idi. Onun 50 min cildlik kitab fondu, 407 oxucusu, 18986 nüsxə kitab və jurnalı var idi (1916). Əsasən dini aspektdə nəşr olunmuş kitablar və çox da böyük olmayan əlyazmaları 209 məktəb, 43 mədrəsə və iri məscidlərdə toplanmışdı [4, 283, 285].

1885-ci ildə Türkmənistanın Göytəpə qalasında ilk hərbi tarixi muzeyi yaradılmışdı. 1899-cu ildə Aşxabadda diyarşünaslıq muzeyi açılmışdı. Zakaspi dəmiryol idarəsi Fərabda botanika muzeyi təşkil etmişdi [4, 286].

XIX əsrdə Türkmənistanın ictimai-siyasi həyatında dəyişikliklər baş vermişdi. Mütərəqqi ideyaların geniş vüsət alması özünü göstərirdi. Türkmən ədəbiyyatında xəlqilik güclənir, həyati hadisələr konkretləşir, realizm daha çox özünü büruzə verirdi. XIX əsrin bir çox şairləri iştirak etdikləri tarixi hadisələrdən yazırdılar. S.Seyidi nəinki türkmən igidlərinin tarixindən yazır, o, xalqı azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləyirdi. Şair öz xalqının taleyindən narahat olurdu. O, “Xudahafiz”, “Qoçaq”, “Ərsarı qəbiləsindən igidlər” və s. şeirlərində öz xalqının tükənməz qüvvəsinə inanırdı. Xalq arasında onun şeirlərinə mahnılar da bəstələnmişdir.

Xivə xanı Məhəmməd Rahimin Ətrək, Gürgan və Qara-Qala rayonlarına hücumu zamanı şair Q.Zəlili də onun qoşunlarına qarşı vuruşmuşdur [4, 417, 418]. Seyidi və Zəlilinin taleləri bir-birinə oxşamış, onların yaradıcılıq motivləri eyni olmuş, aralarında olan yazışma sosial-siyasi xarakter daşmışdı.

Kəminənin həyat və yaradıcılığı haqqında etibarlı mənbələr saxlanılmamışdır. Hətta şairin həqiqi adı belə unudulmuşdur. Kəminə onun ləqəbidir. Şair xalq arasında folklor qəhrəmanına çevrilmişdir. Kəminə türkmən ədəbiyyatında satiranı dəstəkləyən və inkişaf etdirən şair olmuşdur. O, Mərkəzi Asiya ədəbiyyatında sosial çatışmazlığı əks etdirən şair idi [6, 133, 134].

V.A.Uspenskinin verdiyi məlumatlara görə, Mollanepes nəinki şair, həm də mahir ifaçı-musiqişünas olmuşdur. Mollanepes Kəminəni yaxından tanıyırdı. Onun şairlik istedadının inkişafına Kəminənin yaradıcılığı böyük təsir göstərmişdi. O, Orta əsrlərdə yaşamış İran və türk şairləri Nizami, Hafiz, Sədi və b. əsərlərindəki qəhrəmanların obrazlarından istifadə etmişdir. Mollanepesin əsərlərində novatorluq, yenilik əsas yer tuturdu. Türk dili ilə yanaşı o, ərəb və fars dillərindən də istifadə edirdi. “Zöhrə və Tahir” dastanının süjeti bütün türk xalqlarında, o cümlədən Mərkəzi Asiya, Volqaboyu və Qafqazdan Kiçik Asiyaya qədər yayılmışdı [6, 165, 166, 168]. Mollanepesin poeziyası həm də aydın, obrazlı və ahəngdar dil üslubu ilə seçilirdi [7]. Mollanepesin xalq dastanı motivlərinə üz tutub “Zöhrə və Tahir” mövzusunda əsər yazması və onu yüksək poetik səviyyəyə qaldırması şairin xalq yaradıcılığına təsirinin daha dərin olduğunu göstərir. XIX-XX əsrin əvvəllərində türkmən şairləri klassik Şərq şeiri ilə yanaşı, folklor və baxşı ənənələri üslubunda da yazmışdılar [8, 298].

XIX əsrdə türkmən ədəbiyyatında onlarla şairin adı haqqında çox az məlumat mövcuddur. XVIII əsrin sonu – XIX əsrdə yaşamış adları daha az məlum olan və ya heç bilinməyən 23 şairin 1901-1914-cü illərdə tərtib edilən 305 əsərindən (17 minə yaxın şeir) ibarət məcmuəsi tapılmışdır [6, 172].

1870-1890-cı illərdə Türkmənistan Rusiya imperiyasına birləşdirildikdən sonra poeziyada sosial və ictimai satira əsas yer tuturdu. XX əsrin əvvəllərində şair-satirik Durdı Klıç və Mollamurt çox tanınmışdı [9].

XX əsrin əvvəllərində Məxdumqulu ənənələrinə sadıq qalan Kormolla və Durdı Klıç cəmiyyətdəki haqsızlıqlara qarşı mübarizəyə üstünlük vermişdilər. Durdı Klıç “Şalaş”, “Varlılar”, “Kasıblar” və s. şeirlərində kəndli və qadınların ağır həyatını göstərmişdir [10, 259].

Türkmən xalqının zəngin şifahi yaradıcılığı vardır. Mif, əfsanə, rəvayət, mərasim, adət və etiqadlar bu xalqın keçmiş tarixindən xəbər verir. Türkmən folklorunda milli yaradıcılıq üslubu, milli düşüncə və xalq həyatı üçün səciyyəvi olan bədii detalların ön plana çəkilməsi xarakterikdir. Nağıllarda müxtəlif tarixi dövrlərdə ictimai-iqtisadi formasialarda mövcud olan idarəçilik forması və istibdada münasibət əks olunur. Köçəri həyat, ağıl, zəhmət, halal qazanc, düzgünlük, mənəvi saflıq və sədaqət ən başlıca əxlaqi keyfiyyətlərdən sayılır. Türkmən nağılları məzmun cəhətdən zəngin və çoxcəhətlidir.

Türkmən xalqının mənşəyi və həyatı nağıllarda müəyyən tarixi həqi-

qətlərin bədii təsviri fonunda əks olunmuşdur. “Ağıllı Əhməd”, “Ağıllı qız” və s. nağıllarda kamalın gücü süjetin əsas məzmununu təşkil edir. Bu nağıllarda belə bir reallıq təsdiqlənmişdir ki, insan öz aqlının gücü ilə ən böyük çətinliklərə belə qalib gələ bilər və ağıl insanı səadətə aparır. “Bəxt və ağıl” nağılında insan hətta bəxti olsa belə, aqlın üstünlüyünün vacibliyi qeyd edilir [11, 5,7].

Beləliklə, dünya sivilizasiyasında mühüm yeri olan türk xalqları özünə-məxsus səviyyədə inkişaf edərək mədəniyyət sahəsində müəyyən nailiyyətlər əldə etmişdilər. Onlar müxtəlif dövrlərdə bəzi dövlətlərin təsiri və hakimiyyəti altında olmasına baxmayaraq, bu xalqlar öz milli varlığı və mədəniyyətini qoruyub saxlamışdılar. Mərkəzi Asiya və Qazaxıstan ən qədim mədəniyyət mərkəzləri kimi, öz milli xüsusiyyətləri ilə seçilmişdi. Bu xalqların milli mədəniyyətlərində oxşarlıq və yaxınlıq vardır. Onlar bir-birinə təsir edir, qarşılıqlı faydalanır və ayrı-ayrı əlamətlərinə görə seçildilər. Bildiyimiz kimi, xalqın mədəniyyətini öyrənmədən onun bu gününü qiymətləndirmək qeyri-mümkündür. Zaman keçdikcə mədəniyyət tərəqqi edir və mədəni əlaqələr zənginləşir. Mədəniyyətin inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə bağlıdır. Mədəniyyət formalaşdığı, əlaqədar olduğu quruluş və dövrün hadisələrini özündə cəmləşdirir.

Mərkəzi Asiya dövlətlərindən olan Türkmənistan XIX-XX əsrin əvvəlində maarif, elm, mədəni-maarif və ədəbiyyat sahəsində müəyyən nailiyyətlər əldə etmişdir. Bu sahədə yaranmış çətinliklərə baxmayaraq, türkmən xalqı dini məktəblərlə yanaşı, dünyəvi məktəblərin yaradılması işində də müəyyən müvəffəqiyyətlər əldə etmişdi. Elm və mədəni-maarif müəssisələrinin inkişafında rus alimlərinin xidməti və rolu danılmazdır. Lakin Türkmənistanda elm mərkəzlərinin olmaması və bu işə az vəsait sərf edilməsini də qeyd etmək lazımdır. Özünəməxsusluğu, öz adət və ənənələrini qoruyub saxlamağa çalışması ilə seçilən türkmən xalqı zəngin ədəbiyyat və şifahi xalq yaradıcılığına malik olmuşdu. Regionda şifahi xalq yaradıcılığına da yüksək qiymət verilmişdir. Bu baxımdan türkmən mif, əfsanə və nağılları böyük maraq doğurmaqla yanaşı, aid olduğu dövrün əsas mənbələrindən biri sayılır.

Bununla da qeyd etmək olar ki, Türkmənistanda xalq maarifi, elm, mədəni-maarif müəssisələri, ədəbiyyat və folklorun araşdırılması müasir dövrdə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onların araşdırılması və tədqiq edilməsi bütün dövrlərdə aktual və olduqca məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Mehmet Saray. Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi. 3.Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, 513 s.
2. История культуры Советского Туркменистана. Ашхабад: Ылым, 1975, 468 с.
3. История Туркменской ССР. Т.1. Книга вторая. Ашхабад: АН ТССР, 1957, 532 с.
4. Туркменская ССР. ТСЭ. Чебоксары: ЧОКПСС, 1984, 584 с.
5. Агаев Х. Взаимоотношения прикаспийских туркмен с Россией в XIX веке (до присоединения к России). Ашхабад: Туркмениздат, 1965, 104 с.
6. Кор-оглы Х. Туркменская литература. М.: Высшая школа, 1972, 288 с.
7. <http://files.school-collection.edu.ru/dlrstore...html>

8. Xəlilov P.İ. Türk xalqlarının və şərq slavyanların ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1994, 432 s.
9. http://www.kruqosvet.ru/enc/strany_mira/TURKMENISTAN.html
10. Mehdiyeva N.C. Türk xalqlarının tarixi. Yeni dövr (XIX-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Adiloğlu, 2010, 352 s.
11. Türkmən xalq nağılları. Bakı: Azər nəşr, 1989, 272 s.

**ИЗ ИСТОРИИ КУЛЬТУРЫ ТУРКМЕНИСТАНА
(XIX - НАЧАЛО XX ВВ.)**

Н.Дж.МЕХТИЕВА

РЕЗЮМЕ

В Туркменистане действовали религиозные мектебы и медресе. Существовали русско-туземные, новометодные и др. школы. Изучение русского языка являлось одним из дисциплин. Исследование географии, геологии, материальной культуры, традиций, сельского хозяйства, животного мира и др. сфер Туркменистана имело большое значение. Здесь были музеи, библиотеки и клубы. Большие изменения наблюдались в общественной жизни Туркменистана. Народность, сюжеты из жизни и реализм особо ярко были выражены в туркменской литературе.

Ключевые слова: просвещение, наука, культурно-просветительные учреждения, литература

**FROM THE HISTORY OF CULTURE OF TURKMENISTAN
(XIX-BEGINNING OF the XX CENTURIES)**

N.J.MEHDIYEVA

SUMMARY

There existed religious schools and medreses in Turkmenistan in the XIX-early in XX centuries. There also functioned local-Russian, newmethodical schools etc. The study of the Russian language was one of the disciplines. The investigation of geography, geology, material culture, traditions, agriculture, animal kingdom and other spheres of Turkmenistan had great importance. There functioned museums, libraries and clubs. The greater changes were observed in the social life. The national ideology, the fragments from life and realism were especially reflected in the Turkmen literature.

Key words: enlightenment, science, cultural-educational institutions, literature

UOT 902:911; 94"04/15"**ŞƏMKİR ŞƏHƏRİNİN SƏLCUQ DÖVRÜ BƏDİİ
KERAMİKASININ BƏZİ NÜMUNƏLƏRİ****T.M.DOSTİYEV***Bakı Dövlət Universiteti**dostiyev.tarikh@mail.ru*

Məqalə orta əsr Şəmkir şəhərinin şirli saxsı məmulatına həsr olunub. Səlcuq dövrü şirli keramikasının bir qrupu ağ anqob üzrə marqansla naxışlanaraq şəffaf şirlə şirlənib. Bu keramikanın naxışlanmasında həndəsi və nəbati ornamentlərə üstünlük verilir, az halda təsvir motivlərə rast gəlinir. Fragmentlərdən birinin üzərində svastika əsasında qurulmuş, stilizə olunmuş epigrafiq ornament vardır. Üzərində quş, güman ki, qartalın heraltik pozada təsviri olan boşqab da diqqətəlayiqdir.

Marqans naxış üzrə nazik cizma xətlərlə naxışlanmış şirli keramika nümunələri də böyük maraq doğurur. Cizma xətt anqob təbəqəyə qədər davam edirdi, nəticədə marqans yerlikdə rəsm ağ xətlərlə aydın bilinir.

Açar sözlər: Şəmkir, bədii keramika, ornament, səlcuq dövrü, marqans naxış

2006-2015-cü illərdə Şəmkir şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində küllü miqdarda bədii keramika nümunələri aşkarlanıb. Onlar şəhərdə dulusçuluq sənətinin səviyyəsini, yerli dulusçu-rəssamların yüksək peşəkarlığını və incə zövqünü müəyyən etmək, şəhər sakinlərinin məişətini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir.

Azərbaycanın digər orta əsr şəhərlərində olduğu kimi Şəmkirdə də VIII əsrin sonu - IX əsrin əvvəllərində saxsı məmulatı istehsalı texnologiyasında yenilik meydana çıxır, şirli saxsı məmulatının kütləvi istehsalına başlanılır. Şir qurğusunun oksidindən hazırlanırdı. O, saxsının möhkəmliyini artırır, onun su keçirməzliyini yüksəldir, qabın üzərinə parlaqlıq verirdi (1, 127).

XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda şirli saxsı məmulatı istehsalı özünün çiçəklənmə çağını yaşayır. Səlcuq dönəmi Şəmkir şəhərində şirli keramikanın bədii işlənməsinin mükəmməlləşməsi: naxışlanma üsullarının müxtəlifliyi, rəng çalarlarının əlvanlığı, parlaqlığı, dekor motivlərinin zənginliyi və kompozisiya quruluşunun mükəmməlliyi ilə özünün ən yüksək mərhələsinə qalxır.

Hazırkı məqalədə məqsədimiz Şəmkir şəhərinin Səlcuq dövrü keramika-

sının bədii tərtibatı ilə diqqəti çəkən iki qrupunu araşdırmaqdan ibarətdir.

Ağ anqob üzrə marqansla naxışlanaraq şəffaf şirlə şirlənmiş qablar sadə üsulla naxışlansa da onların dekorunda bəsit həndəsi ornamentlərlə yanaşı, həm də yetərincə mürəkkəb və düşündürücü nümunələrə də rast gəlinir. Sadə bədii tərtibatlı belə qablardan birinin oturacağıının üzərində anqob üzrə marqansla çəkilmiş, biri-digərini kəsən xətlər sadə həndəsi naxışı – tor naxışını əmələ gətirir. Başqa bir fraqment üzərində marqansla çəkilmiş iki paralel zolaq qabın oturacağıını iki bölümə ayırır. Bölmələrdən birində ellipsvari fiqur içərisində iki nöqtə qoyulub. Digər bölüm bir qədər mürəkkəb həndəsi naxışla bəzədilib (4, 376, inv.522/09). Halqavari oturacağı olan qaba məxsus fraqment üzərində ağ anqob üzrə marqansla çəkilən xətlər mərkəzdə düyün yaradaraq qabın mərkəzini dörd sektora bölürlər. Marqans zolaqların əmələ gətirdiyi sektorların ikisində qoşa qövsvari işarə vardır (I tablo, şəkil 1). Kasa və ya nimçə tipli qabın fraqmenti üzərində marqansla tor naxışı çəkilmişdir. Torun damaları kvadrat formalı olub içərisi iki üçbucaq hissəyə bölünmüşdür. Şahmat lövhəsi qaydası ilə damalar ya dioqonal xətlə, ya da üçbucaqlardan birinin marqansla boyanması ilə iki hissəyə ayrılmışdır. Qab şəffaf şirlə şirlənmişdir (4, 346, inv.144/2011). Qeyd etmək lazımdır ki, oxşar, lakin bir qədər fərqli dekor Azərbaycanın başqa orta əsr şəhərlərinin arxeoloji tədqiqindən də məlumdur (3, 165, şəkil 71, 3-4). Bu qrupa məxsus nümunələrin dekorunda qarmağabənzər naxış elementinə də tez-tez rast gəlinir. Yastılaşdırılmış ağzı olan boşqab tipli qaba məxsus fraqmentdə qabın divarına bayır tərəfdən ağ anqob üzrə qarmağa bənzər elementlərin düzümü, qabın ağzındakı haşiyədə isə marqansla şahmat taxtasına bənzər naxış elementi çəkilmişdir (4, 347, inv. 674/2010). Digər bir fraqment üzərində ağ anqob üzrə marqansla çarpazlaşan qarmaqşəkilli həndəsiləşdirilmiş naxış çəkilmişdir (I tablo, şəkil 2). İstehsal prosesində hərərin təsiri altında marqans xətlərdəki yayılma naxışın görünüşünü qismən dəyişmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, çarpazlaşan qarmaqşəkilli naxış elementi Azərbaycan incəsənətində geniş yayılmış naxış elementlərindəndir. Tədqiqatçıların fikrincə bu naxış elementi çarpazlaşan qoç buynuzlarını əks etdirir və semantik mənə daşıyaraq türkdilli tayfalarda qələbə, mərdlik və bolluq rəmzi idi (6, 26; 14, 90).

Mərkəzdən şüa şəklində yayılan zolaqlardan ibarət həndəsi naxış bu qrup keramikada effektiv dekorlardan hesab oluna bilər. Kiçik tutumlu kasanın oturacağı üzərində anqob üzrə marqansla dairə içərisində mərkəzdən şüa şəklində yayılan zolaqlardan ibarət naxış salınıb (I tablo, şəkil 5).

Ağzının kənarına marqansla zolaq çəkilmiş şaquli divarlı piyalə və dopu qırığının üzərində içəri üzündə ağzındakı zolaqdan aşağı uzanan dar zolaq və kamanabənzər zolaqlar vardır. Bayır tərəfdən qabın divarı üç-üç qruplaşdırılmış nöqtələrlə bəzədilib (I tablo, şəkil 6). Tədqiqatçıların fikrincə, orta əsr dekorativ-təbiiqə sənətlərində üç-üç qruplaşdırılmış nöqtələr tək-cə dekorativ deyil, həm də hifzedici funksiya daşımışdır (14, 92). Bəzən qabların dibində ağ anqob üzrə dairə boyunca cəmləşmiş marqans nöqtələrdən ibarət naxışa rast

gəlinir (I tablo, şəkil 3-4). Nimçə tipli qabın içərisi üç-üç qruplaşdırılmış damcıvarı işarələrlə canlandırılıb. Qabın ağzında isə marqansla çəkilmiş, XII əsr üçün səciyyəvi olan haşiyə - qövşşəkilli və qısa xətlərin əmələ gətirdiyi çoxküncü vardır (I tablo, şəkil 7).

Diskşəkilli oturacağı, yarım kürəvi gövdəsi, düz ağzı olan, şəffaf, rəngsiz şirlə şirlənmiş piyalənin içərisinə anqob üzrə marqansla altıguşəli ulduz çəkilmiş, ulduzun guşələri arasındakı boşluqda vergüləbənzər işarə qoyulmuşdur (I tablo şəkil 8). Guşələri arasındakı boşluqda vergüləbənzər işarə qoyulmuş altıguşəli və ya səkkizguşəli ulduz Şəmkir şəhərinin IX-X əsrlərə aid erkən şirli keramikası, xüsusilə anqob naxışlı yaşıl şirli saxsı boşqab və kasaların dekoru üçün olduqca səciyyəvidir. Nəzərdən keçirilən nüsxə guşələri arasındakı boşluqda vergüləbənzər işarə qoyulmuş altıguşəli ulduz naxışından ibarət dekorun Şəmkir keramikasının bədii işlənməsində XI əsrdə də tətbiq olduğunu sənədləşdirir. Ümumiyyətlə, Şəmkir keramikasında altı və səkkizguşəli ulduzdan ibarət naxış elementi geniş müraciət olunan həndəsi ornamentdir. Bu naxışın belə məşhurluğu, görünür, həm də onun hifzedici funksiyası ilə bağlıdır (10, 200 ; 12, 193)

Kasa tipli qabın dibində ağ anqob üzrə marqansla qoşa dairə içərisində biri-digərini kəsən ovalların əmələ gətirdiyi, “xoşbəxtlik düyünü” adlanan naxış çəkilib (inv.140/2014). Qeyd etmək lazımdır ki, bu naxış orta əsrlərdə Müsəlman Şərqiində geniş yayılmışdı. Ona Azərbaycan, Mərkəzi Asiya və İranın dekorativ-tətbiqi sənət əsərlərində rast gəlinir (2, 51, şək.33; 10, 203; 11, 52; 13, 120; 9, pl. 583B). Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bu ornamentin geniş yayılmasının bir səbəbi də sözlə ifadə olunan xeyir-duanın simvolla diqqətə çatdırılmasındadır. Belə hal dövrün dünyagörüşü və estetik ideallarına tam uyğun idi (13, 120).

Kasa və ya boşqaba məxsus fraqment orijinal bəzəyi ilə diqqəti çəkir. Onun üzərində stilizə olunaraq həndəsələşdirilmiş sürünən və quş təsvirlərindən ibarət naxış vardır (4, 346, inv.765/2008). Digər bir kasa oturacağının mərkəzində marqansla mürəkkəb bir epiqrafik naxış salınmışdır. Bu dekorun əsasında svastika durur. Biri digərini kəsən xətlər kənarlarda hərflərə bənzər görünüş alır, mürəkkəb düyünlər yaradır. Çətinliklə də olsa “Məhəmməd” adını oxumaq olur. Heç şübhəsiz ki, bu naxış təkcə dekorativ deyil, həm də müəyyən ideya yükü daşımış, semantik mənə kəsb etmişdir (4, 347, inv.753/2008).

Bu qrupa daxil olan nümunələr arasında heraltik xarakterli təsvirə malik boşqab xüsusilə diqqətəlayiqdir. Ağzının kənarı yana qatlanmış bu boşqabın içərisinə açıq cəhrayı anqob üzrə marqansla quş təsviri və həndəsi naxış çəkilmişdir. Bəzək tektonikası konsentrik xarakterdədir. Kompozisiyanın mərkəzində qürurla durmuş yırtıcı quş təsviri yerləşib, təsvir qoşa dairə daxilindədir. Quşun möhkəm caynaqları, bir qədər əyri dimdiyi, güclü qanadları vardır. Balıq pulcuqlarına bənzər dalğalı xətlərlə quşun tükləri bildirilmişdir. Quş sinəsini qabağa verərək döyüşkən poza almışdır. Təsvirin bir çox xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq rəssamın qartal çəlmək istədiyini söyləmək olar. Dörd barmaq

şəkilində çəkilmiş həndəsi naxışlar iç dairəyə birləşərək palıd yarpaqlarını xatırladan naxış əmələ gətirir. Sanki palıd budaqları quşu əhatələyib. Belə görünüş təsvirə heraldik xarakter verir. Kompozisiyanı qabın ağzındakı qoşa qövsvari zolaqlardan ibarət haşiyə tamamlayır (4, 348, inv.223/2009). Dulusçu-rəssam təsviri, görünür, şüurlu olaraq müəyyən dərəcədə stilizə etmiş, ona heraltik görünüş vermişdir. Qeyd edək ki, qartalın heraltik təsvirinə Cənubi Azərbaycanın həmdövr Ağkənd tipli şirli saxsı məmulatı arasında da rast gəlinir (8-9).

Marqans naxış üzrə incə cızma xətlərlə qrafik naxışlar salınmış və şəffaf şirlə şirlənmiş qablar Şəmkir keramikasının ayrıca qrupunu təşkil edir. Bu üsul tətbiq edilərkən cızma xətt yalnız marqansın üzəri ilə aparılırdı, nəticədə altıdan ağ anqobun üstü açılır, naxış işləmələri effektiv seçilirdi. Bir növ “naxışın astarından ona naxış toxunurdu” (5, 60). Dar, halqavari oturacağı olan piyalə və ya kiçik tutumlu kasa tipli qabın oturacağında anqob üzrə marqans çəkilmiş, marqans üzrə cızma üsulu ilə düz xətlərlə qurşaqlar salınmış, qurşaqların içərisində həndəsiləşdirilmiş nəbati naxış-spiral üzrə qıvrılan budaqların təsviri salınıb. Qab şəffaf şirlə şirlənib (I tablo, şəkil 9). Boşqab və ya kasa tipli qaba məxsus kiçik bir fraqment üzərində anqob üzrə marqansla torabənzər element çəkilmişdir. Torun bəzi zolaqları buta formasında işlənmişdir və həmin hissələrdə marqans üzrə cızma xətlə nəbati naxış elementi salınmışdır (II tablo, şəkil 2). Başqa bir fraqment boşqabın ağız və divarını əks etdirir. Qabın divarına hər iki üzəndən anqob üzrə marqansla şaquli zolaqlar çəkilib və nəticədə qabın divarında tünd və açıq, soyuq və isti rənglərin növbələşməsindən ibarət sadə, amma maraqlı dekor yaranıb. Qabın yastılaşdırılmış, hər iki tərəfə çıxıntılı ağzına marqans çəkilmiş, marqans üzrə nazik cızma xətlə qarmağa bənzər işarələrin əmələ gətirdiyi dekor salınıb (II tablo, şəkil 1).

Bu qrupa daxil olan nümunələrdən ən maraqlısı IV qazıntı sahəsində, XII-XIII əsrin əvvəllərinə aid edilən, əczaxana qalıqları hesab edilən kompleksdən tapılıb. Halqavari oturacaqlı, radial şəkildə divarları genişlənərək yuxarıda qatlanıb şaquli forma alan, yastılanmış ağzının kənarları hər iki tərəfə çıxıntılı dərin boşqabın içərisinə ağ anqob üzrə marqansla həndəsi naxış çəkilib. Həmin naxış fırça ilə icra olunub. Daha sonra marqans naxış üzrə nazik cızma xətlə əsasən həndəsi xarakterli qrafik naxış salınıb. Qabın dibində, kompozisiyanın mərkəzində marqansla çəkilmiş altıküncü ulduzun içərisində cızma üsulu ilə daha bir altıküncü ulduz çəkilib. Həmin ulduzun mərkəzində üçləçəkli nəbati naxış element, üçləçəklinin ətrafında və ortasındakı ləçəkdə isə mürəkkəb epigrafik naxış salınıb. Kompozisiyanın mərkəzindəki altıküncü yerliyi ağ, anqob qatından ibarət olan, marqans konturla işlənmiş daha bir altıküncü əhatə edir. Həmin altıküncü marqansla çəkilmiş qoşa dairə ilə həddüdlənir. Ulduzun guşələri arasındakı boşluqda isə marqansla qövsvari zolaqlar, onların üzərində isə cızma spiralvari burmalardan ibarət naxış elementi salınmışdır. Marqans dairələrdən ayrılan və qabın ağzına uzanan marqans zolaqlar qabın divarlarında sektor yaradır. Hər bir sektora isə marqansla boyanmış trapes formalı element salınmışdır. Zolaqlarda və həmin elementlərdə marqans

ümrə cızma üsulu ilə növbələşməklə tor və spiralvari burmalardan ibarət naxış çəkilib. Boşqabın divarlarının qatlanaraq şaquli forma aldığı hissəsində yerləşən dar qurşaqla isə marqansla müasir zərfi xatırladan, içərisində biri-digərini mərkəzdə kəsən iki diaqonal xətt olan dördbucaqların düzümü çəkilib. Biri-digərini mərkəzdə kəsən xətlərin dördbucaqlının daxilində yaratdığı sektorlarda və xətlərin kəsişdiyi mərkəzdə marqansla iri nöqtə-dairəcik qoyulub. Kompozisiyanı qabın ağzındakı marqans zolaq ümrə cızma spiralvari burmalardan ibarət haşiyə tamamlayır. Qab şəffaf, rəngsiz şirlə şirlənib (II tablo, şəkil 3). Boşqabın oturacağına damğa vurulub.

Orta əsr Şəmkir şəhərinin səlcuq dövrü şirli saxsı məmulatının nəzərdən keçirilən nümunələrinin naxışçəkmə üsulları və naxış motivləri əsasən Azərbaycan, bütövlükdə isə Yaxın və Orta Şərq üçün ümumidir. Amma Şəmkir keramikası üçün səciyyəvi olan məhəlli xüsusiyyətlər də vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 632 s.
2. Babayev İ.F., Əhmədov Q.M. Qəbələ. Bakı: Elm, 1981
3. Dostiyev T.M. Şimal-Şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə (tarixi-arxeoloji tədqiqat). Bakı: BDU, 2001, 396 s.
4. Dostiyev T.M., Bəşirov R.Y., Mirzəyev R.H., Hüseynli N.N. Orta əsr Şəm-kir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar. Bakı: Çarşıoğlu, 2013, 516 s.
5. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı: Elm, 1979, 197 s.
6. Əfəndi R. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri. Bakı: Işıq, 1976, 190 s.
7. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 160 s. +112 s. illüst.
8. Poup A.U. The Ceramic Art in Islamic Times. A Survey of Persian art. Tokyo, Meiji-Shobo, 1964-1965, vol.IV, s. 1446-1807.
9. Poup A.U. The Ceramic Art in Islamic Times. A Survey of Persian art. Tokyo, Meiji-Shobo, 1964-1965, vol. X, pl. 551-811.
10. Достиев Т. М. Поливная керамика средневекового города Шабран (XI-XIII вв. // Советская археология, 1989, №3, с. 193-206.
11. Исмизаде О.Ш., Ибрагимов Ф.А. Художественная штампованная керамика средневекового Баку. Баку: Элм, 1983, 108 с.
12. Стародуб Т.Х. Исламский мир: художественная культура VII-XVII вв. М.: Восточная литература, РАН, 2010, 255 с.
13. Ташходжаев Ш.С. Художественная поливная керамика Самарканда. Ташкент, Фан, 1967, 145 с.
14. Эфенди Р. Эмблематика и символика в декоративно-прикладном искусстве Азербайджана.// Известия АН Азербайджанской ССР, сер. ЛЯИ, 1967, №2, с. 86- 94.

I Tablo,şəkil 1-8 -Anqaob üzrə marqansla naxışlanmış və şəffaf, rəngsiz şirlə şirlənmiş saxsı qab nümunələri; 9- Marqans naxış üzrə nazik cızma xətlərlə naxışlanmış şirli saxsı qab qırığı

II Tablo. Marqans naxış üzrə nazik cızma xətlərlə naxışlanmış şirli keramika nümunələri

НЕКОТОРЫЕ ОБРАЗЦЫ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КЕРАМИКИ ШАМКИРА ЭПОХИ СЕЛЬДЖУКОВ

Т.М.ДОСТИЕВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена глазурованной керамике средневекового Шамкира. Одна группа глазурованной керамики эпохи сельджуков украшена марганцевой росписью по белому ангобу под прозрачной глазурью. В декорировании этой керамики предпочтение давали геометрическим и растительным орнаментам, реже встречаются изобразительные мотивы. На одном фрагменте имеется стилизованный эпиграфический орнамент, на основе которого стоит свастика. Заслуживает внимания чаша с изображением птицы, скорее всего, орла в геральдической позе.

Заслуживают внимания образцы глазурованной керамики, украшенные гравировкой по марганцевой росписи. Гравировка доводилась только до ангобного слоя, благодаря чему рисунок выделялся белыми линиями на марганцевом фоне.

Ключевые слова: Шамкир, художественная керамика, орнамент, эпоха сельджуков, марганцевая роспись

SOME SAMPLES OF ARTISTIC CERAMICS OF SHAMKIR DURING SELJUK PERIOD

T.M.DOSTIYEV

SUMMARY

The article deals with the glazed ceramics of medieval Shamkir. A group of glazed ceramics of Seljuk period is decorated with manganese-painted white clay slip under transparent glaze. In the decoration of this kind of pottery the majorities are the decorative and floral ornaments, figuratives are rare. One sample has a stylized epigraphic decoration. A cup with the picture of bird, most likely in the heraldic eagle pose attracts attention.

Samples of glazed ceramics, decorated with engravings of paintings of manganese attract attention as well. Engraving was brought just before slip layer, thanks to which the drawing is distinguished with white lines on the background of manganese.

Key words: Shamkir, glazed pottery, ornaments, Seljuk period, manganese painting

UOT 94 (479.24)**ВЛИЯНИЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ
НА ЭКОНОМИКУ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ****Дж.Я.РУСТАМОВА*****Бакинский Государственный Университет
rustamovajamila@mail.ru***

В статье анализируется комплекс мер по мобилизации промышленности, проводимый правительством в годы Первой Мировой войны. Рассмотрены законы, принятые правительством в первый год войны, направленные на улучшение работы всего промышленного сектора. Указаны механизмы и формы реконструкции промышленного производства в годы Первой Мировой войны. В статье также показано, что из-за прекращения импорта товаров, Российская империя испытывала острую нехватку многих товаров. Указано, что прекращение экспорта нефти и нефтепродуктов тяжело отразилось на состоянии нефтяной и связанной с ней других отраслей промышленности.

Ключевые слова: Первая Мировая война, Российская промышленность, нефтяная промышленность, правительство, кризис

Исследования советских и российских ученых показывают, что Россия к Первой Мировой войне не подготовилась. Уже первые несколько месяцев показали самые слабые звенья в экономике страны. С начала войны правительство не предприняло кардинальных мер по мобилизации промышленности. Как известно, первый год войны привел к отторжению Польши и части западных губерний, что привело к потере определенного количества промышленных предприятий.

Военные действия, которые, как известно, начались на западной германской границе, сразу отрезали всю страну от Польского промышленного района. Кроме того, деятельность промышленных предприятий, прилегавших к фронтам в районах западных губерний и Прибалтику, оказалась вскоре парализованной (3, 172). Ввиду того, что фронт военных действий все время передвигался, нельзя дать точного подсчета, насколько сократилась промышленная деятельность страны вследствие сокращения территории, свободной от военных действий: однако, так как в полосе фронтов все время находились те территории, которые впоследствии вошли в состав новых государств, образовавшихся после распада старой

империи, то степень сокращения промышленной производительности вследствие отпадения западных районов может быть приблизительно учтена по данным о промышленном производстве отошедших от России областей (3, 172).

Уменьшение, а порой и прекращение импорта товаров, привело на внутреннем рынке к дефициту многих промышленных товаров. Одной из сложных проблем, в течении всего периода войны, было обеспечение регулярной железнодорожной связи между фронтом и тылом. Первый год войны показал, что железнодорожный транспорт не справляется с вызовами военного времени. С конца 1914 г. начались перебои в системе железнодорожного транспорта, пропускная способность железных дорог оказалась неудовлетворительной.

В сторону фронта двигались многочисленные эшелоны с солдатами, боеприпасами и оружием, а на другие направления транспорта не хватало. Страна разделилась на несколько экономически условно-обособленных районов. Так, например, на юге страны скапливался хлеб, который просто неначем было перевозить в другие регионы, между тем как на севере страны ощущался острый продовольственный дефицит. В то время, как в Донбассе лежали горы готового к отправке угля, заводам не хватало топлива. Для устранения проблемы, было принято решение о строительстве новых железных дорог. Была введена очередность перемещения грузов по России, что облегчило общее социально-экономическое положение в стране (7, 21).

Все меры, предпринятые правительством в 1914 г. были направлены на стабилизацию и усиление военно-экономического потенциала страны.

4 сентября 1914 г. был издан первый закон, регулировавший работу промышленности напрямую, - положение Совета министров о заготовлении необходимых для армии и фронта предметов и материалов. Указанный нормативный акт предусматривал, что предприятия, занимавшиеся изготовлением востребованной армией продукции, должны ставить военные заказы первыми в порядке очередности исполнения. Более того, если собственник предприятия отказывался принять военный заказ, то фабрика могла быть временно «взята в распоряжение правительства». В том случае, если владелец предприятия изначально был согласен сотрудничать, но в дальнейшем стороны не приходили к соглашению, власти оставляли за собой право изъять с завода сырье и материалы, компенсировав их стоимость по расценкам, установленным особыми губернскими комиссиями. Также закон освобождал работавшие на оборону промышленные заведения от ответственности перед прочими клиентами в случае нарушения сроков выполнения заказа, если задержка произошла в результате срочного удовлетворения запросов военного и морского ведомств. Для обсуждения вопросов, связанных с действием данного закона создавался специальный комитет из представителей Министерства торговли и про-

мышленности, военного и морского ведомств (2, 27).

17 октября 1914 г. закон дополнило положение об установлении особого надзора за деятельностью промышленных заведений, исполняющих военные заказы (2, 372).

Первая Мировая война вызвала необходимость перестройки всех отраслей промышленности России. Во время войны около 80-90% металлообрабатывающих предприятий выполняли военные заказы. Metallургические заводы (за исключением некоторых менее значительных) превратились в смешанные механико-металлургические предприятия. Химическая, текстильная, кожевенная, деревообрабатывающая и другие отрасли промышленности полностью или частично переключились на производство продукции военного назначения (9).

Перестройка российской промышленности на военные рельсы, требовавшая создания новых производств и освоения новой техники, сильно затруднялась технико-экономической отсталостью индустрии. Для быстрой организации новых предприятий и даже целых отраслей промышленности не было достаточно технического и организаторского опыта (1, 104-107).

Основными проблемами российской экономики в условиях Первой Мировой войны были слабость планирования и регулирования производства и распределения. Руководство страны оказалось перед серьезным вызовом: в предельно короткие сроки организовать обеспечение действующей армии необходимым ей вооружением, боепитанием и снаряжением, не допустив при этом деградации экономической жизни в тылу. Серьезной проблемой стала стихийная ломка структуры промышленного производства. В результате значительно изменились пропорции между его отдельными видами. Это было вызвано как целенаправленными действиями государственных и общественных распределительных органов, так и стихийным обращением предпринимателей к более выгодным и стабильным военным заказам (15).

Война оказала серьезное влияние и на топливное обеспечение страны. Из-за прекращения экспорта нефти по черноморской границе, в стране сохранилось огромное количество нефтепродуктов.

Но при наличии чрезвычайно большого спроса на топливо на внутреннем рынке, последний не мог служить полноценной компенсацией за утрату иностранных рынков, поглощавших технически наиболее ценную часть нефтепродуктов – бензина, керосина и смазочных масел. Поэтому закономерным следствием прекращения экспорта явилось подчеркнутое тяготение нефтеперегонных заводов к выпуску мазута (6, 88-89). А это, в свою очередь, привело к сокращению и изменению в работе нефтеперегонных предприятий. Анализ статистических данных показывает, что за годы войны значительно сократилась выработка нефтепродуктов.

Хотя серьезность топливного кризиса скоро стала ясной и для про-

мышленных кругов, и для правительства, тем не менее в течение первого года войны правительством не принималось почти никаких мер ни к форсированию внутренней добычи топлива, ни к серьезному ограничению потребления топлива. Только в апреле 1915 г. был образован при министерстве путей сообщения «Комитет для регулирования снабжения страны топливом», который установил преимущественное право получения угля для железных дорог и предприятий, работавших на оборону (3, 176).

Общая добыча угля с 1913 г. по 1916 г. достигла рекордных цифр, возросла на 18,6%, причем большая часть этого прироста приходится на 1914 г., большая часть которого проходила в условиях мирного времени. В 1915 г. добыча даже понижается и только в 1916 г. обнаружил некоторый рост производства сменившийся новым падением в 1917 г. (3, 176).

Несмотря на то, что в апреле 1915 г. был образован «Комитет по регулированию и снабжению страны топливом» при министерстве путей сообщения, этот вопрос так и остался вплоть до конца войны самым сложным, т.к. его решение всегда зависело от работы многих ведомств и организаций. И в конечном итоге, деятельность этого Комитета была сведена не к разрешению топливного вопроса, а распределению топлива между предприятиями.

Добыча нефти во время войны несколько увеличилась. Незначительное снижение добычи нефти в 1914 г. объяснялось длительной забастовкой, имевшей место в Баку накануне войны. Уже в 1915 г. произошло увеличение добычи нефти даже по сравнению с 1913 г. На третий год войны – в 1916 г. добыча нефти достигла максимума за все время с 1914 г. Если в 1914 г. добыча нефти в Российской империи составляла всего 550,3 млн. пудов, то в 1916 г. она составила 602,1 млн. пудов (8, 524).

Война серьезно отразилась на развитии одной из основных отраслей экономики Российской империи – текстильной промышленности. В самом начале войны её производство резко сократилось, но уже с августа 1914 г. начал быстро восстанавливаться за счет военных заказов. На обеспечение загруженности фабрик повлияло и прекращение поставок мануфактурных товаров из Польши. Уже в конце 1914 г. крупные фабрики были вынуждены привлекать для исполнения заказов средние и мелкие производства. Но данный рост в первый год войны обеспечивался крупными запасами Туркестанского хлопка на складах. Когда они были исчерпаны, весной 1915 г. начался спад производства – при сохранявшейся со стороны армии повышенном спросе на изделия текстильной промышленности. Спрос на них предъявило и население, прежде всего крестьянство, у которого вследствие введения сухого закона на руках скопились значительные денежные средства. Резкое подорожание дефицитных красок, а также уменьшение сборов в Туркестане вызвали рост цен на изделия отрасли в 1915-1916 гг. Попытки ограничить их путем введения твердых цен на хлопок не привели к должному результату. Твердые цены

на некоторые ткани стали причиной того, что их просто перестали выделывать (4, 79).

Резкое снижение добычи сырья и топлива, а также полный развал на транспорте вызвали глубокое расстройство материально-технического снабжения промышленных предприятий. Даже наиболее важные и крупные заводы и фабрики испытывали систематические перебои в обеспечении их необходимыми средствами производства. В крайне неудовлетворительном состоянии находилось в этот период технологическое оборудование. Все это не могло не вызвать резкого понижения производительности труда. В этом же направлении действовали и такие факторы, как неуклонно ухудшающееся продовольственное снабжение трудящихся, а также снижение квалификации рабочих, вызванное массовыми мобилизациями в армию. Удельный вес женщин и подростков в составе рабочих резко повысился (1, 107).

По данным промышленной переписи 1918 г. изменения в структуре промышленности заключались, прежде всего, в закрытии старых (или открытии новых) предприятий либо сокращений (или расширений) производства. Из числа предприятий, зарегистрированных в 1918г. – 1.194 (12,3%) открылись после 1913 года. За этот же период закрылись 2.291 (23,5%) предприятий. Таким образом, число закрывшихся предприятий превысило количество открывшихся почти в два раза (эти процессы шли, собственно, в различных отраслях) (5). Промышленное производство в годы войны можно условно разделить на 2 группы: в первую группу – входили предприятия, производившие вооружение и снаряжения, в котором хотя и наблюдался рост вплоть до 1917 г., но который не соответствовал требованиям военного времени, а во вторую группу, входили предприятия, производившие продукцию для тыла, и в которой наблюдались кризисные явления до конца войны.

В целом, война оказала тяжелое влияние на экономику Российской империи. Кризисные явления во всех секторах экономики продолжались и после окончания войны. На восстановление всего промышленного и сельскохозяйственного сектора понадобилось не одно десятилетие.

ЛИТЕРАТУРА

1. Альбитер Л.М. Анализ промышленности России в период Первой Мировой войны 1914-1917 годов. Вестник Сам. ГУ, 2013, №4, с.104-107.
2. Белов С.И. Мобилизация российской промышленности в период Первой Мировой войны (1914-1917 гг). К 100-летию Первой Мировой войны. Вестник МГТУ им. М.А.Шолохова, 2014, №1; Законодательные акты, вызванные войной 1914-1915 гг. В 3-х т. Т. 1,3. Пч 1916, с.27, с. 372.
3. Кафенгауз Л.Б. Эволюция промышленного производства России (последняя треть XIX в. – 30-е годы XX в.). М.: Эпифания, 1994, 848 с.
4. Клаус Р. Война и народное хозяйство России (1914-1917 гг.) М.; Л., 1928, с.79. www.burckina.Livejournal.com
5. Кюнг П.А. Трансформация экономики Российской империи в период Первой Миро-

- вой войны // Россия в годы Первой Мировой войны, 1914-1918: Материалы Междунар. Науч. Конф. / Москва, 30.09-3.10.2014 г.) М., 2014, с. 407-416. www.burckina.Livejournal.com/1158349.h.t.m
6. Мурадалиева Э.Б. Кровь земная – нефть Азербайджана и история. Баку: Mütərcim, 2005, 256 с.
 7. Рустамова Дж.Я. Из истории предпринимательства в Азербайджане (конец XIX- начало XX вв.). Баку: Баку Университети, 2012, 334 с.
 8. Сидоров А.Л. Экономическое положение России в годы Первой Мировой войны. М.: Наука, 1973, 655 с.
 9. Шигалин Г.И. Военная экономика в Первую Мировую войну. [www. Nulitera. lib. Ru. /reseanch/](http://www.Nulitera.lib.Ru/reseanch/).

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNİN RUSİYA İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ

C.Y.RÜSTƏMOVA

XÜLASƏ

Məqalədə I Dünya Müharibəsi zamanı hökumətin sənayenin səfərbər etməsi üçün həyata keçirdiyi bir sıra tədbirlər təhlil edilir. Müharibənin birinci ili hökumət tərəfindən qəbul olunmuş qanunlar sənayenin bütün sektorunun işini gücləndirməyə yönəldilmişdir. Məqalədə I Dünya müharibəsi illərində sənaye istehsalının mexanizmi və yenidən qurulması göstərilir. Qeyd edilir ki, müharibə dövründə sənaye mallarının idxalının dayandırılması səbəbindən, imperiyada bəzi malların çatışmazlığı hiss olunurdu. Qeyd edilir ki, neft və neft məhsullarının ixracının dayandırılması bütövlükdə neft sənayesinə ağır təsir göstərir.

Açar sözlər: I Dünya müharibəsi, Rusiya sənayesi, neft sənayesi, hökumət, böhran

THE IMPACT OF WORLD WAR I TO THE ECONOMY OF THE RUSSIAN EMPIRE

J.Y.RUSTAMOVA

SUMMARY

The article examines a set of measures to mobilize industry ran by the government in the period of World War I. The rules enacted by government in the first year of war to improve the work of industrial sector are considered.

Mechanism and reconstruction of production of industrial sector in the period of World War I are stated. The article also states that because of suspension of the import of some goods, there was lack of commodity in the Russian Empire. It is also indicated that termination of export of oil and oil products negatively affected the condition of oil industry and other branches of industry.

Key words: World War I, Russian industry, oil industry, government, a crisis.

UOT (479.24)

**SOVET HAKİMİYYƏT ORQANLARININ 1937-1939-cu İLLƏRDƏ
BÖYÜK TERROR SİYASƏTİ (XDİK-nin 00447 №-li ƏMRİ İLƏ)**

N.Z.MƏMMƏDOV
Bakı Dövlət Universiteti
NZMamedov@rambler.ru

Respublika tarixşünaslığında ilk dəfə göstərilir ki, Stalinin göstərişi ilə XDİK-nin 00447№-li əmri əsasında Sovet imperiyasının hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da «Böyük terror»un həyata keçirilməsi, on minlərlə günahsız adamların həbs edilməsi, güllələnməsi və sürgünə göndərilməsi faktlarla tədqiq edilir. Tədqiqatda xarici tarixşünaslıqdan və arxiv materiallarından geniş istifadə edilmiş, «Böyük terror»un rəhbərləri və icraçıları ifşa edilmişdir.

Açar sözlər: Stalin, Yejov, Bağırov, XDİK-in 00447№-li əmri, terror, güllələnmə, sürgün edilmə

Tədqiqatlar və araşdırmalar sübut edir ki, böyük terrorun və kütləvi repressiyaların həyata keçirilməsində Stalin, Molotov, Yejov, Mikoyan, Beriya, Kaqanoviç və ətrafında olan təşkilatçılar olmuşlar. ÜİK(b) P MK Siyasi Bürosu sovet dövlətində de-fakto ali orqan sayılırdı. Siyasi Büro geniş səlahiyyətə, güclü nüfuza və qərar verən təsirli mexanizmə malik idi. Totalitarizm dövründə Kommunist Partiyasının Siyasi Bürosundan başqa ikinci bir partiya və ya ali orqan yox idi. Xalq Komissarları Soveti (ali icraverici dövlət hakimiyyət orqanı) və Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi (ali qanunverici orqan) yüksək hakimiyyət orqanları hesab edilsə də, onlara rəhbərlik edən və göstəriş verən MK-nin Siyasi Bürosu idi. Buna görə də ölkədə və Azərbaycanda həyata keçirilən repressiyalarda, on minlərlə adamların sürgün edilməsində və güllələnməsində başlıca günahkar məhz Siyasi Büro və onun rəhbərləri idilər.

Azərbaycanda həyata keçirilən repressiyaların və Böyük terrorun tarixini öyrənmək, onun səbəb və nəticələrini elmi ictimaiyyətə çatdırmaq XX əsrin 30-cu illəri dövrünün tarixini araşdırmaq baxımından müasir dövrümüzdə mühüm aktuallıq kəsb edir. Ona görə ki, bu amansız terror planının həyata keçirilməsini təsdiqləyən arxiv sənədləri tariximizi doğru-düzgün öyrənməyə

və məntiqi nəticələr çıxarmağa kömək edir. Bu baxımdan Xalq Daxili İşlər Komissarı N.İ.Yejovun 1937-ci il iyulun 30-da imzaladığı 00447 №-li direktiv əmri (14, 228) problemi öyrənmək üçün bir mənbədir. Bu mənbə 1937-1938-ci illərin repressiyaları haqqında tutarlı məlumat verir. Məhz bu direktiv əmr ilə həyata keçirilən əməliyyat «Böyük terroru» öyrənmək üçün qiymətli mənbədir. Bu əmr sovet siyasi sisteminin, inzibati-idarəetmə rejiminin, rəhbər orqan olan Siyasi Büronun, Kommunist Partiyasının və sovet dövlətinin, Stalin və Molotovun iç üzünü açır və ifşa edir.

XDİK-nın imzaladığı 00447 №-li direktiv əmri əslində Siyasi Büronun razılığı və təsdiqi ilə güc orqanlarının sovet vətəndaşlarına qarşı gizli müharibəsi idi (18, 5). Problemin tarixşünaslığı haqqında sovet və xarici ölkələrin tarixçilərinin qiymətli əsərləri və tədqiqatları (20) olsa da, Azərbaycan tarixşünaslığında tədqiqat əsəri və ya məqalə yoxdur. Buna görə də biz mövzuya dair araşdırmalar apararkən xarici ölkələrin tarixçilərinin əsərlərindən istifadə etməklə Azərbaycan tarixşünaslığında boşluğu doldurmağa cəhd etmişik. Respublika tarixşünaslığında bu mövzuya dair əsərlər (5) olsa da, XDİK-nın 00447 №-li əmrinin mahiyyəti və tədqiqinə dair ilk dəfədir ki, müraciət edilir.

Mövzu ilə əlaqədar biz araşdırmalar apararkən daha çox Avropa ölkələrinin və ABŞ-ın, sonra isə Rusiya Federasiyasının tarixçilərinin tədqiqatlarının olmasını müəyyən etdik. Respublika tarixşünaslığında ilk dəfədir ki, XDİK-nın 00447№-li əmri ilə əlaqədar «Böyük terror» problemi araşdırılır.

Apardığımız araşdırmalar zamanı aydın olur ki, 00447№-li direktiv əmr əsasında kütləvi repressiya və «Böyük terror» aksiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi əvvəldən axıradək kommunist partiyasının, Siyasi Büronun və XDİK-nın rəhbərlərinin nəzarəti altında olmuşdur. Bu göstərişlər əhalinin kütləvi şəkildə məhv edilməsi siyasəti idi. Xarici və sovet tarixşünaslığında deyildiyi kimi, 00447№-li əmr XX əsrin ən böyük bürokratik dövlət cinayəti (22, 15) və sovet güc aparatı orqanlarının öz vətəndaşlarına qarşı apardığı gizli müharibəsi idi. Qanundan kənar, məhkəmədən kənar həyata keçirilən bu əməliyyatı «üçlüklər» icra edirdi.

Əmrə uyğun olaraq bu əməliyyatı həyata keçirmək üçün «millis üçlükləri» ilə yanaşı «ikiliklər» («dvoykalar») də fəaliyyətə başladılar. «İkiliklərin» tərkibinə XDİK-in rəisi və sahə prokuroru daxil idi (15, 11). Başlanan «Böyük terror»un dəhşətləri dərhal görünürdü.

00447№-li əmrin verilməsi heç də gözlənilməz deyildi. Onun başlanması tarixi belədir: Hələ 1937-ci il iyulun 2-də MK Siyasi Bürosu «antisovet elementlər haqqında» qərar qəbul etdi (23, 521). Qərarla göstərilirdi ki, «düşmən elementlər» ölkədə «antisovet və diversiya cinayətləri törədən başlıca qüvvədir». Siyasi Büronun iyulun 2-də qəbul etdiyi qərar haqqında ertəsi gün, yəni iyulun 3-də Stalin XDİK H.İ.Yejova belə bir göstəriş verdi ki, qolçomaqların, keçmiş bəy və mülkədarların, antisovet elementlərin repressiya kompaniyasına başlamaq barədə ciddi tədbirlər həyata keçirilsin. «Düşmən elementlər»in məhkəmədən kənar mühakiməsi üçün «üçlüklərin» bərpası lazım bilinsin. Çünki bu

№ 7

Шифровка первого секретаря ЦК КП(б) Азербайджана
М. Д. Багрова в ЦК ВКП(б) о составе тройки
и о количестве кулаков и угнанных,
поставленных на учет

9 июля 1937 г.

ШИФРОВКА

Из Баку

МОСКВА, ЦК ВКП(б), тов. СТАЛИНУ

Прошу санкционировать изъятие 4-х тысяч человек кулаков 1800 и угнанных 2000, из них первой категории кулаков — 500 и угнанных — 500, всего первой категории — тысяча человек.

Учитывая наличие контрреволюционных помещичьих организаций в 16 районах и оказание 7 действующих бандагрупп, прошу дополнительно санкционировать пропуск через тройку до 10 следующих контингентам:

- 1) Участников ликвидированных и ныне действующих повстанческих и диверсионных групп в количестве 600 человек;
- 2) Мушкетеров, иттихадистов, дашнаков и духовенства, вернувшихся из лагерей после отбытия наказания и слова провозглашавших антисоветскую активность, — 250 человек;
- 3) Бесов, бывших помещиков и кулаков, антисоветски настроенных, ранее не репрессированных — 250 человек;
- 4) Бельтоспособных — 150 человек.

Всего дополнительно 1250 человек, из них первой категории — 500, второй категории — 750. Итого прошу санкционировать 5250 человек, из них первой категории 1500.

Для успешной ликвидации действующих внутренних и закордонных бандагрупп прошу разрешить выделение в лагери НКВД 150 семейств этих бандагрупп вне зависимости от наличия в семьях трудоспособных мужчин, но при наличии трудоспособных женщин.

66

В состав тройки прошу утвердить следующих товарищей: Сулейманов, Темиркулиев, Джалалрахманов.

Юнус М., Бордюков Г. А., Виннер В. Вертикаль большого террора... С. 71-72.

² Шифровка отправлена из Баку в 17 час. 11 мин. и расшифрована 10 июля в 12 час. 35 мин.

67

Yejoyv Siyasi Büronun qəbul etdiyi qərara «əlavələr» də etdi ki, Stalinin xoşuna gəlsin. Bu «əlavələr» ondan ibarət idi ki, həbs düşərgələrindən (lagerlərdən) və həbsxanalardan qaçmış qolçomaqlar, «kənd ziyankarları» da siyahıya əlavə edildi. Çünki düşərgələrdən qaçan və həbsdən azad olan, habelə siyasi bəraət alan adamlar dövlətdən tələb edirdilər ki, 1930-1933-cü illərdə əllərindən alınan (müsadirə edilən) mallarını və mülklərini qaytarsınlar. Buna görə də, onların üzərində ciddi nəzarət qoyulmuşdu. Yejoyvun 266 №-li direktivində tələb olunurdu ki, iyulun 11-nə qədər «üçlüklərin» tərkibi haqqında Moskvaya məlumatları göndərsinlər. Həmin «üçlüklər» DTK-nın işçilərindən seçilməli idilər (15, 28-29). İyulun 4-də Stalinin məktubu ilə bütün müttəfiq respublika rəhbərləri tanış oldular (21, 17-20).

Elə həmin gün, iyulun 4-də XDİK nəzdində olan BŞİ-nin işçiləri düşmən elementlərinə qarşı total axtarışlara başladılar. Hətta islah-əmək düşərgələrindən qayıdan, guya bəraət alan adamların hamısı siyahıya salındı. İş sürətləndirmək üçün yerli Sovetlərin rəhbərlərinə tapşırıqlar verildi. Müttəfiq respublika rəhbərlərinə əlavə düşmən axtarışı tapşırığı verildi. Həmin qərara və direktivə əsasən Azərbaycan SSR-də «əlavə düşmən» axtarışına start verildi.

Respublikada düşmən axtarışını sürətləndirmək və mərkəzə xoş gəlmək üçün Azərbaycan K (b) P MK-nın birinci katibi M.C.Bağırov düşmən siyahıları və «üçlüklərin» tərkibi haqqında məlumatı iyulun 9-da Moskvaya göndərdi. Həmin məlumatda Azərbaycanda 4 min nəfər qolçomaq və cinayətkar olması (birinci kateqoriyaya 1000 nəfər) göstərilirdi. M.C.Bağırovun məlumatında diqqəti cəlb edən həm də o idi ki, respublikanın 16 rayonunda 7 fəaliyyətdə olan bandit qrupu olması bildirilir və buna görə də «əlavə» olaraq 1250 nəfər müsavətçi, ittihadçı, daşnak, dindar adamların həbs edilməsinə və güllələnməsinə sanksiya almaq üçün icazə istəyirdi. Elmi ictimaiyyətə aydın olsun deyə M.C.Bağırovun mərkəzə göndərdiyi şifrovkanın tam mətnini respublika tarixşünaslığında ilk dəfə elmi tədqiqata cəlb edirik (bax: rusca mətn).

M.C.Bağırovun iyulun 9-da göndərdiyi şifrovka teleqramını Siyasi Büro iyulun 10-da təsdiq etdi. Eyni zamanda M.C.Bağırovun göndərdiyi siyahıda olan 5400 nəfəri 5250 nəfərə endirdi* (21, 45).

Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycanda «düşmən elementlərin» sayı Ermənistandan çox idi. Siyasi Büronun 1937-ci il iyulun 10-da qəbul etdiyi qərara görə Azərbaycan SSR-də güllələnənlərin sayı 1000 nəfər, sürgün olunanların sayı 3000 nəfər idisə, Ermənistan SSR-də güllələnənlərin sayı 500 nəfər, sürgün olunanların sayı 650 nəfər, Gürcüstan SSR-də isə müvafiq olaraq 1419 və 1562 nəfər idi (21, 78, 83, 85).

* Bu, Stalinin rəhbərlik etdiyi Siyasi Büronun bir jest gedişi idi və bir çox respublikalardan gələn siyahıda az da olsa ixtisarlara edilirdi. Bu, Stalinin düşünülmüş taktikası idi. «El atası» xal qazanmaq üçün belə gedişlər edirdi.

Ölkədə və respublikamızda ictimai-siyasi vəziyyətin belə mürəkkəb olduğu bir vaxtda 1937-ci il iyulun 20-də Gürcüstan K(b) P MK-nın katibi (gələcəkdə XDİK) L.P.Beriya Stalinə gizli məlumat qeydləri göndərdi (18, 252). «Əzizim Koba!» sözləri ilə başlanan bu qeydlərdə Stalinə məlumat verilir ki, guya Zaqafqaziyada sağ təmayüllü təşkilatlar var və onlar vahid mərkəzdə birləşərək Stalinə və sovet hakimiyyətinə qarşı gizli mübarizə aparırlar, Stalini vəzifədən uzaqlaşdırmağa çalışırlar. Bu təşkilatın rəhbəri Rıkov və Buxarindir, onların qərargahı isə Moskvadadır. Sağ əksinqilabçı təşkilatların rəhbərləri Azərbaycanda M.D.Hüseynov və Ə.H.Qarayev, üzvləri isə D.Bün-yadzadə, Ağa Sultanov, S.M.Əfəndiyev, Dovlatov və Babayevdir.

Beləliklə, Stalinin əlinə daha yeni bir fürsət düşür. «Trotskiçi-Zinovyevçi blokun» tör-töküntürləri olan Buxarin, Rıkov və başqalarının tərəfdarlarını məhv etmək və kommunist partiyasının sıralarında «təmizlik» aparmaq üçün geniş kompaniyaya başlamaq vaxtı sanki çatmışdı. Əslində Stalin belə bir təmizlik kompaniyasına yenidən başlamaq üçün yollar axtarır, planlar cızır. Hələ ÜİK (b) P MK-nın mart Plenumunda (1937-ci il) Stalin etdiyi geniş çıxışında 3 fakt (18, 104-106) üzərində ətraflı dayanmış və bu 3 fakta diqqəti artırmağı tələb etmişdi: 1) zəhərli düşmən agentlərinin qalıqlarını; 2) ölkədə məsul vəzifədə olan trotskiçi düşmənləri; 3) istər mərkəzi, istərsə də respublikaların rəhbərliyində trotskiçi elementləri məhv etmək. Stalin çıxışında onu da vurğuladı ki, bizim partiyamızın bu «təmizlik» sahəsində böyük təcrübəsi var.

1937-ci il iyulun 30-da XDİK N.İ.Yejov 00447№-li olduqca gizli saxlanılan əmr imzaladı. Əmr belə adlanırdı: «SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarının 00447№-li operativ əmri ilə keçmiş qolçomaqların, cinayətkarların və digər antisovet elementlərin repressiyasına dair əməliyyatın keçirilməsi haqqında» (15, 39). 19 səhifəlik bu əmri Yejovun müavini Firinovski həmin gün Stalinin katibi A.N.Poskrebışevə verdi. Firinovski bu əmrin hazırlanmasında fəal iştirak etdiyinə görə Stalin onu qəbul etdi və dərhal əməliyyatın həyata keçirilməsi üzrə yaradılmış komissiyanın ümumi rəhbəri təyin etdi. Stalinin göstərişi ilə bu əmr iyulun 31-də Siyasi Bürodə müzakirə edildi. Həmin gün Siyasi Büronun qərarı respublikaların rəhbərliyinə və XDİK-larına göndərildi (15, 40).

00447№-li əmrə əsasən Azərbaycanda 1937-ci il avqustun 5-dən kütləvi repressiyalara başlandı. Əmrin müddəti 4 ay müəyyənləşdirilmişdi. Dekabrın 15-də bütün işlər başa çatmalı idi (17, 20). SSRİ XDİK rəhbərliyi 1937-ci il avqustun 5-də yerli partiya və güc orqanları rəhbərlərinə əlavə olaraq 405.000№-li direktiv göndərdi. Bu direktivdə deyilirdi ki, hər 5 gündən bir (ayın 1, 5, 10, 15, 20 və 25-də) mərkəzə statistik-uçot məlumatı göndərsinlər (15, 275). Mərkəz bilməlidir ki, 00447№-li əmr necə yerinə yetirilir.

Əmrin icrası üçün «üçlüklərin» fəaliyyəti gücləndirilmiş iş rejiminə keçdi. «Üçlüklər» 24 saat işləyirdi. Fasiləsiz işləyən bu «üçlüklər»in əli ilə 1937-ci il avqustun 5-dən 1938-ci il noyabrın ortalarına qədər 800 min mühakimə edilmiş, onların yarısı XDİK-nın sərəncamı ilə birinci kateqoriyaya daxil edilərək güllələnmişdi (17, 22).

00447№-li əmrlə 5-8 yaşlı uşaqlar da ailə üzvləri ilə birlikdə həbs edilirdi.* Bu uşaqlar ciddi nəzarət altında sürgün edilirdilər. 1937-ci il avqustun 15-də SSRİ XDİK-nın 00486 №-li əmri verildi. «Vətən xainlərinin qadın və uşaqlarının repressiyasına dair əməliyyat haqqında» adlı 4 bənddən ibarət olan bu əmrdə deyilirdi ki, 1-3 yaşlı uşaqlar yaslı və uşaq evlərinə verilsin; 3-15 yaşlı uşaqlar xalq maarifi nəzdində uşaq evlərinə verilsin; 15 yaşdan yuxarı uşaqlar isə düşərgələrə göndərsin (17, 24-25). Bu düşərgələr də gedər-gəlməz adlanırdı.

Beləliklə, kütləvi repressiya dalğası ölkənin və dövlətin ziyalılarından, rəhbərlərindən tutmuş, bütün sadə adamlara qədər genişləndi. ABŞ tarixçisi Linn Violanın tədqiqatlarına görə 1937-1938-ci illərdə «Böyük terror» nəticəsində 1.575.259 nəfər həbs edildi. Onlardan 1.344.923 nəfəri güllələndi (22, 207).

1939-cü ilin əvvəlində SSRİ-nin lagerlərində 2 milyondan çox, 1941-ci ilin əvvəlində isə 4 milyondan çox adam həbs düşərgələrində idi (22, 216).

SSRİ imperiyasının hər yerində olduğu kimi, Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda qorxulu atmosfer yaranmışdı. Həbs edilənlərin sayı gündəngünə çoxalırdı. Azərbaycanda daha çox adam həbs edilirdi. Əmrə görə Zaqafqaziya respublikalarında terrora məruz qalanlar aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir (15, 42):

**00447 №-li əmrə əsasən Zaqafqaziya respublikalarında
terrora məruz qalanlar**

	Birinci kateqoriya	İkinci kateqoriya	Cəmi	«Üçlüklərin» təsdiq olunduğu tarix
Azərbaycan SSR	1500	3900	5400	09.07.1937
Ermənistan SSR	500	650	1150	09.07.1937
Gürcüstan SSR	1419	1562	2981	08.07.1937

Cədvəldən də göründüyü kimi, Cənubi Qafqazda daha çox repressiya edilənlər Azərbaycanda idi. Əməliyyatın həyata keçirilməsində «üçlüklər» əsas rol oynayırdılar. Bu «üçlüklər» Siyasi Bürodə təsdiq edilirdi. «Üçlüklər»in üzərində ciddi nəzarət mexanizmi var idi. «Üçlüklər» sorğu-sualsız kim oldu, onu şübhəli adam bilib istintaqa cəlb edir və standart suallarla onu məcbur edirdi ki, «günahını» boynuna alsın. «Üçlüklər» səyyar məhkəmə təşkil edib 10-15 dəqiqə davam edən dindirmə protokolu ilə güllələnmə və ya sürgün etmə hökmünü verirdi. Heç bir şikayət qəbul edilmirdi. Azərbaycanda «üçlüklərin» tərkibi tez-tez dəyişirdi. ÜİK (b) P MK Siyasi Büronun 10 iyul 1937-ci il qərarı ilə respublikada «üçlüyün» tərkibi belə təsdiq edilmişdi: Sumbatov, Teymur Quliyev və Cahangir Axundzadə. Onun tərkibində Siyasi Büronun 2 noyabr 1937-ci il qərarı ilə dəyişiklik edildi. Sumbatovun yerinə Xvorostyan təsdiq

* Qəribdər, bu əmrdə Bakı, Tiflis və b. şəhərlərin adı var, ancaq İrəvan şəhərinin adı yoxdur.

edildi. Siyasi Büronun 13 fevral 1938-ci il qərarı ilə tərkibi yenidən dəyişdi, Ağa Hüseyn Hüseynov və Teymur Yaqubov «üçlüyə» daxil edildi (21, 624). Stalin demişdir ki, «üçlüklərin» qəbul etdiyi qərar qətidir. 00447 №-li əmrə əsasən qəbul edilən qərarlar olduqca gizli saxlanılırdı. Uzun müddət həmin qərarlardan xalqın xəbəri olmadı. Yarım əsrdən sonra arxivlər açıldı (21, 53).

00447№-li əmrin ikinci faciəli istiqaməti ondan ibarət idi ki, qorxu içində yaşayan əhali kütləvi şəkildə SSRİ sərhədlərindən keçib xaricə qaçırdı. Ölkə və respublika demək olar ki, boşalmışdı. SSRİ XDİK-in müavini Firinovskinin 21 may 1938-ci ildə imzaladığı 00319 №-li əmrdə deyilirdi ki, «üçlüklərin» işindən çox-çox narazı qalan adamlar gecələr sərhədləri keçib xaricə qaçırlar. Belə hal Azərbaycanda və Gürcüstanda (16, 236) daha çoxdur.

Azərbaycanda «Böyük terrorun» həyata keçirilməsi, dövlət orqanlarının və «üçlüklərin» amansız qəddarlığı ilə müşayiət olunurdu. Bir tərəfdən güllələnmə, digər tərəfdən həbs etmə, üçüncü tərəfdən isə sürgün etmə siyasəti əhalinin və cəmiyyətin içərisində vahimə və qorxu yaratmışdı. Xaricə qaçan vətəndaşlar da getdikcə artırdı. Respublika əhalisi mərkəzə çoxlu şikayət məktubları göndərirdi. Yorq Baberovskinin (Berlin) araşdırmalarına görə 1937-ci ilin son 5 ayı ərzində Azərbaycandan 1447 şikayət məktubunu təkcə Molotov almışdı (13, 161). Bəs görəsən, Stalinə, MK-ya, partiyaya və b. mərkəzlərə nə qədər şikayət məktubu göndərilmişdi?

Yejoyv 1937-ci il noyabrın 3-də müttəfiq respublikaların XDİK-na göndərdiyi 49721№-li direktivdə göstəriş verdi ki, dekabrın 15-nə qədər yekun məlumatları göndərsinlər. Çünki Stalinə məlumat verməli idi (16, 275, 276). Lakin yerlərdən başqa siqnallar gəlirdi. Stalinə hələ yekun hesabat verilməmişdi. Halbuki dəqiq hesabat məlumatı 1938-ci il yanvarın 1-də Stalinin stolunun üstündə olmalı idi. Deməli, «qolçomaq əməliyyatı» hələ həll edilməmişdi. MK-nın 1938-ci il 11-20 yanvar plenumunda XDİK-nın rəhbərliyinə tənqidi fikirlər deyildi. Hətta SSRİ Prokurorluğu rəhbərliyi XDİK-nın rəhbərliyinin ünvanına tənqidi fikirlər söylədi. Plenumda XDİK-ə şübhə ilə yanaşmalar da oldu. Aydın oldu ki, yanvara qədər XDİK-in çekistləri tərəfindən 555.641 nəfər, təxminən o qədər də, yəni 553.362 nəfər «üçlüklər» tərəfindən həbs edilmişdi (16, 13-14). Ciddi fərqi görmədilər. Guya çekistlər az adam həbs edib.

00447№-li əmrə əsas qiyməti 1938-ci il yanvarın 31-də MK Siyasi Bürosu verdi. Həmin vaxt Yejoyv və müavini Firinovskinin çağırışı ilə Moskvada ölkənin XDİK rəhbərlərinin konfransı keçirildi (16, 14). Bu konfransda çıxış edənlər hamısı dedi ki, hələ də yerlərdə həbs etmə qurtarmayıb. Partiya qvardiyasını möhkəmlətmək üçün əməliyyat işi davam etdirilməlidir. Konfransda qərara alındı ki, 22 respublika və vilayətdə «qolçomaq əməliyyatını» davam etdirmək lazımdır. Qərara alındı ki, 1938-ci il martın 15-nə kimi əlavə olaraq 48 min nəfər birinci kateqoriya üzrə, 9200 nəfər isə ikinci kateqoriya üzə qolçomaq repressiya edilsin. Hətta həbs ediləcək adamların sayı da müəyyənləşdirilmişdi. MK Siyasi Bürosunun 31 yanvar qərarına görə Azərbaycanda 2000 nəfər, Ermənistanda 1000 nəfər, Gürcüstanda 1500 nəfər düşmən martın

15-nə qədər həbs edilməli idi (18, 467).

1938-ci il yanvarın 17-də Stalin Yejova məktub göndərdi (16, 19-21). Məktubda Yejovu kəskin tənqid etdi və XDİK aparatında partiya işinin zəif aparılmasını nəzərə çatdırdı. Yejov özünü «düzəltmək» üçün yanvarın 18-də bütün XDİK-nın rəhbərlərinə məktub göndərdi və yerlərdə partiya xəttinin əyilməsində onların «günahı» olduğunu və onlara qarşı daha kəsin mübarizə aparmağı bildirdi. Qısa müddətdə mərkəzdə və yerlərdə antisovet elementlər axtarışı aparıldı. Fevralın 10-da Yejov Stalinə məlumat verdi ki, artıq 11.349 nəfər trotski-zinoviyevçi elementlər həbs edilmişdir. SSRİ XDİK-in təhlükəsizlik idarəsinin məlumatına görə bu əməliyyat nəticəsində 555.641 nəfər həbs edildi, 553.362 nəfər «üçlüklər» tərəfindən mühakimə edildi, onlardan 239.252 nəfəri güllələndi, 314.110 nəfəri sürgün edildi, 14.600 nəfəri düşərgələrdə güllələndi (21, 162).

S.M.Kirovun ölümündən sonra ölkədə «təmizlik» aparan Stalin və komandası total repressiyaya göstərişlər verirdi. İqtisadi və siyasi böhrandan çıxış yolunun məhz «Böyük terrorun» həyata keçirilməsində görən Stalin rəhbərliyi ölkə əhalisinə divan tutdu.1935-ci ildən 1941-ci ilin iyuluna qədər ölkədə 19.840.000 adam həbs edildi. Onlardan 7 milyon adam güllələndi. «Böyük terrorun» zirvəsi 1937-1938-ci illər idi. 1937-ci ilin iyul-avqust aylarında 248,3 min adam həbs edilmiş, onlardan 108,1 mini güllələnmişdi. 1937-1938-ci illərdə 1.344.923 nəfər həbs edilmiş, onlardan 681.692 nəfəri güllələnmişdi (13, 286-289).

Beləliklə, aparılan tədqiqat araşdırmalardan aydın olur ki, bu ağılsız terror nəticəsində Stalin ölkədə bütün rəhbərliyi öz əlində cəmləyə bildi. Məhz 1937-1938-ci illərdə partiya rəhbərliyində və dövlət hakimiyyətində Stalin tək hakimiyyəti, Stalin rəhbərliyi, Stalin monarxiyası yaradıldı. Əgər böyük terrorun rəhbəri Stalin, Siyasi Büro və XDİK idisə (18, 6), bu amansız repressiyanın əsas günahkarları Kaqanoviç, Molotov, Jdanov, Malenkov, Mikoyan, Yejov, Beriya və b. olmuşlar (13, 284).

AK (b) P MK-nın 1937-ci il 4 avqust tarixli iclasında kolxoz quruculuğuna mane olan «təxribatçı ünsürlərin» və diversiya ilə məşğul olan düşmənləri məhv etmək üçün xüsusi məsələ müzakirə edilmiş, Az.MİK-ə və XKS-ə ciddi tapşırıqlar verilmişdi (2, i.475, v.32). Həmin tapşırıqə uyğun olaraq Az.MİK və XKS Naxçıvan MSSR, Zəngilan, Cəbrayıl, Karyagin (Füzuli), Biləsuvar, Astarxanbazar (Cəlilabad), Masallı, Astara və başqa sərhəd rayonlarında gediş-gəlişi qaydaya salmaq, pasportlaşma işini və sərhəd zonasını möhkəmlətmək barədə olduqca ciddi və sərt bir qərar qəbul edildi (2, i.475, v.44-45).

Belə bir qərarın qəbul edilməsi təsadüfi deyildi. Ona görə ki, kolxozlara girmək istəməyən minlərlə kəndli gecələr Azərbaycanı tərk edib, Türkiyəyə, İrana və başqa ölkələrə gedirdilər. Məhz bu köçün qarşısını almaq üçün hökumət belə ciddi addım atmaq zorunda qalmışdı.

AK (b) MK Bürosunun 1937-ci il 5 noyabr iclasında 279 nəfər partiyadan xaric edildi (2, i.478, v.4). 1938-ci il fevralın 4-də olan iclasında isə «kom-

munistlərin partiyadan çıxarılması haqqında ayrı-ayrı partiya təşkilatlarının buraxdığı səhvlər haqqında» məsələ müzakirə edilmiş, 9 bənddən ibarət qərar qəbul edilmişdi (2, i.478, v. 5-6). Həmin qərarla göstərilirdi ki, kommunistlərin fərdi işləri müzakirə olunarkən o, ciddi araşdırılmalı, fərdi yanaşılmalı, obyektiv və subyektiv amillər dərindən təhlil edilməli, sonra qərar çıxarılmalıdır. Bu məqsədlə AK (b) P MK-da və BK-da xüsusi «üçlüklər» yaradılması qərara alındı. Həmin qərara M.C.Bağirov özü imza qoymuşdu (2, i.478, v.5-6).

Adamların tutulması və ləkələnməsində «troykalar» həlledici «rol» oynayırdılar. Satqın «troykalar» tərəfindən həbs edilən günahsız adamların işinə baxılarkən bəzən onların günahsızlığı üzə çıxırdı. Məsələn, AK (b) P MK-nın 1938-ci il yanvarın 28-də olan iclasında 2838 işə baxılmış, onlardan 1372 nəfər bəraət almış, partiyaya bərpa olunmuşdu (2, i.478, v.5-6).

AK (b) P MK-nın 1938-ci il 3 mart tarixli Büro iclasında Az.MİK Rəyasət Heyətinin vəzifəli işçilərinə töhmət verilmiş, Səməd Vurğunun «işini» yoxlamaq üçün 5 nəfərdən ibarət komissiya yaradılmışdı (2, i.489, v.91).

Günahsız adamların ləkələnməsində, onlara ağır partiya cəzalarının verilməsində AK (b) P MK-nın mart Plenumu (19-20 mart, 1937-ci il) daha dəhşətli oldu. Plenumda M.C.Bağirov təqribən 2 saat yarım çıxış etdi. Onun çıxışının mətni 67 makina səhifəsi həcmindədir (2, i.100, v.1-67). Çıxışın tam mətninin diqqətlə araşdırılması zamanı bizə aydın olur ki, o, əvvəldən axıra qədər tənqid ruhunda, görkəmli partiya və dövlət xadimlərini «ifşa etmək» və ləkələmək ruhunda yazılmışdı.

Bu plenumda 13 nəfər, o cümlədən Məmməd Cuvarlinski, Muxtar Hacıyev və b. işdə yol verdikləri «ciddi nöqsanlara» görə partiyadan çıxarıldılar.

M.C.Bağirov və onun quldur dəstəsi «Azneft»in kadrlarına ağır zərbə vurdular. Saxta yolla təşkil edilən ittihatnamələr əsasında «Xəzər gəmiçiliyi»ndə 3300 nəfərə cəza verilmiş, 180 nəfər güllələnmişdi. İdarənin siyasi şöbə rəisi Həsən Rəhmanov, onun qardaşı Azərb. XKS sədri Hüseyn Rəhmanov da amansızcasına güllələnmişdilər (12).

Buna oxşar gecə reydləri İsmayılı, Əli Bayramlı, Cəbrayıl, Astarxanbazar, Qonaqkənd və başqa rayonlarda da keçirilmişdi. 1937-ci ildə Azərbaycanda «xalq düşməni» kimi 29 min nəfər güllələnmiş və ya Sibirə sürgün edilmişdi. İsmayılı rayonu Kürdmaşı kəndinin bütün kolxozçuları kütləvi şəkildə həbs edilmiş, onlardan 63 nəfəri güllələnmişdi. Bağirovun cinayətkar komandasının qatilləri tərəfindən həyata keçirilən vəhşiliklər nəticəsində 300 nəfərdən çox rəhbər partiya və sovet işçisi, o cümlədən, 66 mühəndis, 88 nəfər hərbiçi zabit və komandir, 8 professor və bir çox vicdanlı və namuslu insanlar həbs edilmiş, güllələnmiş və ya sürgün edilmişdi (10, 137).

Stalin-Bağirov siyasi rejiminin Azərbaycan xalqına qarşı amansız rəftarı onların erməni-ruslardan ibarət qəddar cəza komandası İttifaqın digər bölgələrinə nisbətən respublikamızda daha amansız formada tüğyan edirdi. 1937-ci ildə Azərbaycandan 100 mindən artıq adam sürgün edilmişdi (4, 384). Ancaq bu rəqəmlər də son hədd deyildi. Xalqımıza qarşı kütləvi repressiya, ölüm,

işgəncə və məşəqqətli sürgün həyatı davam edirdi. Partiya və hökumət orqanlarının gözü qarşısında Azərbaycan xalqının say seçmə övladları – istedadlı şairlər və yazıçılar, tanınmış ədəbiyyat və incəsənət nümayəndələri, görkəmli partiya və dövlət xadimləri, hörmətli el ağsaqqaları, kənd fəalları, təsərrüfat qabaqcılları bir ucdan tutulur, həbs edilir, güllələnir və ya Sibirə, Qazaxıstana sürgün edilirdilər. 1937-1938-ci illərdə 3 milyondan bir az çox olan Azərbaycanda 20 mindən çox nəfər adam güllələnmiş, 200 mindən çox adam sürgün edilmişdi (6, 162); yəni əslində hər 12-13 nəfərdən biri repressiyanın qurbanı olmuşdu.

Akademik Ziya Bünyadovun hesablamalarına görə 1937-1938-ci illərdə təkcə Bakıda 70 mindən çox adam güllələnib. 1920-ci ilin aprel işğalından 1938-ci ilə qədər 250 min (kişi) nəfər güllələnib. Buraya sürgün edilənlər, konslagerlərə göndərilənlər, həbs edilən qadınlar daxil deyil. Nə qədər adam sürgünə göndərilib, hələ onların miqdarı məlum deyil.

AK (b) P MK-nın 1937-ci il oktyabrın 22-də olan Plenumunda 24 nəfər rəhbər vəzifədə işləyənlər «xalq düşməni» kimi, partiyadan çıxarıldı (2, i.100, v.134-135). Onların içərisində Qəzənfər Musabəyov (Zaqafqaziya XKS Sədri), Hüseyn Rəhmanov (Azərb. XKS Sədri), S.M.Əfəndiyev (Az.MİK-in Sədri), Müzəffər Nərimanov (BK-nın 2-ci katibi), Qambay Vəzirov (77-ci Azərbaycan diviziyasının komandiri), Heydər Vəzirov (Azərb. Xalq Torpaq Komissarı), İsmayıl İsmayılov (Az. K (b) P MK-da k/t müdiri), Maqsud Məmmədov (Az.K (b) P MK-da Elm və Təhsil şöbə müdiri), Həsən Rəhmanov (Kaspar siyasi şöbə rəisi), Məmməd Xasayev (Salyan RİK sədri), Məlik Yaqubov (Astarxanbazar RPK-nin 1-ci katibi), Məmməd Cəbrayilov (Ordubad RK katibi) (19, 425) var idi. O zaman biz «... gənclərin böyük ehtiram etdiyi, respublikamızın ağsaqqalı olan S.M.Əfəndiyevin həbs edildiyini eşitdikdə elə sarsıldıq ki, günlərlə özümüzə gələ bilmədik. Daha sonra H.Sultanovun, D.Bünyadzadənin, Q.Musabəyovun, ağına və idrakına az qala səcdə etdiyimiz R.Axundovun həbsi bizim üçün əzaba çevrilirdi...» (9, 111).

30-cu illərin ölüm siyahılarına diqqət verəndə insan şüuru dəhşətə gəlir. Belə nəticəyə gəlmək olur ki, bolşevik-daşnak hökumətinin başlıca məqsədi sistemli-planlı şəkildə Azərbaycan xalqına qarşı qlobal miqyasda əsil soyqırım siyasəti aparmaq olub və xalqımızın gen fonduna amansız zərbə vurmaqla genosid siyasəti həyata keçirib.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi, f.379, siy.3. iş 2a.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi yanında Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi, f.1, siy.74, iş 126.
3. ARPIİ SPIHDA, f.1, siy.231, iş 5
4. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, VII c. Bakı: Elm, 2000, 516 s.
5. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı: Azər nəşr, 1993; Cəfərov C. Azərbaycan kəndi kollektivləşmə illərində. Bakı: Elm, 2008; yenə onun: Stalinizm və Azərbaycan kəndi. Bakı: Elm, 2012. Qasımov C. Yaddaşın bərpası. B.. mütərcim, 1999; Qılman İlkin. Şəxsiyyət.

- Bakı: Şur, 1995; Məmmədov A. Mir Cəfər Bağırov. Tam məxfi sənədlər. Bakı, 2013. Məmmədov N.Z. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yeri və rolu (1921-1938-ci illər). Bakı: BDU, 2012, 508 s.
6. Cəfərov C. Azərbaycan kəndi: kollektivləşmə illərində (1920-ci illərin sonu -30-cu illər). Bakı: Elm, 2008, 299 s.
 7. Gürcüstan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi, f.804, siy.1, iş 4587
 8. İbişov (İbrahimli) F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı: Mütərcim, 1996, 168 s.
 9. Qılman İlkin. Şəxsiyyət. Bakı: Şur, 1995, 175 s.
 10. Məhərrəmov N. Getsin, gəlməsin.... Bakı: Azər nəşr, 1992, 144 s.
 11. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 116 s.
 12. Kommunist qəzeti, 1988, 28 avqust
 13. Джон Кип, Алтер Литвин. Эпоха Иосифа Сталина в России. М.: Полит. Энциклопедия, 2009
 14. Зеленин И.Е. Сталинская «революция сверху» после «Великого перелома» 1930-1939 гг. М.: Наука, 2006, 315 с.
 15. История сталинизма. Документы «через трупы врага на благо народа». М.: РОССПЭН, 2010, т.1, 743с.
 16. История сталинизма. Документы «через трупы врага на благо народа». М.: РОССПЭН, 2010, т.2, 711с.
 17. Кропачев С.А. Масштабы демографических потерь СССР. Начало 1930-середина 1940 годов. Краснодар: Эконвест, 2010
 18. Любянка. Сталин и главное управление госбезопасности НКВД. 1937-1938гг. М.: МФД, 2004, 736с.
 19. Məmmədov N.Z. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yeri və rolu (1921-1938-ci illər). Bakı: BDU, 2012, 508 s.
 20. Марк Юнге, Геннадий Бордюгов, Рольф Биннер. Вертикаль Большого террора. История операции по приказу НКВД №00447. М.: Новый хронограф, 2008; Джон Кип, Алтер Литвин. Эпоха Иосифа Сталина в России. М.: Полит. Энциклопедия, 2009; Линн Виола. Крестьянский ГУЛАГ. Мир сталинских спецпоселений. М.: РОССПЭН, 2010; Александр Базаров. Хроника колхозного рабства. М.: Возвращение, 2004; Хон Вун Хо. Репрессивная политика и реакция населения в советской деревне (1927-1929гг.). М.: Макс-пресс, 2004; Любянка. Сталин и главное управление госбезопасности НКВД. 1937-1938гг. М.: МФД, 2004; Зеленин И.Е. Сталинская «революция сверху» после «Великого перелома» 1930-1939 гг. М.: Наука, 2006; Сергей Красильников. Серп и молот. Крестьянская ссылка в Западной Сибири в 1930-е годы. М.: РОССПЭН, 2009; Сталинизм в советской провинции 1937-1938гг. Московская операция на основе приказа №00447. М.: РОССПЭН, 2009; История сталинизма. Документы «через трупы врага на благо народа». М.: РОССПЭН, 2010, т.1. Баберовский Й. Враг есть везде. 2010.
 21. Марк Юнге, Геннадий Бордюгов, Рольф Биннер. Вертикаль Большого террора. История операции по приказу НКВД №00447. М.: Новый хронограф, 2008, 784 с.
 22. Линн Виола. Крестьянский ГУЛАГ. Мир сталинских спецпоселений. М.: РОССПЭН, 2010, 335 с.
 23. Сталинизм в советской провинции 1937-1938 гг. Массовая операция на основе приказа №00447. М.: РОССПЭН, 2009, 927с.

**ПОЛИТИКА БОЛЬШОГО ТЕРРОРА ОРГАНОВ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ
В 1937-1939 ГОДЫ (НА ОСНОВЕ ПРИКАЗА НКВД №00447)**

Н.З.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В республиканской историографии впервые указывается, что по указанию Сталина на основе приказа НКВД № 00447, там же как везде в советской империи, в том числе и в Азербайджане претворялась в жизнь политика «Большого террора». В статье используются факты ареста тысяч не в чем не повинных людей, расстрелы и ссылки, осуществляемые Советской властью. При написании работы были широко использованы данные зарубежных историков и архивные материалы, разоблачаются руководители и исполнители «Большого террора».

Ключевые слова: Сталин, Ежов, Багиров, приказ НКВД №00447, террор, расстрелы, ссылка

**POLICY OF GREAT TERROR OF THE SOVIET REGIME IN THE YEARS of 1937-
1939
(BASED ON ORDER 00447 OF NKVD)**

N.Z.MAMMADOV

SUMMARY

The republican historiography states that under Stalin's instruction, in accordance with Order 00447 of NKVD, Azerbaijan like everywhere else in the Soviet empire suffered the policy of "Great Terror". The paper refers to the facts of arrest of thousands of innocent people, executions and exiles carried out by the Soviet power. The paper has referred to the works of foreign historians and archival materials exposing the executors and performers of "Great Terror".

Key words: Stalin, Yezhov, Bagirov, Order 00447, terror, execution, exile

İPF-B14

UOT 94 “19/...”; (5-011)

İRANIN KÖRFƏZ SİYASƏTİNDƏ OMANIN ROLU

A.A.MƏMMƏDLİ

Bakı Dövlət Universiteti

atamoglan_1982@hotmail.com

İranda islam inqilabının qələbəsindən sonra Omanla münasibətlər yeni prinsiplər əsasında quruldu. Qarşılıqlı siyasi münasibətlərin inkişafına təsir göstərən bir sıra amillər ortaya çıxdı. İqtisadi-ticarət əlaqələrinin sürətlənməsi prosesi başladı. Əməkdaşlıqda Hörmüz boğazının əhəmiyyəti daha da artdı. İnvestisiya qoyuluşları gücləndi. Bank işi sahəsində əməkdaşlıq artdı. Münasibətlərə təsir göstərən siyasi, iqtisadi və mədəni amillər gücləndi.

Açar sözlər: Fars körfəzi ölkələri, islam inqilabı, Oman sultanlığı, siyasi və iqtisadi əlaqələr

İranda islam inqilabının qələbəsi Fars körfəzinin aparıcı ölkələrindən biri olan Omanda birmənalı qarşılanmadı. Belə ki, bu inqilab monarxiya əleyhinə yönəlmişdi və uzun zaman Oman sultanının yaxın dostu və xüsusilə, Dofarda azadlıq hərəkatının birgə səylərlə yatırılmasında onun müttəfiqi olmuş keçmiş İran şahı Məhəmməd Rza Pəhləvinin hakimiyyətdən salınması ilə nəticələndi. Lakin bununla belə, islam inqilabının qələbəsindən sonra İranın yeni dini rəhbərliyi Oman ilə əlaqələri yeni zəmində qurmağa cəhd göstərirdi.

Tehran bu istəklərini özünün əməli addımları ilə də həyata keçirməyə çalışdı. Tezliklə İİR rəhbərliyi Fars körfəzi regionunda özünün yeni xarici siyasət kursunu bəyan etdi. Tehranın rəsmi dairələri dəfələrlə bildirmişdilər ki, İran bir daha bu regionda “lokal beynəlxalq jandarm” rolunu oynamayacaq, başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmayacaq və mehriban qonşuluq prinsipləri əsasında Fars körfəzi ölkələri ilə öz münasibətlərinin inkişaf etdirilməsinə çalışacaqdır. Belə ki, Tehran İİR-in yaranmasından az sonra Fars körfəzində “jandarm” rolunu oynamaqdan imtina etmiş və özünün 33 minlik ekspedisiya korpusunu Dofardan çıxarmışdı (1, 96).

Bütün bunlar bir tərəfdən İran-Oman münasibətlərini pisləşdirmiş və

digər tərəfdən Omanın Səudiyyə Ərəbistanı ilə yaxınlaşmasına təkən vermişdi (2). Belə bir şəraitdə 1979-cu ilin iyununda Oman sultanı Kabusun şəxsi nümayəndəsinin başçılığı altında bu ölkənin rəsmi nümayəndə heyəti Tehrana səfər etdi. Oman nümayəndə heyəti və İİR rəsmi şəxsləri arasında danışıqlar keçirildi. Nümayəndə heyətinin başçısı bildirdi ki, Hörmüz boğazının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələləri üzrə İran ilə Oman eyni mövqedən çıxış edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, İranın dini rəhbərliyinin islam inqilabını ixrac etmək siyasəti Tehranın Oman ilə münasibətlərini daha da mürəkkəbləşdirdi. Bu zaman Omanda əhalinin 50 faizi şiə məzhəbinin daşıyıcıları idi. Tehran 80-ci illərin əvvəllərində omanlı şiələri ölkədə monarxiya rejimi əleyhinə çıxışlara və iranpərəst şiə xadimlərini təmsil edən “inqilabi qüvvələrin” hakimiyyətinin qurulmasına təhrik edirdilər. Buna görə də Oman 1981-ci ilin mayında FKƏDƏŞ-na daxil oldu və bu şüaranın hərbi cəhətinin inkişaf etdirilməsinin, həmçinin təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq sisteminin yaradılmasının fəal ilhamvericisi oldu (3).

Tədqiqatçı Ruhulla Ramazani qeyd edir ki, Oman FKƏDƏŞ ilə İran arasında ən fəal vasitəçidir. Hər iki ölkə Hörmüz boğazında müştərək maraqlara malikdirlər. Həmçinin Oman tərəfi iki ölkə arasında iqtisadi münasibətlərin daha da inkişaf etməsi üçün digər ölkələrə nisbətən İran gəmilərindən 25 faiz az rüsum alırdı (4, 90).

Omanın qərb ölkələri, xüsusən də ABŞ ilə hərbi əlaqələrin möhkəmləndirilməsi üzrə göstərdiyi səylər Tehrandə olduqca mənfi qarşılandı. Tehran 1980-ci illərin ortalarında Omana təzyiqlərini zəiflətdi və bəyan etdi ki, o, Fars körfəzi regionunda hərbi qüvvə tətbiq etməyə çalışmır və islam inqilabının ixracını zorakı yolla, məcburiyyətlə deyil, hər şeydən əvvəl, islam xarakterli ideyaların, əqidənin təbliği yolu ilə həyata keçirir (5).

Hadisələrin bu cür cərəyan etməsi Omanın hakim dairələrini təmin edirdi. 80-ci illərin sonlarına doğru Oman rəhbərliyi İrana öz münasibətini dəyişdirdi. Münasibətlərdə etimadsızlıq və şübhə əvəzinə Tehranın regional siyasətini “anlama” xəttinə keçdi. Oman tərəfi bununla bir daha təsdiq edirdi ki, hər iki dövlət siyasət, iqtisadiyyat, din və sairə sahələrdə bir çox ümumi maraqlara malikdir. Onların arasındakı münasibətlər bütövlükdə iki müsəlman ölkəsi arasında mövcud olan fikir ayrılıqlarının aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir. Tehran öz növbəsində omanlı şiələrin qızıqıcı fəaliyyətinə son qoymuş və iki ölkə arasında əməkdaşlığın inkişafı uğrunda çıxış edirdi. Digər tərəfdən etniki cəhətdən İran xalqlarında biri olan bəluclar Oman əhalisinin təqribən 25 faizini təşkil edirdi.

Oman körfəz qonşularının əksəriyyətindən fərqli olaraq İran-İraq müharibəsi zamanı hər iki tərəf ilə diplomatik münasibətləri qoruyub saxlamağa nail oldu və münaqişənin dayandırılması üzrə BMT TŞ-nin qətnamələrini qətiyyətlə dəstəklədi .

Məhz iki döyüşən tərəf arasında atəşkəs haqqında məxfi danışıqlar müha-

ribə vaxtı Maskatda baş tutdu. Danışqlar gedişində razılıq heç vaxt əldə olunmasa da, bu proses tərəflərin bir-birinə etimadsızlığını azaltdı.

Regionun digər ölkələri kimi Oman da İran tərəfindən BMT TŞ-nın 598 sayılı qətnaməsinin qəbul edilməsini bəyəndi, xüsusilə müharibənin gedişində zərər çəkmiş İran iqtisadiyyatının, hər şeydən əvvəl, neft sənayesinin bərpa edilməsi işində onunla əməkdaşlığa hazır olduğunu bildirdi.

Bunlardan əlavə, Oman müharibədən sonra İran ilə Səudiyyə Ərəbistanı arasında və İran ilə Böyük Britaniya arasında diplomatik münasibətlərin bərpa olunması üzrə danışqlarda vasitəçilik etdi.

İran və Oman hökumətləri 80-ci illərin sonlarında Xərç adasından Bəndər-Abbasa və Caskadək neft kəmərinin tikintisi haqqında razılığa gəldilər. Sazişə əsasən Caskda hər birinin tutumu 1 milyard barel olan 10 neft saxlama anbarı və neftin ixracı üçün yükləmə vasitələri olan iri neft terminalının yarıdılması nəzərdə tutulmuşdu (6). Qeyd edək ki, hər iki ölkə dünyada neft istehsalçıları və ixracatçıları siyahısına daxildirlər. Həmçinin hər iki ölkənin iqtisadiyyatı xeyli dərəcədə neft gəlirlərindən asılıdır.

Körfəz müharibəsindən sonra İran-Oman münasibətləri korlandı. Tehran Fars körfəzində tankerlərin hərəkətlərinə mane olduqdan, onlara qarşı sahil boyunca raket buraxan qurğular yerləşdirdikdən sonra münasibətlər soyudu. Bu zaman körfəz ölkələri öz əlaqələrini bərpa edərək birgə hərbi təlimlər də keçirməyə başladılar.

1990-cı illərin əvvəllərində Omanda İran-Səudiyyə görüşləri keçirilməyə başladı. Təsədüfi deyil ki, Oman rəhbərliyi FKƏDƏŞ-a üzv dövlət başçılarının görüşləri zamanı qonşu İran ilə əlaqələrin normal hala salınması lehinə lobbicilik edirdi. 1991-ci ilin martında Küveytin İraq işğalından azad edilməsindən dərhal sonra Oman diplomatiyası SƏK ilə İİR arasında münasibətlərin bərpasına kömək etdi. Məhz bu əlaqələrin inkişafı iki ölkə arasında 1991-ci ildə diplomatik münasibətlərin bərpasına gətirib çıxardı.

Möhkəm diplomatik və siyasi əlaqələrlə yanaşı İran və Oman bir neçə istiqamətdə iqtisadi əlaqələr həyata keçirir, o cümlədən enerji sahəsində Körfəzin bu iki qonşu dövləti İrandan Omana böyük həcmdə təbii qazın ixrac edilməsi haqqında saziş imzalamışlar. Demək olar ki, bu gün İran iqtisadiyyatının taleyini bu boğaz həll edir. Belə ki, o, olduqca mühüm arteriya rolunu oynayır. İranın xarici ticarətinin təqribən 80 faizi Hörmüz boğazı vasitəsilə həyata keçirilir (13, 13). Hər il İranın ixrac etdiyi bütün neft bu yol vasitəsilə dünya bazarına çıxarılır. Regionun əksər ərəb dövlətlərindən fərqli olaraq İran ixracat üçün neft kəmərinə malik deyildir. Bu mənada İran Hörmüz boğazının müntəzəm fəaliyyətində həyati cəhətdən maraqlıdır.

1992-ci ildə Tehran ilə Maskat arasında ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında hökumətlərarası saziş imzalandı (7). 1979-cu ildən etibarən İran ilə Oman arasında ticarət əlaqələri müsbət məcrada inkişaf etdirilir. İki ölkə arasında xarici ticarətin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Sahibkarların və ticarət nümayəndə heyətlərinin işgüzar səfərləri artmışdır. Ticarət dövriyyəsi

ildə 200 milyon dolları ötüb keçmişdir.

İranın sənaye, dağ-mədən sənayesi və ticarət naziri Məhəmməd Rza Nemətzadə bildirmişdi ki, iki ölkə arasında siyasi əməkdaşlıq çox yüksək səviyyədədir və biz çalışmalıyıq ki, gələcəkdə digər sahələrdə - iqtisadi, mədəni və sosial bölmələrdə də münasibətləri inkişaf etdirək. Oman həmişə çətin vəziyyətlərdə qarşıya çıxan müəyyən problemləri İranla birlikdə həll etmişdir və iki ölkə arasındakı münasibətlər uzun tarixə malik, səmimi, strateji xarakter kəsb edir.

Hər iki tərəf birgə investisiyaların yatırılmasının zəruriliyini qeyd etmişlər. Xüsusilə dəmir yolları, dəniz və hava nəqliyyatı, neft-qaz sahələrində əməkdaşlıq və ehtiyacların ödənilməsi diqqət mərkəzindədir. Bank işi sahəsində də əlaqələrin daha da genişləndirilməsi diqqəti cəlb edir. Həmçinin qarşılıqlı surətdə maşınqayırma, metal emalı, xüsusilə polad istehsalı, neft-kimya sənayesi sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirmək nəzərdə tutulmuşdur.

Omanın İrana yanaşması Əməkdaşlıq Şurası çərçivəsində ümumi əhval-ruhiyyəyə təsir göstərsə də onu müəyyən etmirdi. Bu sahədə real irəliləyişlər yalnız 1997-ci ildə Məhəmməd Hatəmi başda olmaqla islahatçı qanadın İİR-də hakimiyyətə gəlişindən sonra baş verdi. İİR-in yeni rəhbərliyi FKƏDƏŞ ölkələri ilə, həmçinin bütövlükdə ərəb birliyi ilə münasibətləri yaxşılaşdırmaq məqsədilə bir sıra təşəbbüslərlə çıxış etdi. Bu təşəbbüslər Maskatda müsbət əks-səda doğurdu.

İİR prezidenti M. Hatəminin tapşırığı ilə İİR xarici işlər naziri K.Hərrazi 1997-ci ildə körfəz sahili ərəb ölkələrinə bir silsilə səfərlər etdi və bu regionun bir çox ölkələri ilə İranın münasibətlərini nizama saldı. O, həmçinin Omanda oldu və qarşılıqlı əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi istiqamətində konstruktiv müzakirələr apardı. Omanın xarici işlər üzrə dövlət naziri Yusif Ələvi Maskatda verdiyi müsahibəsində bildirmişdi ki, onun iranlı həmkarının səfəri “regionda etimad mühitinin yaradılmasında yeni səhifə oldu” (8).

Yeni yaranmış qarşılıqlı etimad şəraitindən istifadə edən İran parlamentinin sədri Nətiq Nuri respublika prezidentinin başladığı siyasi kursa uyğun olaraq Omana səfər etdi. Onun bu missiyası islam inqilabından sonra Maskata səfər edən İranın ilk yüksək səviyyəli rəsmi şəxsi oldu. Oman sultanı Kabus ben Səid ilə görüşü zamanı o, İraq ilə münasibətləri bərpa etmək üçün İranın atdığı addımlar, həmçinin regional problemlər və ikitərəfli əlaqələrin perspektivləri müzakirə olundu. N.Nurinin başçılıq etdiyi 60 nəfərlik nümayəndə heyəti İranın sənaye və ticarət dairələrini təmsil edirdilər (9).

Qeyd edək ki, Yaxın Şərqi probleminə münasibət, İsrail ilə əlaqələr məsələsi iki ölkənin qarşılıqlı münasibətlərində həssas məqamlardan biri olmuşdur. Oman Fars körfəzinin İsrail ilə diplomatik əlaqələr yaradan ilk dövləti oldu. Nəticədə 1996-cı ilin iyununda Təl-Əvivdə və Maskatda ticarət nümayəndəlikləri açıldı (13, 30).

İran ilə Oman arasında hərbi sahədə də əməkdaşlıq inkişaf edirdi. Belə ki, 1998-ci ilin noyabrında İİR-in müdafiə naziri kontr-admiral Əli Şamxani və

Omanın hərbi idarəsinin rəhbəri Bədrəm ben Səud ben Şarib əl-Büsaidi iki ölkə arasında hərbi sahədə əməkdaşlıq haqqında saziş imzaladılar. Bu sazişə görə hər iki ölkənin hərbi ekspertlərinin İran və Oman ordularının keçirdikləri hərbi təlimlərdə iştirak etmələri nəzərdə tutulmuşdu.

Əl-Büsaidi bildirdi ki, Tehran ilə Maskat arasında hərbi pakt bağlamaq üçün heç bir maneçilik görmür. Belə ki, Oman-İran tərəfdaşlığı region ölkələri üçün nümunə olmalıdır (10). Təsadüfi deyil ki, bu sazişin imzalanmasından az sonra İran tərəfi Oman körfəzi sularında planauyğun surətdə “Kayım - 77” şərti adı altında hərbi dəniz təlimi keçirdi. Sazişə uyğun olaraq bu təlimə Omanın hərbi ekspertləri də dəvət olunmuşdular (11).

Qeyd etmək lazımdır ki, İran Fars körfəzi zonası ölkələri arasında hərbi ehtiyaclara çəkilən xərclərə görə sonuncu yeri tuturdu. Belə ki, Tehran 1997-ci ildə hərbi məqsədlərə 4 milyard dollar vəsait xərcləmişdi. 90-cı illərin sonlarına doğru iki ölkə arasında hərbi əməkdaşlıq daha da genişləndirildi. 2000-ci ilin aprelində İİR və Oman sultanlığının hərbi komandanlıqları arasında müdafiə sahəsində ikitərəfli saziş imzalandı (12).

Eyni zamanda İranı Fars körfəzinin ərəb ölkələri ilə, xüsusilə də Oman ilə əlaqələrini möhkəmləndirməyə sövq edən ən mühüm amillərdən biri ABŞ-ın daima bu regionun enerji mənbələri üzərində öz ağalığını qurmaq cəhdləri idi. Siyasi amillərlə yanaşı bir sıra strateji və iqtisadi maraqlar da iki ölkə arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsini zəruri edirdi.

Hörmüz boğazının geosiyasi vəziyyəti İran ilə Oman arasındakı münasibətlərdə əsas və daimi amillərdən biridir. Bu ölkələr müvafiq olaraq boğazın şimal və cənub sahilboyunda yerləşmişlər. Bu amil regional və beynəlxalq səviyyələrdə hansı hadisənin baş verməsindən asılı olmayaraq onlardan mehriban qonşuluq münasibətləri saxlamağı tələb edir. İran və Oman güman edirlər ki, Hörmüz boğazının təhlükəsizliyi ilə onların özlərinin xüsusi təhlükəsizlikləri arasında sıx əlaqə mövcuddur. Bu nöqtəyi-nəzər onların sıx dostluq münasibətləri saxlamaq motivasiyasını gücləndirir.

Hər iki ölkədə yaxşı başa düşürlər ki, coğrafi amillər dəyişdirilə bilməz. Hörmüz boğazı vasitəsilə onların coğrafi yaxınlığı, Omanın ərəb dünyasından nisbətən uzaqlığı və boğazın geosiyasi və geostrateji əhəmiyyəti İran və Omandan tələb edir ki, bir-birilə yaxşı, mehriban qonşuluq münasibətləri saxlasınlar (13, 9).

Omanın həmişə Birləşmiş Ştatlar ilə sıx əlaqələrə malik olmasına baxmayaraq, bu zəmində onun İran ilə dostluq münasibətləri toxunulmaz qalmışdır.

Hörmüz boğazının geosiyasi vəziyyəti hər hansı bir amilə nisbətən Oman-İran münasibətlərinə daha çox təsir göstərir. Bu boğaz həm də ensiz olması ilə əlaqədar iranlıların Omana mühacirəti üçün təbii keçid rolunu oynayır. Belə ki, Omanın Şimalında Musandam yarımadasının sakinlərinin yarısı İran mənşəli əhalidir. Bu yarımada da həm ərəb, həm də bəluç mənşəli əhali yaşayır. Hörmüz boğazı təkcə miqrantlar üçün deyil, eyni zamanda İran

mədəniyyətinin və sivilizasiyasının Omana keçməsi üçün körpü rolunu oynamışdır.

2010-cu ildən etibarən hər iki ölkədə qarşılıqlı iqtisadi və ticarət münasibətlərini inkişaf etdirərək və modernləşdirərək mövcud siyasi münasibətlər səviyyəsinə qaldırmaq üçün birgə işlər aparılır. 2016-cı ilin yanvarında Vyana şəhərində İran və qərb ölkələri arasında nüvə problemi üzrə sazişin imzalanması İran-Oman əlaqələrini daha da inkişaf etdirəcəkdir. Bütün bunlar belə bir yekun nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, əsrlər boyu bir-birilə müxtəlif tarixi tellərlə bağlı olan bu iki ölkəni regionda işıqlı gələcək gözləyir. Hər iki ölkənin limanları qarşılıqlı ticarət dövriyyəsinin həcmünün artırılmasında mühüm rol oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Алибейли Г.Д. Иран и сопредельные страны Востока. 1946-1978. М.: Наука, 1989, 256 с.
2. The Middle East. London: May 1989, p. 24.
3. The Middle East. London: November 1985, p. 15.
4. Ruhulla Ramazani. Çahaçube təhlili bəraye bərrəsiye siyasəte xareciye cumhuriye eslamiye İran. Çape əvvəl, Tehran: 1380, 214 s.
5. Империализм и развивающиеся страны. Новые тенденции в политике неокOLONИализма. Сб.ст. М.: Наука, 1984, с. 106-111.
6. The Middle East and Economic Development. London, 02.09.1988.
7. The Middle East and North Africa. London: 1999, p. 881.
8. "Iran News" qəzeti, Tehran: 17.11.1997-ci il
9. "Iran daily" qəzeti, Tehran: 26.04.1998-ci il
10. "Iran Times" qəzeti, Tehran: 17.11.1998-ci il
11. "Əbrar" qəzeti, Tehran: 17.12.1998-ci il
12. "Iran Times" qəzeti, Tehran: 11.04.2000-ci il
13. Asghar Jafari-Valdani. The Geopolitics of the Strait of Hormuz and the Iran-Oman Relations//Iranian Review of Foreign Affairs, vol.2, #4, winter 2012, pp.7-40.

РОЛЬ ОМАНА В ПОЛИТИКЕ ИРАНСКОГО ЗАЛИВА

А.А.МАМЕДЛИ

РЕЗЮМЕ

Отношения Омана с Ираном после победы Исламской революции основана на новых принципах. Выявились факторы, влияющие на развитие двусторонних политических отношений. Ускорение экономических и торговых отношений. Дальнейшее увеличение важности сотрудничества в Ормузском проливе. Укрепление инвестиций. Сотрудничество в банковской сфере. Усилились взаимоотношения, влияющие на политические, экономические и культурные факторы.

Ключевые слова: страны Персидского залива, исламская революция, султанат Оман, политические и экономические отношения

OMAN'S ROLE IN IRAN'S GULF POLICY

A.A.MAMMADLI

SUMMARY

Oman relations with Iran after the victory of the Islamic Revolution was based on new principles. There emerged a number of factors affecting the development of bilateral political relations. Economic and trade relations advanced. Hormuz Strait became of greater importance in cooperation. Investments increased. Political, economic and cultural factors affecting bilateral relations strengthened.

Key words: Gulf countries, Islamic revolution, Oman sultanate, political and economic relations

UOT 94 (479.24)

**İSLAM ƏMƏKDAŞLIQ TƏŞKİLATI (İƏT)
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
XARİCİ SİYASƏTİNDƏ PRIORİTET İSTİQAMƏT KİMİ**

A.P.ƏHMƏDOV

AMEA İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu
agilahv@gmail.com

Hazırda Azərbaycan Respublikasının İƏT ilə münasibətləri yüksək səviyyədədir. İkitərəfli münasibətlərdə siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrin inkişafına maraq artmışdır. Azərbaycan İƏT-in fəal üzvlərindən biri kimi islam həmrəyliyi möhkəmlənməsində yaxından iştirak edir. Dinamik əməkdaşlıqla paralel, son illər İƏT-in dəstəyi ilə Bakıda keçirilən beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlər bunu deməyə əsas verir. Azərbaycan müstəqil Fələstin dövlətinin yaradılması məsələsində İƏT-ə birmənalı dəstək verməklə yanaşı bunu BMT tribunasından bütün dünyaya bəyan edir. İslam dünyasının bir parçası kimi Azərbaycan İƏT dövlətləri ilə diplomatik və iqtisadi münasibətlərini də genişləndirir. Bütün sadalananlar İƏT-in Azərbaycanın xarici siyasətində əməkdaşlıq baxımından prioritet istiqamət təşkil etdiyini göstərir.

Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan-İƏT münasibətlərinin dinamikası və perspektivləri tədqiq olunmuşdur. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin ikitərəfli siyasi münasibətlərin inkişafındakı roluna diqqət yetirilmişdir. Bu səbəbdən qeyd etmək lazımdır ki, İƏT-in islam dünyası ilə əməkdaşlıqda körpü rolunu oynaması respublikanın xarici siyasətinin prioritetləri sırasında yer almışdır.

Açar sözlər: beynəlxalq birlik, həmrəylik, əməkdaşlıq, İƏT, BMT, xarici siyasət, beynəlxalq münasibətlər, islam dünyası, prioritet istiqamət

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Azərbaycan ilə sıx əlaqələrini yüksək qiymətləndirir. Qurumun fəaliyyətinə verdiyi dəstəyi və İslam ölkələrinin əməkdaşlığının birgə təbliği işində Azərbaycanın rolunu xüsusi təqdir edirik. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı üzv dövlətlərin ümumi dəyərlərinin təbliği və ölkələr arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi işində səylərini bundan sonra da davam etdirəcək

İyad bin Amin əl-Mədəni
İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Baş Katibi
Ciddə, 27 may 2015

Azərbaycan Respublikası bölgənin inkişaf etməkdə olan dövlətidir və müstəqilliyinin bərpasından ötən illər ərzində dünya birliyi ilə münasibətlərini genişləndirə bilmişdir. Bu baxımdan Azərbaycanda mövcud olan stabil siyasət,

sosial-iqtisadi tərəqqi, insan hüquqlarının müdafiəsinə göstərilən həssas münasibət dövlətin xarici siyasətinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Burada iqtisadi və enerji siyasətinin inkişafını da xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bütün müsbət məqamlar Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə və müasir beynəlxalq münasibətlərdə yeni əməkdaşlıq üçün imkanlarının genişlənməsinə səbəb yaratmışdır.

Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə yürütdüyü siyasət müstəqil və şəffaf siyasətdir. Dövlətin xarici siyasətində prioritet təşkil edən istiqamətlərdən biri respublikanın islam dünyası ilə yaxınlaşması və əməkdaşlıq imkanlarının dəyərləndirilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan Azərbaycanın islam dünyasının bir parçası olaraq İƏT kimi nüfuzlu təşkilatda təmsil olunması onun xarici siyasətinin müstəqil şəraitdə inkişaf etdiyini və paralel olaraq Yaxın Şərq siyasətinin də dinamik inkişaf etdiyini göstərir. Azərbaycan həmçinin İƏT-ə daxil olan üzv dövlətlərlə diplomatik-siyasi, iqtisadi və mədəni münasibətlərin qurulmasına əhəmiyyət verir. Bu əlaqələr sırasında sosial-iqtisadi münasibətlərin inkişafına son illər maraq daha da artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, İƏT beynəlxalq siyasi təşkilatdır və dini əsaslarda, yəni şəriət qaydaları əsasında idarə olunmur. İƏT-in zirvə və xarici işlər nazirlərinin şurası kimi mötəbər toplantılarında, həmçinin İƏT-ə üzv olan dövlətlərin Parlament İttifaqında Azərbaycan Respublikası yaxından iştirak edir, burada siyasi və hüquqi xarakterli qərarlar qəbul olunur. İƏT təşkilata üzv olan ölkələr arasında islam həmrəyliyinə möhkəmlənməsi və qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf etdirilməsində, islam ümmətinin mənafeələrinin müdafiəçisi kimi fəal üzvlərindən biri Azərbaycan ilə münasibətlərinin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verir. Bu baxımdan Azərbaycan-İƏT siyasi münasibətlərinin qurulması və fəaliyyətinin genişlənməsində respublikanın Xarici İşlər Nazirliyi və Milli Məclisi əhəmiyyətli rol oynayır. Azərbaycan Respublikası ilə əməkdaşlığa başladığı ilk gündən İƏT Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması məsələsində birmənalı mövqə tutmuş, bu günə kimi də haqlı yanaşmanı dəyişməmişdir. Bu üzvdən İƏT-in BMT və ATƏT çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının haqq işinin beynəlxalq parlament və təşkilatlarda müdafiə olunması işinə verdiyi dəstək mövzunun aktuallığını artırmışdır [4, 4].

Hazırda müasir beynəlxalq münasibətlərdə ictimai-siyasi baxımdan yüksək fəallıq müşahidə olunur, paralel olaraq son illər qaçqın və miqrasiya siyasəti sahəsində yaşanan problemlər fonunda Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin, milli təhlükəsizliyinin qorunmasında beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərini inkişaf etdirməkdə davam edir.

Ötən 20 ildən yuxarı vaxt ərzində Azərbaycan diplomatiyası beynəlxalq aləmdə dövlət maraqlarının qorunması istiqamətində siyasi fəaliyyətini genişləndirmişdir. Azərbaycanın islam dünyası ilə tarixi əlaqələri hazırda müasir dövrdə də davam etdirilir və İƏT beynəlxalq təşkilat olaraq respublikanın islam dünyası ilə daha sıx əməkdaşlığına müsbət təsir göstərir. Respublikanın İƏT yanında 1994-cü ildən fəaliyyət göstərən daimi nümayəndəliyi ikitərəfli

diplomatik münasibətlərin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir və ötən vaxt ərzində milli diplomatiya təşkilatdakı nüfuzunu daha da artırmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan-İƏT siyasi münasibətlərinin qurulmasında respublikanın Xarici İşlər Nazirliyi və xarici siyasət idarəsinin rəhbəri, nazir Elmar Məmmədov hər il keçirilən İƏT xarici işlər nazirləri şurasının toplantılarında, həmçinin üç ildən bir keçirilən və ya fəvqəladə vəziyyət yarandığı zaman baş tutan İƏT zirvə toplantılarında geniş məruzələrlə çıxış edərək dövlətin milli maraqlarının qorunmasına dəstək verir. Həmçinin E.Məmmədov İƏT-BMT münasibətlərində mühüm rol oyanayan illik əlaqələndirmə görüşlərində Azərbaycanı yüksək səviyyədə təmsil edir. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Səudiyyə Ərəbistanı Krallığındakı səfiri eyni zamanda respublikanın İƏT yanında daimi nümayəndəsi kimi islam aləmində dövlətin milli maraqlarının müdafiəsi işində yaxından iştirak edir.

İƏT baş katibi, eləcə də İƏT çərçivəsində fəaliyyət göstərən ixtisaslaşmış qurumlar İSESKO və İslam İnkişaf Bankının (İİB) rəhbərliyi Azərbaycanda keçirilən beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərdə yaxından iştirak edirlər. Məsələn Bakı Humanitar Forumu və digər səviyyəli tədbirlərdə İƏT-in yaxından iştirak etməsi Azərbaycan diplomatiyasının və bilavasitə E.Məmmədovun peşəkar siyasi fəaliyyəti ilə bağlı olan məqamlardandır. İƏT baş katibi tez-tez Azərbaycana səfər edir və yüksək səviyyəli görüşlərdə Azərbaycan-İƏT diplomatik münasibətlərinin perspektivləri gündəmə gətirilir. Azərbaycanın qısa vaxt ərzində müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarda və həmçinin İƏT kimi nüfuzlu bir qurumda söz sahibinə çevrilməsi ölkədə həyata keçirilən stabil siyasətin müsbət təzahürüdür. Bu müdrik siyasət dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin təyin etdiyi xarici siyasət kursu olmuşdur. Heydər Əliyevin müdrik siyasəti öz müsbət təsirini bugünkü gündə xarici siyasətdə də göstərməkdədir. Yəni bu o deməkdir ki, Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu müasir dövlətçilik ənənəsi və müstəqil, şəffaf xarici siyasət öz bəhrəsini verməkdədir.

Hazırda Azərbaycan Respublikası İƏT ilə münasibətlərinin dinamik mərhələsini yaşayır, son on üç ildə ikitərəfli münasibətlərdə siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrin yüksək inkişaf tempi müşahidə olunmaqdadır. Belə pragmatik xarici siyasət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin davam etdirdiyi təməlli siyasət kursunun nəticəsi olaraq ölkənin beynəlxalq aləmdəki şöhrətini daha da artırmışdır. Məhz Prezident İlham Əliyevin respublikanın xarici siyasətinin inkişafı istiqamətində milli diplomatiya qarşısında qaldırdığı məsələlər həmçinin Azərbaycan-İƏT münasibətlərində də müsbət inkişaf meyllərinin artmasına səbəb yaratmışdır. Dövlət başçısının Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə verdiyi tapşırıqlar və tövsiyələr ölkənin xarici siyasətinin prioritetlərinin müəyyən olunması və irəliləməsində ciddi siyasi əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan, Prezident İlham Əliyev ölkədə xarici siyasətinin prioritetləri sırasında İƏT ilə əməkdaşlığa ciddi əhəmiyyət verir və İƏT ölkələrinin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən səfirləri ilə görüşlərində Azərbaycanın islam

dünyası ilə daha sıx əməkdaşlığının vacibliyini dilə gətirir.

2012-ci il Azərbaycan üçün beynəlxalq təşkilatlarda siyasi baxımdan uğurlarla zəngin olmuşdur. Burada İƏT ilə paralel BMT-nin də adını xüsusilə qeyd etmək lazımdır, çünki dünya birliyində Azərbaycan daxil olmaqla 57 İƏT dövləti də təmsil olunur. E.Məmmədیارovun 2012-ci ildə kütləvi informasiya vasitələrinə verdiyi müsahibələrində Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasına (TŞ) rəhbərliyi dövründə digər əməkdaşlıq əlaqələri ilə paralel islam dünyası ilə, bilavasitə İƏT ölkələri ilə münasibətlərin qurulmasına göstərilən əhəmiyyəti diqqət çəkir: “Azərbaycanın TŞ-də prezidentliyi dövründə Afrika regionu üzrə Sudan və Cənubi Sudan, Konqo Demokratik Respublikası, Qvineya Bissau, Liviya, Qərbi Afrika, Somali, Asiya regionu üzrə Əfqanıstan... kimi ölkələrdə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhdid yaradan məsələlərlə bağlı keçirilmiş görüşlərdə iştirak etmiş və qəbul olunan sənədlərə müvafiq münasibətini bildirmişdir... Əlavə olaraq ölkəmiz siyasi və təhlükəsizlik baxımdan dünyanın ən qaynar regionlarından sayılan Yaxın Şərq regionu üzrə Şuranın iclas və görüşlərində iştirak etmiş və xüsusən də, Fələstin, Suriya, Liviya, Livan, Yəmən və sairə kimi dünyanın gündəmində olan məsələlərin müzakirəsində yaxından iştirak etmişdir. Avqust ayında Suriyadakı vəziyyətlə bağlı nazirlər səviyyəsində keçirilmiş görüş, sentyabr ayında Yaxın Şərqdə sülh və təhlükəsizlik mövzusunda təşkil olunmuş yüksək səviyyəli görüşlərdə və bu kimi çoxsaylı əhəmiyyətli iclaslarda Azərbaycan tərəfi də təmsil olunmuş və öz mövqeyini bildirmişdir” [11]. Həqiqətən də 2012-ci il Azərbaycanın siyasi həyatında əlamətdar hadisələrlə zəngin olmuşdur. Azərbaycanın BMT TŞ-yə rəhbərliyi dövründə digər beynəlxalq qurumlarla yanaşı İƏT ilə də münasibətlərinin inkişafına ciddi yanaşılmış və İƏT-BMT əməkdaşlığında hər iki qurumun Azərbaycana verdiyi siyasi dəstək respublikanın beynəlxalq aləmdə nüfuzunun möhkəmlənməsinə müsbət təsir göstərmişdir. E.Məmmədیارovun çıxışında İƏT-ə üzv olan bəzi dövlətlərin adları çəkilir və baş qaldıran münaqişələrin aradan qaldırılması və Yaxın Şərqdə daimi sülhün təmin olunmasında Azərbaycanın tolerant mövqeyinin az əhəmiyyət daşımadığı aydınlaşmış olur. Hazırda daha çox gündəmə gətirilən Suriya, Fələstin, Livan, İraq, Əfqanıstan kimi müsəlman dövlətlərində yaşanan ictimai-siyasi problemlər islam ümmətinin müdafiəçisi olan İƏT-in xarici siyasətində mühüm məsələlərdəndir. İƏT-in fəal üzvlərindən biri kimi Azərbaycanın da islam dünyasında baş verən hadisələrə reaksiyası anlaşılındır və milli diplomatiyanın bu məsələdə təşkilatın siyasətinə dəstəyi islam həmrəyliyinin möhkəmlənməsinə dəstək ifadə edir.

Azərbaycanın xarici siyasətində ilk prioritet istiqamət heç şübhəsiz ki, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsidir. Problemin həll olunmasında Azərbaycan beynəlxalq təşkilatların mövqeyini önə çəkməkdədir. Bu mənada respublikanın BMT TŞ-yə rəhbərliyi dövründə müxtəlif beynəlxalq qurumlarla yanaşı İƏT-in məsələyə birmənalı sülhsevər münasibəti E.Məmmədیارovun müsahibəsində də öz əksini tapmışdır: “NATO, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və Qoşulmama Hərəkatı başda olmaqla nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar

tərəfindən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair sənədlər qəbul edilmiş və burada Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, suverenliyi və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına hörmət ifadə edilmiş və münaqişənin məhz, bu əsasda həllinin vacibliyi vurğulanmışdır” [11]. Göründüyü kimi, münaqişənin həllində beynəlxalq təşkilatların mövqeyi siyasi əhəmiyyətə malikdir və bu baxımdan İƏT-in nümayiş etdirdiyi birmənalı mövqe də Azərbaycanın milli maraqlarının müdafiəsində səmərə verməkdədir. İƏT həmçinin haqlı yanaşmanı qəbul etdiyi qərarlarında əks etdirir və dünya birliyini Ermənistanı qarşı beynəlxalq hüquqa əsaslanan təzyiqliq mexanizmlərindən istifadə etməyə çağırır. Bununla da İƏT beynəlxalq təşkilat olaraq islam həmrəyliyinə qorunması və üzv dövlətlərin siyasi baxımdan müdafiə olunması işinə öz çərçivəsində töhfə verməyə çalışır. İƏT, problemin beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində həllinə cəhd göstərən Azərbaycanın maraqlarını nəzərə alaraq, 1993-cü ildən başlayaraq ATƏT və BMT ilə birlikdə səy göstərməyə və Ermənistanı təsir yollarını axtarmağa başlayır. Tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, İƏT beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrində Azərbaycanın maraqlarını daima müdafiə edir, Ermənistanın təcavüzkar siyasətinə son qoyulması tələb olunur. İƏT, Ermənistanı təcavüzkar kimi tanıyan yeganə beynəlxalq təşkilatdır. BMT-də münaqişə ilə əlaqəli qətnamələrin qəbulunda İƏT-ə üzv dövlətlər mühüm rol oynayırlar. İƏT-in bütün səyləri nəticəsiz qalır və problemin həlli üçün konkret addımlar atılmır [10, 18-19]. Bu bir həqiqətdir ki, Ermənistan tərəfi beynəlxalq təşkilatların Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı qəbul etdiyi qərar və qətnamələrə hələ də məhəl qoymur və qeyri-konstruktiv mövqeyini davam etdirir. Bu təşkilatlar içərisində İƏT də var. Bu baxımdan, İƏT Azərbaycan daxil olmaqla digər üzv dövlətlərə qarşı işğalçı siyasət yürüdükdən ölkələrin beynəlxalq hüquqa əsaslanan yolla cəzalandırılmasına nail olmaq üçün, haqq və ədalətin bərpa olunmasında siyasi təsiretmə mexanizmlərini artırmalıdır. Bu işdə İƏT-in BMT vasitəsilə üzv dövlətləri həmrəyliyə dəvət etmək üçün fəal iş aparması daha məqsədə uyğundur. Belə məqamlara baxmayaraq Azərbaycan tərəfi İƏT-in birmənalı mövqeyinin davam etməsinin tərəfdarıdır və bu işdə islam həmrəyliyinə böyük qüvvə olduğu da unudulmamalıdır.

Azərbaycan Respublikasının İƏT ilə münasibətlərində 2013-cü ilin nəticələri də diqqət çəkir. Bu il çərçivəsində də İƏT-in Ermənistanın işğalçı siyasətinə qarşı qəbul etdiyi sənədlər və Xocalı soyqırımını ilə bağlı verdiyi bəyənətlərdə təşkilatın birmənalı mövqeyinin dəyişməz olaraq qaldığı diqqətə çatdırılmışdır. Keçən illər ərzində beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilmiş çoxsaylı qərar və qətnamələr, o cümlədən Qoşulmama hərəkəti və İƏT-in son Qahirə sammitinin sənədləri artıq münaqişənin həlli çərçivəsini, hüquqi bazasını və onun əsas elementlərini müəyyənləşdirmişdir. Əldə edilmiş nailiyyətlər vahid strategiyaya çərçivəsində ölkə rəhbərliyi tərəfindən müəyyən edilən prioritet vəzifələrə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası tərəfindən həyata keçirilən müstəqil xarici siyasətin səmərəliliyini, təsir qüvvəsinin genişliyini və tarazlığını bir daha təsdiq edir. Eyni zamanda, əldə edilmiş nəticələr

qarşımıza növbəti yeni vəzifələr qoyur və Azərbaycanın uzunmüddətli maraqların reallaşması baxımından yeni imkanlar açır. Ona görə də “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasına uyğun olaraq əldə edilmiş mövqelərdən və qazanılmış diplomatik potensialdan səmərəli şəkildə istifadə etməklə ölkəmizin nüfuzunun və təsir imkanlarının daha da artırılması qarşıda duran başlıca vəzifələrdir [13]. Konsepsiyadan çıxış edərək qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan müasir beynəlxalq münasibətlərin inkişafında və davamlı sülhün təmin olunmasında təşkilatlar və dövlətlərarası münasibətlərə ciddi əhəmiyyət verir. Bu baxımdan Azərbaycan xarici siyasətinin ilk prioriteti olan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli, beynəlxalq aləmdə digər milli maraqlarını qorunması, Xocalı qətliamının tanınması, iqtisadi və enerji siyasətinin genişlənməsi istiqamətində, həmçinin islam dünyası ilə münasibətlərini nəzərdən keçirir və məsələyə ciddi əhəmiyyət verir. Bu baxımdan İƏT və bu təşkilata üzv olan dövlətlərlə münasibətlərin inkişafı və gələcək perspektivlərinin müzakirələri Azərbaycan-İƏT əməkdaşlığını ötən illər ərzində daha da möhkəmləndirmişdir.

Keçən 2014-cü ildə də Azərbaycanın islam dünyası ilə münasibətlərində İƏT və bu təşkilata üzv olan dövlətlərlə əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi xarici siyasətin prioritetləri sırasında yer almışdır. İƏT çərçivəsində islam ölkələri ilə siyasi, iqtisadi-ticarət və əlaqələrin inkişafı diqqət mərkəzində olmuşdur. Ötən il çərçivəsində də Azərbaycan-İƏT münasibətlərində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində İƏT-in sülhməramlı mövqeyi əsas siyasi xətt təşkil etmişdir. 2014-cü ilin 18-19 iyun tarixlərində Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının Ciddə şəhərində keçirilmiş İƏT Xarici işlər nazirləri şurasının Ciddə Bəyannaməsində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar Azərbaycanın ədalətli mövqeyi ilə həmrəylik ifadə olunmuş, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü və işğal olunmuş ərazilərimizdə tarixi və mədəni irsimizin dağıdılmasını qınayan qətnamələr qəbul edilmişdir. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyinə dəstək ifadə edilmiş, o cümlədən ölkəmiz bu dövlətlər tərəfindən etibarlı strateji tərəfdaş kimi qiymətləndirilmişdir. İşğal edilmiş ərazilərimizdə qanunsuz fəaliyyətin qarşısının alınması, xarici ölkələrin fiziki və hüquqi şəxslərinin bu fəaliyyətə cəlb olunmasına yol verilməməsi Xarici İşlər Nazirliyi, o cümlədən diplomatik nümayəndəliklərimiz tərəfindən diqqətdə saxlanılır və bu istiqamətdə həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli formatlarda zəruri addımlar atılmaqdadır [3]. Həmçinin İƏT üzvlərindən Pakistan, İordaniya və Sudan kimi ölkələrin parlamentləri Xocalı hərbi cinayətinin Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırımını olduğunu rəsmən tanımışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıyan ilk İƏT dövləti Türkiyə Respublikasıdırsa, Xocalı soyqırımını tanıyan ilk İƏT dövləti Pakistan İslam Respublikası olmuşdur.

Azərbaycanın ədalətli mövqeyi İƏT-in hər il keçirilən yüksək səviyyəli tədbirlərində üzv dövlətlər tərəfindən yekdilliklə dəstəklənir. Belə məqamlardan biri qeyd olunduğu kimi Ciddə Bəyannaməsində öz əksini tapmışdır.

İƏT Ermənistandan işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərini boşaltmağı tələb edən belə səpkili bəyannamələri və digər qərarları hər il qəbul etməkdədir. Bu isə ən azı İƏT-də və bilavasitə təşkilata üzv olan dövlətlərdə Ermənistanın işğalçı siyasətinin tanınması və Azərbaycan həqiqətləri haqqında müsəlman ictimaiyyətinin məlumatlandırılması deməkdir. Bu işdə milli diplomatiyanın rolu böyükdür. Prezident İlham Əliyevin Ermənistanın işğalçı və qeyri-konstruktiv mövqeyinin ifşa olunması istiqamətində bu ölkəyə qarşı müəyyən etdiyi informasiya müharibəsi və hücum taktikası göründüyü kimi Azərbaycan milli diplomatiyasının fəaliyyətində İƏT və təşkilata üzv olan dövlətlərdə də öz səmərəsini verməkdədir.

Azərbaycan Respublikasının son illər ərzində sürətli inkişafı ölkəmizin dünyanın donor dövlətləri ailəsinə daxil olmasına və Azərbaycanın xarici siyasətinin yeni xətti olan humanitar diplomatiyanın inkişafına şərait yaratmışdır. 2011-ci ildə Xarici İşlər Nazirliyinin nəzdində Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq İnkişafa Yardım Agentliyi (AIDA) təsis edilmişdir. AIDA və İslam İnkişaf Bankı (İİB) tərəfindən bir sıra Afrika ölkələrində həyata keçirilmiş göz əməliyyatları nəticəsində kataraktadan əziyyət çəkən minlərlə insanın görmə qabiliyyəti bərpa edilmişdir [3]. Hazırda Azərbaycan Respublikasının İİB ilə münasibətləri inkişaf etməkdədir. İslam kapitalının respublikaya cəlb edilməsi, sosial layihələr və iqtisadi əməkdaşlıq Azərbaycan-İƏT iqtisadi münasibətlərinin son on üç ildə dinamik inkişaf etdiyini göstərir. İİB Azərbaycanda sosial layihələrin, yolların, körpülərin çəkilməsi və s. məsələlərdə uzunmüddətli güzəştli kreditlər ayırır. Müstəqilliyin ilk illərində isə İİB azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünlərin müvəqqəti yaşadıqları yerlərdə işlə təmin olunması, tibbi ehtiyaclarının ödənməsi və s. problemlərinin həllinə dəstək vermişdir.

2015-ci ildə Azərbaycan-İƏT münasibətlərinin dinamik inkişafı davam etdirilmişdir. Bu münasibətlər məhsuldarlığı ilə əvvəlki illərdən seçilmişdir. İkitərəfli münasibətlərdə İƏT-in BMT və digər qurumlar, beynəlxalq tədbirlər çərçivəsində Azərbaycana verdiyi siyasi dəstək daha çox diqqət çəkmişdir. Bu məqam Azərbaycan-İƏT münasibətlərində hər zaman aktuallıq kəsb edir.

29 sentyabr 2015-ci ildə BMT Baş Assambleyasının 70-ci sessiyası çərçivəsində İƏT-in Baş katibi İyad bin Amin əl-Mədəni ilə görüşən E.Məmmədyarov ikitərəfli münasibətlərin hazırkı vəziyyəti, gələcəyi, prioritetlər və islam ümmətinin problemlərinin həllində təşkilatın rolunu müzakirə etmişlər. İslam ümməti daxilində həmrəyliyin vacibliyini qeyd edən nazir İƏT-in islam dünyasının üzləşdiyi problemlərinin müzakirəsi və həlli üçün vacib mexanizm olduğunu bildirmişdir. Həmçinin E.Məmmədyarov İƏT tərəfindən Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün qəti şəkildə pislənilməsi, münaqişənin Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində ərazi bütövlüyü və suverenliyi çərçivəsində həllinin dəstəklənməsinə dair mövqeyinin yüksək qiymətləndirildiyini diqqətə çatdırmışdır [9]. BMT-nin qeyd olunan 70-ci yubiley sessiyası mühüm məsələlərin müzakirəsinə həsr olunmuşdur. Sessiya çərçivəsində E.Məmmədyarovun İƏT Baş katibi ilə keçirdiyi görüş İƏT-

BMT münasibətləri çərçivəsində də Azərbaycana göstərilən yüksək dəstəyi ifadə edir. Görüşdə müzakirə olunan məsələlərdən biri son zamanlar islam coğrafiyasında yaşanan problemlər, Azərbaycanın bu məsələdə İƏT-in həyata keçirdiyi siyasətə verdiyi dəstək, islam həmrəyliyinə qorunmasında İƏT üzvlərinin məsələyə birmənalı yanaşmasının vacibliyi önə çəkilmişdir.

E.Məmmədyarovun 2015-ci il çərçivəsində İƏT-in yüksəksəviyyəli görüşlərində iştirakı Azərbaycan-İƏT siyasi münasibətlərinin yüksək xəttlə inkişaf etdiyini əks etdirir. Bununla əlaqədar nazirin 27-28 mayda İƏT Xarici işlər nazirləri şurasının Küveytdə keçirilən 42-ci sessiyasında iştirakı, geniş nitqi, keçirdiyi ikitərəfli görüşlər, 1 oktyabrda İƏT dövlətlərinin BMT-də baş tutan illik əlaqələndirmə görüşündə iştirakı, həmçinin Azərbaycanda keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə İƏT, İSESKO və İİB nümayəndələrinin yaxından iştirakı il boyu xüsusilə nəzərə çarpmış və münasibətlərin genişlənməsinə səbəb yaratmışdır.

Həmçinin 23-24 noyabr 2015-ci ildə Bakıda İSESKO İcraiyyə Şurasının 36-cı sessiyası keçirilmişdir. Sessiyada quruma üzv olan ölkələr arasında elmi-mədəni münasibətlərin inkişafına dair məsələlər müzakirə olunmuşdur. Ardınca 26-27 noyabrda Bakıda İSESKO baş konfransının 12-ci sessiyası keçirilmişdir. Qurumun ali qərarverici orqanı olan baş konfrans hər üç ildən bir toplanır. İSESKO-nun ümumi fəaliyyət strategiyasını müəyyən edən baş konfrans zamanı təşkilatın fəaliyyət sahələrinə aid olan məsələlərlə bağlı əlaqələndirmə və qiymətləndirmə həyata keçirilir, qurumun növbəti üç il üçün Fəaliyyət Planı və büdcəsi təsdiqlənir [9]. Tədbiri əlamətdar edən hadisə Prezident İlham Əliyev və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyevanın konfransın açılışında iştirak etmələri oldu. Dövlət başçısının sessiya iştirakçılarını salamlaması və çıxışı diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan Prezidentinin İƏT-in növbəti yüksəksəviyyəli tədbirlərindən birində şəxsən iştirakı və geniş nitqi Azərbaycan-İƏT münasibətlərinin gün keçdikcə daha da möhkəmlənməsinə ciddi dəstək vermişdir. İlham Əliyev sessiyadakı çıxışında qeyd etmişdir ki: "...Azərbaycan həm Avropa Şurasının, həm İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvüdür". Bu onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti birtərəfli deyil, yəni şəffaf xarici siyasət çoxşaxəli siyasətdir. Prezidentin çıxışında diqqət çəkən digər məsələ İSESKO-nun Azərbaycanın haqq işinə verdiyi dəstək ilə bağlı olan məsələdir. Bununla əlaqədar İlham Əliyev demişdir: "ISESCO Azərbaycanı daim dəstəkləyir. Xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli işində İSESCO daim Azərbaycanın mövqeyini, yəni haqq-ədaləti açıq şəkildə dəstəkləyir. Cənab əl-Tuveycrinin çoxsaylı çıxışlarında bu məsələ ilə bağlı birmənalı mövqe nümayiş etdirilir. Buna görə biz İSESCO-ya minnətdarıq, bütün müsəlman aləminə minnətdarıq" [9]. İlham Əliyev burada İƏT-ə daxil olan bütün dövlətlərə və bütövlükdə islam dünyasına problemlə bağlı mesajlarını çatdırmış və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində islam həmrəyliyinə rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Daha sonra dövlət başçısı qeyd etmişdir: "Bildiyiniz kimi, Ermənistan-Azərbaycan,

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi uzun illərdir ki, öz həllini tapmır. Uzun illərdir ki, Azərbaycan erməni işğalından əziyyət çəkir. Beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış ərazimizin 20 faizi erməni işğalı altındadır. Bu işğal nəticəsində bir milyondan artıq azərbaycanlı öz doğma torpağında qaçqın-köçkün vəziyyətinə düşmüşdür. Xalqımıza qarşı ermənilər tərəfindən etnik təmizləmə siyasəti aparılmışdır. Ermənilər Xocalı soyqırımını törətmişlər. Bu gün 10-dan çox ölkə Xocalı faciəsini soyqırımını kimi tanıyır. Ermənistan bütün beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozur. Münaqişə ilə bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsi vardır ki, orada erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarından dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb edilir. İyirmi ildən çoxdur ki, Ermənistan bu qətnamələrə məhəl qoymur. Digər beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Qoşulmama Hərəkatı, ATƏT, Avropa Şurası Parlament Assambleyası da oxşar qərar və qətnamələr qəbul etmişlər. Yəni, beynəlxalq hüquq tam şəkildə Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləyir” [9]. Burada İlham Əliyevin üzərində durduğu məsələlərdən biri Xocalı soyqırımının beynəlxalq aləmdə tanınması ilə bağlı olmuşdur. Bu baxımdan Prezidentin İƏT ictimaiyyətinin diqqətini problemə yönəltməsi islam dünyasının məsələyə biganə qalmamasının əhəmiyyətini göstərir. İƏT daxilində aparılan fəal diplomatik və ideoloji iş sayəsində Xocalı soyqırımını bir neçə dövlətin parlamentində müzakirə edildi. Bu addımı ilə Azərbaycan diplomatiyası 57 ölkə ilə münasibətlərinə yeni müsbət çalar gətirdi. Regional və qlobal miqyasda beynəlxalq təşkilatlarda diplomatik fəaliyyət qlobal geosiyasi mühitə sistemli şəkildə təsir etmək imkanı yaradır. Bəzi hallarda konkret bir dövlət Azərbaycana qarşı qərəzli mövqe tuta bilər. Belə hallarda həmin dövlətin üzv olduğu beynəlxalq təşkilat vasitəsilə anlaşılmazlığı aradan qaldırmaq və ya onu minimuma endirmək mümkün olur [11, 103].

İƏT-in Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində və Xocalı soyqırımının beynəlxalq birlik tərəfindən tanınması işində Azərbaycana göstərdiyi yüksək münasibət 1991-ci ildən hazırkı vaxta qədər dəyişməz olaraq qalır. Burada vacib olan məqamlardan biri İƏT-də təmsil olunan 57 dövlətin demək olar ki, əksəriyyətinin problemə biganə qalmamasını təşkilatın apardığı fəal siyasi fəaliyyətin nəticəsi kimi də qəbul etmək olar. Müsbət məqamların yaranmasında Azərbaycan milli diplomatiyasının oynadığı rol danılmazdır. Lakin İƏT-in qəbul etdiyi qətnamələrin hüquqi baxımdan təsirsiz qalmasını beynəlxalq aləmdə, daha dəqiq desək BMT, ATƏT və AŞPA kim nüfuzlu beynəlxalq qurumların Ermənistana siyasi baxımdan təzyiq etməkdə maraqlı olmaması ilə də birbaşa əlaqəlidir. Bütün yaşananlara baxmayaraq Azərbaycanın xarici siyasəti dinamik inkişafını davam etdirir, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllində öz diplomatik səylərini dəyərləndirir. Bu istiqamətdə islam dünyası ilə ikitərəfli münasibətlərin illər keçdikcə daha da möhkəmlənməsi Azərbaycan həqiqətlərinin dünya birliyinə təbliğ olunması və tanınmasına müsbət təsirini davam etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatı surlarında / elmi məsləhətçi A.Nadirov. Bakı: Apostrof, 2008, 319 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi. İKT və İKT ölkələri İdarəsi / “İKT XİN-nin konfranslarına dair sənədlər” qovluğu № 21. Başlanıb: 11.05.1992, tamamlanıb: 21.12.1995. 37 sənəd, 229 vərəq.
3. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Naziri Elmar Məmmədیارovun 2014-cü ilin yekunları ilə əlaqədar kütləvi informasiya vasitələrinə müsahibəsi / <http://www.mfa.gov.az/news/882/2746> (2014-12-25)
4. Eyyubova S. Azərbaycan və İslam Konfransı Təşkilatı // “Tarix və onun problemləri” jurnalı № 2, 2001, s. 116-119.
5. Əhmədov A. İslam Konfransı Təşkilatı və Azərbaycan Respublikası (1991-2006). Tarix üzrə fəl. dok. diss. avtoref. Bakı: Turxan NPB. 2013, 26 s.
6. Xarici işlər naziri Elmar Məmmədیارov İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının baş katibi İyad bin Amin Mədəni ilə görüşüb / <http://mfa.gov.az/news/909/3534>
7. İbrahimova P. Azərbaycan-İKT münasibətləri Azərbaycan mətbuatında (1990-2000) // “Dil və ədəbiyyat”. Beynəlxalq, elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2008, 1(61), s. 206-208.
8. İbrahimova P. Beynəlxalq təşkilatların Dağlıq Qarabağ probleminə dair mövqeyi Azərbaycan mətbuatında (1988-2005). Siyasi elm. üzrə fəl. dok. diss. avtoref. Bakı, 2011, 25 s.
9. İlham Əliyev İSESCO Baş Konfransının XII sessiyasının açılışında iştirak edib / <http://president.az/articles/16898>
10. Quliyeva S. Heydər Əliyevin əsərləri Azərbaycan Respublikasının İslam Konfransı Təşkilatı ilə əlaqələrini öyrənmək üçün mənbə kimi. Tarix üzrə fəl. dok. diss. avtoref. Bakı: Turxan NPB. 2014, 26 s.
11. Məmmədov N. Xarici siyasət: reallıqlar və gələcəyə baxış. Bakı: Qanun, 2013, 264 s.
12. Trend Azərbaycanın xarici işlər naziri Elmar Məmmədیارovun bir sıra yerli və xarici informasiya agentliklərinə XİN-in yola saldıığımız ildəki fəaliyyəti, ölkəmizin əldə etdiyi uğurlar və ümumilikdə 2012-ci ilin yekunları ilə bağlı müsahibəsini təqdim edir / <http://az.trend.az/news/politics/2104527.html> (2012-12-30).
13. Uğurlu xarici siyasət strategiyasının Azərbaycan modeli: nailiyyətlər və perspektivlər / <http://www.mfa.gov.az/news/882/1942> (2013-09-10)
14. Шукуров И. ОИК: Армения признана агрессором. Баку: Азербайджан, 1995, 16 с.

ОРГАНИЗАЦИЯ ИСЛАМСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА КАК ПРИОРИТЕТНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В ЗАРУБЕЖНОЙ ПОЛИТИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

А.П.АХМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В настоящее время отношения Азербайджанской Республики с ОИС находятся на высоком уровне. В двусторонних отношениях возрос интерес к развитию политической, экономической и культурной сферах. Азербайджан как один из активных членов ОИС, принимает участие в укреплении исламской солидарности. Параллельно динамичным сотрудничеством в последние годы, проведенные мероприятия в Баку при поддержке ОИС международного значения, дают основание говорить об этом. Азербайджан однозначно поддерживая позицию ОИС в вопросе создания независимого Палестинского государства, предоставляя всему миру заявляет об этом с трибуны ООН. Азербайджан как часть исламского мира расширяет дипломатические и экономические отношения со странами ОИС. Все сказанное свидетельствует о том, что с точки зрения

сотрудничества ОИС является приоритетным направлением во внешней политике Азербайджана.

В представленной статье исследована динамика отношений и перспективы Азербайджана с ОИС. Роль моста в сотрудничестве с Исламским миром ОИС, вошли в число приоритетов внешней политики республики.

Ключевые слова: Международное сообщество, солидарность, сотрудничество, ОИС, ООН, зарубежная политика, международные отношения, исламский мир, приоритетное направление.

ORGANIZATION OF ISLAMIC COOPERATION (OIC) AS A PRIORITY IN THE FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

A.P.AHMADOV

SUMMARY

Today, the relations between Azerbaijan and OIC stand at a high level. The interest for the development of political, economic and cultural fields has increased in bilateral relations. Azerbaijan, as an active member of the OIC, is involved in strengthening Islamic solidarity. The reasons for this are international events held in Baku with the support of the OIC, along with the dynamic cooperation in recent years. Azerbaijan unequivocally supported OIC in the establishment of the independent Palestinian state, at the same time declared it to the whole world at the UN. As a part of the Islamic world, Azerbaijan expands diplomatic and economic relations with the countries of the OIC. All these are priorities in terms of cooperation with OIC in foreign policy of Azerbaijan.

The presented article has investigated the dynamics and perspectives of relations between Azerbaijan and OIC. OIC's role of bridge in cooperation with the Islamic world has been among the foreign political priorities of the Republic.

Key words: international unity, solidarity, cooperation, OIC, UN, foreign policy, international relations, the Islamic world, priority

UOT (5-011)**YAPONİYANIN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ İRAQ PROBLEMİ****A.R.BAĞIROVA, Q.Ş.DAVUDOV***Bakı Dövlət Universiteti**aida_bagirova@yahoo.com qismetdavudov@rambler.ru*

Məqalədə XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində Yaponiyanın xarici siyasətində İraq probleminin yeri, bu problemin aradan qaldırılması ilə bağlı Yaponiya hökumətinin müxtəlif sahələrdə İraq dövlətinə və xalqına yardımı öz əksini tapmışdır. Müəlliflər Yaxın Şərqdə son dövrlərdə geniş vüsət almış və daha çox Suriya və İraqı əhatə edən terrorizmlə mübarizəyə və qaçqınlar probleminə xüsusi diqqət ayırmışlar.

Açar sözlər: Yaponiya, İraq problemi, Özünü Müdafiə Qüvvələri, maliyə yardımı, qaçqınlar, terrorizmlə mübarizə

Müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərdə XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində meydana gəlmiş İraq problemi xüsusi yer tutur. Problemin əsas xüsusiyyətlərinə aiddir: ikinci (1990-1991) və üçüncü (2003) İraq müharibələri və onların nəticələri; İraqda siyasi sistemin bərpası və asayişin qorunması; İraqın bərpası ilə bağlı olaraq, dünya birliyinin bu ölkəyə siyasi, hərbi və maliyyə yardımları; qaçqınlar problemi; antiterror tədbirlərinin həyata keçirilməsi.

İraq probleminin həlli İraqın və ayrıca götürülmüş bir dövlətin imkanı xaricindədir - problemin həllinə kompleks yanaşılmalıdır və burada bir sıra dövlətlərin iştirakı zəruridir. Bu dövlətlərdən biri də - Yaponiyadır. Yaponiyanın problemin həllində iştirakını şərtləndirən bir sıra amillər mövcuddur: Yaponiyanın İraq probleminin həllində aparıcı rol oynayan ABŞ-in müttəfiqi olması; BMT-nin üzvü olmaqla, onun siyasi, hərbi və sülhməramlı tədbirlərində mühüm rol oynamaq və bununla da özünün beynəlxalq nüfuzunu artırmaq istəyi; neft amili və s.

1954-cü ildə yaradılmış Yaponiyanın Özünü Müdafiə Qüvvələri (ÖMQ) 1992-ci ilə qədər xaricdə fəaliyyətinə icazə verən hüquqi baza yox idi və belə bir sənəd yalnız 1992-ci ilin iyununda qəbul edilmişdir. Bu sənəddə onların BMT bayrağı altında sülhməramlı qüvvələr tərkibində iştirakına icazə verilirdi və bu zaman 5 prinsip nəzərə alınmalı idi: münaqişənin baş verdiyi ərazidə atəşkəsə dair sazişin olması, Yaponiyanın iştirakı üçün BMT-nin və münaqişədə iştirak edən tərəflərin razılığının olması, sülhməramlı tədbirlərin münaqişə

tərəflərinə qarşı qərəzçiliklə həyata keçirilməməsi, qeyd olunan prinsiplərdən hər hansı birinin pozulacağı təqdirdə Yaponiya parlamentinin ÖMQ-nin münəqişə zonasından çıxarmaq hüququna malik olması, silah tətbiqinə yalnız əməliyyatda iştirak edən qüvvələrin özünümüdafiəsi ilə bağlı icazə verilməsi (25). XX əsrin sonlarında ÖMQ-nin BMT missiyası çərçivəsində bir sıra bölgələrdə – Kambocada, Mozambikdə, Fələstində, İraqda, Əfqanıstanda sülhməramlı qüvvələr kimi iştirak etmiş, münəqişələrin həllində yardımçı olmuş, humanitar yardımların göndərilməsi ilə bağlı əməliyyatlarda da iştirak etmişdi (16).

Yaponiyanın İraq probleminin həlli istiqamətində ilk tədbirləri XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərinə – İkinci İraq müharibəsi dövrünə təsadüf edir. O zaman Yaponiya qərb dövlətlərinin İraqda həyata keçirdikləri birgə əməliyyatlarda birbaşa iştirak etməsə də, onlara yalnız tibb işçiləri və maliyyə yardımı ilə köməklik göstərmişdi (23, 212). Əslində Yaponiya fəal hərbi əməliyyatlarda iştirak edə bilməzdi, çünki 1947-ci il Konstitusiyasının 9-cu maddəsi buna imkan vermirdi. Digər tərəfdən, ÖMQ ölkədən kənarında hərbi əməliyyatlarda iştirak edə bilməzdilər (yalnız 2015-ci il sentyabrın 19-də Yaponiya parlamenti ÖMQ-nin ölkə xaricində hərbi münəqişələrdə iştirakına icazə verən qanun qəbul etmişdir – müəll.). Lakin Yaponiyanın fəal hərbi əməliyyatlara müdaxilə etməməsi və yalnız «çek diplomatiyası»ndan istifadə etməsi – Yaponiya koalisiya qüvvələrinə 30 milyard dollar həcmində yardım etmişdi – Qərb dövlətlərini, xüsusilə də Yaponiyanın müttəfiqi ABŞ-ı narazı salmışdı (20).

1991-ci ilin yanvarında əvvəlcə Küveytdə, sonra isə İraqda hərbi əməliyyatların başlanması ilə Yaponiya birbaşa müharibədə iştirakdan boyun qaçırdı, əvəzində 13 milyard dollar əlavə yardım ayırdığını və qaçqınların döyüş bölgələrindən təxliyyə edilməsi üçün öz təyyarələrini göndərəcəyini bildirdi. Lakin koalisiya komandanlığının təkidli tələbindən sonra, Yaponiya 1991-ci ilin dekabrında Körfəz bölgəsinə minatutan gəmilərini göndərməli oldu (13).

«İraqın azadlığı» şüarı altında aparılan Üçüncü İraq müharibəsi beynəlxalq münasibətlərdə «soyuq müharibə»nin başa çatmasından sonra baş vermiş ən ciddi münəqişə hesab edilir. Müharibəyə hazırlıq ərəfəsində dünyanın «güc mərkəzləri» arasında ciddi fikir ayrılıqları yarandı. Xüsusilə, hərbi əməliyyatların BMT TŞ-nin razılığı olmadan başlanması beynəlxalq birliyin, o cümlədən BMT-nin özünün parçalanmasına səbəb olurdu. İraq böhranı ABŞ, NATO və Avropa İttifaqı arasında ziddiyyətləri gərginləşdirdi (22, 56).

İraqda müharibəyə başlamaq məsələsində Yaponiyanın mövqeyi əvvəlcə bir qədər fərqlənirdi. Müttəfiqi ABŞ-ın narazılığına baxmayaraq, Yaponiya 2000-ci ilin noyabrında Bağdadda öz səfirliyinin fəaliyyətini bərpa etmiş, 2001-ci ilin fevralında isə İraq ərazisinin bombardman edilməsinə rəsmi mövqe bildirməkdən yayınmışdı (12). Yaponiya İraq problemində maraqlı olan bütün dövlətlərlə danışıqlarda vasitəçi olmağa çalışır və problemin dinc yolla həll edilməsinə çağırırdı. O, münəqişə tərəfləri arasında balansı qoruyub saxlayır və kəskin bəyanatlar verməkdən çəkinirdi. İkinci İraq müharibəsində olduğu kimi, Z.Koizumi hökuməti yenə də öz üzərinə öhdəliklər götürmək istəmirdi. Burada

Yaponiya ictimaiyyətinin antimüharibə əhval-ruhiyyəsi də mühüm rol oynayırdı. Rəyi soruşulanların 85 %-i müttəfiqlərin dəstəklənməsinin əleyhinə idi (12).

Lakin İraqda yeni müharibəyə başlamaq məsələsinə münasibətdə ölkənin xarici siyasətinin əsas prioritetlərindən olan ABŞ-la müttəfiqlik mühüm rol oynadı. ABŞ-ın Dövlət Katibi K.Pauellin BMT TŞ-də çıxışından sonra Yaponiyanın bu məsələyə yanaşması dəyişdi. 2003-cü il martın 18-də baş nazir Z.Koizumi ABŞ-ın mövqeyini müdafiə edən bəyanatla çıxış etdi. Bəyanatda İraqa verilmiş amerikan ultimatumu dəstəklənir, güc tətbiqi «alternativi olmayan zəruri tədbir» kimi göstərilir, «yalnız S.Hüseynin İraqı tərk edəcəyi təqdirdə məsələnin dinc yolla həllinin mümkünlüyü» vurğulanır və göstərilirdi ki, əgər ABŞ İngiltərə və digər müttəfiqləri ilə birlikdə güc tətbiq etmə yolunu seçərsə, o zaman Yaponiya onu müdafiə edəcəkdir (1). Lakin ÖMQ-nin hərbi əməliyyatlarda iştirakı haqda bəyanatda heç bir söz yox idi, yalnız bildirilirdi ki, Yaponiya özünün İraqda olan vətəndaşlarının təhlükəsizliyi və regionda iqtisadi maraqları üçün narahatdır (19).

İraqda hərbi əməliyyatların başlanmasından sonra Yaponiya hökuməti öz vətəndaşlarının İraqdan və qonşu ölkələrdən çıxarılması, Körfəz regionunda olan yapon gəmilərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, İraqdan və qonşu ölkələrdən olan qaçqınlara humanitar yardım göstərilməsi və iqtisadi münasibətlərdə baş verə biləcək qarışıqlığın aradan qaldırılması istiqamətində planlar hazırladı, Yaponiya ərazisində olan ABŞ hərbi bazalarının mühafizəsi gücləndirildi (3, 33), 2003-cü il iyulun 26-da isə İraqda təhlükəsizliyin qorunması, humanitar yardım və ölkənin bərpası ilə bağlı 137 №-li qanun qəbul edildi (6).

2003-cü il noyabrın 30-da İraqda iki Yaponiya diplomatının öldürülməsindən sonra həmin ilin dekabrında Yaponiya hökuməti ÖMQ-nin İraqda olan koalisiya qüvvələrinin tərkibində iştirakına icazə verdi və onlar 2004-cü ilin yanvarında İraqın bərpa edilməsində iştirak etmək üçün bu ölkəyə göndərildilər (əvvəlcə min nəfərdən artıq qüvvə göndərilmişdi). Martın 27-də yapon qüvvələri İraqın Samava rayonunda yerləşdirildi və onlar burada həmin ilin dekabrın 14-dək qalmalı idilər. Lakin 2004-cü ilin sonlarında Yaponiya hökumətinin siyasi partiyaların liderləri ilə birgə qəbul etdiyi qərara əsasən, Yaponiya sülhməramlıları İraqda daha bir il qalacaqdılar (26). Yaponiya ÖMQ hərbi əməliyyatlar zonasına göndərilirdi, onlar İraq hakimiyət orqanlarına və ABŞ komandanlığına tabe deyildilər və fəaliyyəti yalnız İraqın müharibədən sonrakı bərpası ilə məhdudlaşır (24).

İraqda yerləşdirilmiş yapon sülhməramlıları əhali ilə xoş rəftar edir və özlərini intizamlı aparırdılar. Onlara münasibətdə bir sıra məhdudiyətlər tətbiq edilmişdi: onlar alkoqollu içkilər, çimərlik paltarında olan qadınların təsviri olan jurnallar, tez hazırlanan və tərkibində donuz əti olan quru ərिştə ala bilməzdilər, bütün video kassetlər yoxlamadan keçirilir, pornoqrafik filmlər müsadirə edilir və onların sahibi cərimə olunurdu. İraqda İsrailə qarşı mənfi əhval-ruhiyyənin olduğunu nəzərə alaraq, yapon sülhməramlılarına «İsraildə is-

tehsal edilmişdir» və ya ivrit dilində sözlər yazılmış mallar göndərmək olmazdı (12).

2004-cü ildə BMT TŞ xarici dövlətlərin silahlı qüvvələrinin İraqda qalmasına razılıq verən 1546 №-li qətnamə qəbul etdi. Məhz bu qətnamə Yaponiya hökumətinə imkan verirdi ki, öz sülhməramlılarını İraq ərazisində daha bir müddət saxlaya bilsin. Yaponiyanın ÖMQ-nə daxil olan quru qoşunları İraqda 2004-2006-cı illərdə olmuşdur. Onların əsas vəzifəsi – ilkin tibbi yardım məntəqələrinin, yolların bərpasından, tibbi heyətin maarifləndirilməsindən, əhalini içməli su ilə təhciz etməkdən ibarət idi. Yaponiyanın hərbi-hava qüvvələri isə İraqda 2008-ci ilədək qalmış, «Əsas plan»a uyğun olaraq, yüklərin daşınması və koalisiya birləşmələrinin təhcizi ilə məşğul olmuşlar (13). 2 il yarım müddətində İraqda 5500 yapon xidmət etmişdir. Bu, 1945-ci ildən bəri Yaponiya hərbiçilərinin xaricdə fəaliyyət göstərdiyi ən böyük əməliyyat idi. İraqda olduqları müddətdə yapon hərbiçiləri arasında itki olmamışdır (7).

Son illərdə Yaponiya İraqda demokratik cəmiyyətin qurulmasına, asayişin bərpası və qorunmasına, ədalətli seçkilərin keçirilməsinə daha çox diqqət ayırır. 2010-cu il martın 7-də keçirilən parlament seçkilərində başda İraqın bərpası üzrə səfir Q.Oqava olmaqla Yaponiya müşahidəçiləri də iştirak etmişdilər (9).

İraqda hərbi əməliyyatların başa çatmasından sonra Yaponiya İraqın bərpa edilməsində yaxından iştirak edən, ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin həll edilməsində ona köməklik göstərən ilk dövlətlərdən biri oldu. Yaponiya hərbi-nəqliyyat təyyarələri İraqa humanitar yardımlar daşıyır, mülki əhaliyyə tibbi yardım göstərir, infrastrukturun bərpası üçün tədbirlər həyata keçirirdilər.

2003-cü il oktyabrın 22-23-də Madriddə BMT-nin Baş katibi K.Annanın, bir sıra Avropa dövlətlərinin, ABŞ-ın və antiiraq koalisiyasına daxil olan dövlətlərin liderlərinin iştirakı ilə İraqın bərpasına dair genişmiqyaslı beynəlxalq konfrans keçirildi. Konfransda rəsmi şəkildə elan edildi ki, donor ölkələr İraqa 33 milyard dollar həcmində maliyyə yardımı göstərməlidirlər. Bir qədər sonra isə ABŞ-ın maliyyə nazirinin beynəlxalq məsələlər üzrə müavini C.Teylor yeni rəqəm – 38 milyard dollar elan etdi. Yaponiya Madrid konfransında İraqa 5 milyard dollar verməyi öhdəsinə götürdü (6). 2004-cü il mayın 25-də Yaponiyanın həmsədrliyi ilə İraqın bərpasına yardım məsələləri ilə bağlı Dohada (Qətər) keçirilən beynəlxalq konfransda göstərilmişdi ki, İraqın bərpası üçün Madrid konfransında yaradılan məqsədli fonda köçürülmüş vəsaitin 2/3 hissəsi (351,8 milyon dollar) Yaponiyanın payına düşür (12).

Yaponiya İnkişafa Rəsmi Yardım proqramı çərçivəsində İraqda səhiyyənin, su təhcizatının, sanitariyanın və digər sahələrin təminatı üçün daha 1,67 milyard dollar ayırmış, 2011-ci ilin noyabrınadək limanların, körpülərin, şosse yollarının, neft fondunun, elektrik stansiyalarının və başqa sahələrin bərpası üçün 3,28 milyard dollar ayrılmasına dair 19 layihəyə imza atmışdı. Yaponiya hökuməti ilə İraq hökuməti arasında 6,7 milyard dollar həcmində borcların azaldılmasına dair saziş imzalanmışdı və bu proses 2008-ci ilin dekabrında

baş çatmışdı (10). Yaponlar İraqda istilik elektrik stansiyalarının, məktəblərin, xəstəxanaların, yaşayış binalarının bərpa edilməsində iştirak edir, yollar və rabitə xətləri çəkir, körpülər tikir, İraqa yerli polisın istifadəsi üçün avtomatlaşınlar və xüsusi yanğınsöndürən texnika göndərir, İraqın tibb işçilərinin Misirdə təcrübə keçməsinə maliyyələşdirir, İordaniyadakı texniki heyəti maarifləndirir, mədəniyyətin və idmanın maliyyələşməsi üçün külli miqdarda vəsait verirdi. 2012-ci ilin mayında İraqa kredit verilməsi ilə bağlı 4 layihə üzrə sənəd imzalanmışdı (18).

2003-cü ildə İraqda hakimiyyətin dəyişməsindən sonra İraq ilə Yaponiya arasında müxtəlif sahələrdə qarşılıqlı əməkdaşlıq münasibətləri yarandı. Yaponiya İraqın ən böyük iqtisadi donoruna çevrildi. 2004-cü ilin əvvəllərində Yaponiya İraqın bərpası və yenidən qurulmasına ikitərəfli münasibətlər xətti ilə 200 milyon dollar, BMT İnkişaf Proqramı və beynəlxalq məqsədli fond xətti ilə 500 milyon dollar vəsait ayırmış, İraqın borcunun 80 %-ni (6,1 milyard dollar) ləğv etmiş, 20 %-ni isə 6 illik möhlətlə 23 il müddətində ödənilməsinə razılıq vermişdi (18).

İraq hökuməti ölkədə iqtisadiyyatın, səhiyyənin, neft emalı sahələrinin bərpasında yapon firmalarının iştirakında maraqlıdır və dəfələrlə bu məqsədlə onlara müraciət etmişdir. Bu müraciət müsbət qarşılansa da, Yaponiya yalnız ölkədə təhlükəsizliyin tam təmin olunmasından sonra onların fəaliyyət göstərə biləcəklərini bildirmişdi.

2007-ci ilin aprelində İraqın baş naziri N.əl-Malikinin Yaponiyaya rəsmi səfəri zamanı tərəflər arasında xarici borclarla bağlı aparılan danışıqların nəticəsində əldə edilmiş razılaşmaya əsasən, Yaponiya İraqa güzəştli şərtlərlə 890 milyon dollar kredit verəcəyini öhdəsinə götürdü. Bu vəsaitin İraqda infrastrukturun, o cümlədən su və elektrik enerjisi təhcizatının, neft sənayesi sahələrinin bərpasına yönəldiləcəyi nəzərdə tutulurdu. 2009-cu ilin yanvarında iki ölkə arasında iqtisadi və işgüzar əlaqələrin möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə saziş imzalandı (10).

2010-cu il dekabrın 15-də Yaponiyanın xarici işlər nazirinin müavini H. Tokunaqanın BMT TŞ-nin toplantısında etdiyi çıxışında göstərilirdi ki, Yaponiya 2003-cü il Madrid razılaşmasına əsasən öz üzərinə götürdüyü öhdəliyə tam əməl etmiş və İraqın bərpasına 2010-cu ilin sonunadək təqribən 5 milyard dollar vəsait ayırmış, 6,7 milyard borcun ödənilməsində güzəştlər tətbiq etmişdir (9).

İraq probleminin həlli məsələsində neft amili də mühüm rol oynayır. 2011-ci ilin noyabrında Yaponiyanın baş naziri Y.Nodanın dəvəti ilə İraqın baş naziri N.əl-Maliki Tokioya rəsmi səfər etmişdi. Səfər zamanı iki dövlət arasında İraqın neft yataqlarının istismarında yapon şirkətlərinin də iştirakına dair razılıq əldə edilmişdi. 2013-cü ilin avqustunda Qarraf neft yatağında xam neftin çıxarılmasında bir sıra xarici şirkətlərlə yanaşı, Yaponiya şirkəti də iştirak edirdi (10).

İraq probleminin həllində Yaponiyanın iştirakını şərtləndirən amillərdən

biri də – antiterror kampaniyasıdır. 2001-ci il 11 sentyabr terroru ilə bağlı olaraq, ölkənin ÖMQ-nin xarici əməliyyatlarda intensivliyi artdı, 2001-ci il oktyabrın 29-da terrora qarşı xüsusi tədbirlər haqqında 113 №-li qanun qəbul edildi (6). BMT TŞ-nin İraqla bağlı qərarlarına uyğun qəbul olunan qanun Yaponiyanın İraq probleminin həllində iştirakının hüquqi bazasına daxil idi. İraqda Yaponiya vətəndaşlarının girov götürülməsi də bu ölkənin antiterror kampaniyasına qoşulmasına təkan verirdi. Müqavilə əsasında İraqda fəaliyyət göstərən yaponlar terrorçuların hücumuna məruz qalır və onlar tərəfindən girov götürülürdülər. Üçüncü İraq müharibəsinin başlanmasından keçən müddət ərzində Yaponiya İraqda 7 itki vermiş (iki diplomat və üç qeyri-hökumət təşkilatının üzvü, bir jurnalist və bir sırası vətəndaş), 7 nəfəri isə girovluqdan azad edilmişdi. Terrorçuların girovların azad edilməsi müqabilində ÖMQ-nin İraqı tərk etməsi tələbinə Yaponiya hökuməti rədd cavabı vermişdi (12). İraqda yapon vətəndaşları girov götürülərkən Yaponiya hökuməti yardım üçün İordaniya və Türkiyə hökumətlərinə müraciət etmişdi (11). Sonrakı illərdə Yaponiya dəfələrlə İraqda baş verən terror aktlarını pisləmiş, dünya ictimaiyyətini terrorizmə qarşı birgə mübarizə aparmağa səsləmişdir (9).

2014-cü ildə İraqda vəziyyətin gərginləşməsi və ölkənin şimalında silahlı münaqişənin baş verməsi ilə bağlı olaraq, Yaponiya Ərbil şəhərində nümayəndəliyini açmışdı. Onun əsas vəzifəsi – İraqda olan Yaponiya vətəndaşlarının və şirkətlərinin təhlükəsizliyinin qorunmasından ibarətdir (21). Sentyabrın 25-də Yaponiyanın baş naziri Ş.Abe ilə İraq prezidenti F.Məsud Nyu-Yorkda – BMT Baş Məclisinin toplantısı çərçivəsində görüşmüş və fikir mübadiləsi etmişdilər. Görüş zamanı Ş.Abe Yaponiya hökumətinin terrorla mübarizə aparan İraqı dəstəklədiyini və beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə qaçqınlara 20 milyon dollar humanitar yardım, İŞİD-ə qarşı mübarizə məqsədilə 25,5 milyon dollar ayırmasını vurğulamışdı (15).

İŞİD terrorçuları 2015-ci il yanvarın 24-də və 31-də iki Yaponiya vətəndaşını - özəl hərbi şirkətin əməkdaşı H.Yukavanı və jurnalist K.Qotonu edam etdilər (2). Terrorçular bunu Yaponiyanın baş naziri Ş.Abenin 2015-ci ilin yanvarında Yaxın Şərqə 6 günlük səfəri zamanı verdiyi Bəyanata cavab olaraq etdiklərini göstərirdilər. Bəyanatda Ş.Abe Yaponiyanın İŞİD-lə mübarizə aparan dövlətlərə 200 milyon yardım edəcəyini söyləmişdi. Məhz terrorçular da yapon girovların əvəzində 72 saat müddətində bu qədər – 200 milyon dollar haqq istəmişdilər. Əvvəlcə Yaponiya tərəfi Bəyanatda göstərilən yardımın humanitar məqsədlər üçün ayrıldığını bildirsə də, bu, terrorçuları qane etməmiş və onlar girovları edam etmişdilər (11). Məhz onların edam edilməsi Yaponiyanın İraq problemi çərçivəsində Yaxın Şərqdə antiterror kampaniyasında daha fəal iştirak etməyə sövq etdi.

2014-2015-ci illərdə dünyada ən mühüm problemlərdən biri – Yaxın Şərq regionunu humanitar fəlakət həddinə çatdırmış qaçqınlar problemi olmuşdur. Bu sırada İraqda silahlı toqquşmalar nəticəsində xəsarət alanlara və qaçqınlara yardım edilməsi məqsədi ilə Yaponiya hökuməti Beynəlxalq Ərzaq

Proqramı, BMT-nin Qaçqınlar Üzrə Ali Komissarlığı, Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı vasitəsilə 2014-cü ilin fevralında 1,8 milyon, iyunun 27-də isə 6 milyon dollar ayırmışdı (21).

Yaponiya hökumətinin qaçqınlar probleminə həssas yanaşmasına, Avropa ölkələrinə bu sahədə lazımı yardım etməyə hazır olduğunu bəyan etməsinə baxmayaraq, 2015-ci il sentyabrın 30-da Nyu-Yorkda BMT-nin toplantısı zamanı mətbuat konfransında çıxış edən Baş nazir Ş.Abe ölkəsinin qaçqınları qəbul etməyə hazır olmadığını qeyd etmişdi. «Qaçqınlar problemini qəti şəkildə həll etmək üçün Yaponiya müxtəlif səviyyələrdə, o cümlədən maliyyə və tibbi yardım, maarif sahəsində köməklik göstərməyi nəzərdə tutur. Lakin qaçqınları qəbul etmək üçün hələ hazır deyilik» (27).

2015-ci il noyabrın 24-də Tokioda Yaponiyanın və İraqın xarici işlər nazirlərinin görüşü zamanı terrorizmə qarşı mübarizə, İraqda daxili islahatların keçirilməsi, milli barışıqın əldə edilməsi və s. məsələlər müzakirə olunmuş, İraqa su təhcizatının, kanalizasiya qurğularının, suvarma sistemlərinin bərpası üçün 500 milyon dollar yardım ayrılmasını nəzərdə tutan razılaşma əldə edilmişdir (21). Dekabrın 21-də Bağdadda Yaponiya səfiri F.İvaini qəbul edən İraq prezidenti F.Masum ölkəsinin bərpası, terrorizmə qarşı mübarizə və qaçqınlara maliyyə yardımını göstərilməsində Yaponiyanın əvəzsiz xidmətini qeyd etmişdir. Yaponiya səfiri isə onun ölkəsinin gələcəkdə də İraq probleminin həll edilməsi istiqamətində öz səylərini əsirgəməyəcəyini bildirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Attack mandate valid: Prime Minister Koizumi Says New UNSC Resolution Unwarranted.- The Japan Times, March 18, 2003
2. Боевики "Исламского государства" убили японского заложника http://world.lb.ua/news/2015/01/24/293214_boeviki_islamskogo_gosudarstva.html
3. Вадимов В. Развертывание японского воинского контингента в Ираке // «Зарубежное военное обозрение», № 7 (688), 2004. стр.29-34.
4. Выступление Премьер-министра Японии Синдзо Абэ на 70-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН <http://www.mofa.go.jp/files/000105092.pdf>
5. Гринюк В.А. Участие Японии в военной акции США в Ираке.// Актуальные проблемы современной Японии. М.: 2005, стр.149-165
6. Гринюк В.А. Силы самообороны Японии в Ираке.// Япония 2004-2005. М.: 2005, стр.117-126
7. Зорин А. Японцы уходят из Ирака /"Российская газета" - Федеральный выпуск №4097 <http://www.rg.ru/2006/06/21/yaponiya.html>
8. Ирак и Япония укрепляют и развивают отношения http://pukmedia.com/EN/RU_Direje.aspx?Jimare=37847
9. Japan-Iraq Relations http://www.mofa.go.jp/region/middle_e/iraq/archives.html
10. Japan-Iraq Relations http://www.mofa.go.jp/region/middle_e/iraq/data.html
11. Кистанов В.О. Вооруженный пацифизм Японии http://www.ng.ru/ideas/2015-02-25/5_japan.html
12. Кочевой Г.А. О позиции Японии на иракском направлении - <http://www.iimes.ru/rus/stat/2004/19-11-04.htm>
13. Крячкина Ю.А. Об операциях Сил самообороны Японии за рубежом <http://riss.ru/analytics/2484/>
14. Мадридская конференция по Ираку http://www.analitik.org.ua/current-comment/ext/3f9e8407b8470/pagedoc1095_105/

15. Meeting Between Prime Minister Shinzo Abe and Dr. Fuad Ma'soum, President of the Republic of Iraq http://www.mofa.go.jp/me_a/me2/iq/page3e_000249.html
16. Мухтар Л. Глобальные и региональные аспекты развития внешней политики Японии во II половине XX - начале XXI веков. <http://articlekz.com/article/7445>.
17. Обстановка в Ираке: перспективы развития. http://www.globalaffairs.ru/number/n_6820
18. Помощь Японии в восстановлении Ирака (<http://www.mofa.go.jp/mofaj/area/iraq/josei>)
19. Prime Minister Junichiro Koizumi's Interview on the Issue of Iraq http://www.mofa.go.jp/region/middle_e/iraq/pm_int0303.html
20. Салиев А.Л. Особенности внешней политики Японии после Второй Мировой войны <http://freebooks.site/uchebnik-mejdunarodnie-otnosheniya/osobennosti-vneshney-politiki-yaponii-posle.html>
21. Statement by the Press Secretary, Ministry of Foreign Affairs of Japan on a Series of Clashes and Attacks in Iraq http://www.mofa.go.jp/press/release/press6e_000088.html
22. Талайко Т. Война в Ираке и трансатлантические отношения - журнал международного права и международных отношений, 2005, № 2
23. Терехов В.Ф. Внешняя политика Японии на перепутье./«Проблемы национальной стратегии», 2013, № 3(18), с. 212-216
24. Ёсиюки Комурага. «Сезон испытаний» в отношениях между Японией и США <http://inosmi.ru/world/20050906/222035.html>
25. Япония: армия, которой не должно было быть (?) <http://miuki.info/2011/07/yaponiya-armiya-kotoroj-ne-dolzno-bylo-byt/>
26. Японские солдаты задержатся в Ираке еще на год <http://lenta.ru/iraq/2004/12/09/japan/>
27. Япония выделит \$810 млн на помощь беженцам из Ирака и Сирии http://world.lb.ua/news/2015/09/28/317126_yaponiya_videlit_810 mln_pomoshch.html?utm_source=local&utm_medium=cpm&utm_campaign=lenta

ИРАКСКАЯ ПРОБЛЕМА ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ЯПОНИИ

А.Р.БАГИРОВА, Г.Ш.ДАВУДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль иракской проблемы во внешней политике Японии в конце XX-начале XXI вв., а также помощь, оказываемая японским правительством Ираку для решения этой проблемы. Особое место авторы уделили широко распространенной в регионе проблеме борьбы с терроризмом и проблеме беженцев.

Ключевые слова: Япония, Иракская проблема, Силы Самообороны, финансовая помощь, беженцы, борьба с терроризмом

THE IRAQ PROBLEM IN THE FOREIGN POLICY OF JAPAN

A.R.BAGHIROVA, G.Sh.DAVUDOV

SUMMARY

The article reflects the place of the Iraq problem, support to Iraq and its people in liquidation of this problem in the Japanese foreign policy late in XX –early in XXI centuries. The authors paid special attention to the fight against terrorism, which covered the Middle East and particularly Syria and Iraq recently.

Key words: Japan, the Iraq problem, Self-Defense Forces, financial help, refugees, the fight against terrorism

UOT 94/479.24

**XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNİN İNKİŞAF TARİXİ****Xoşqədam İslam**
Bakı Dövlət Universiteti
Xoshgedem-islam@rambler.ru

Hər bir dövlətin milli mədəniyyətinin inkişafında elm və təhsilin rolu əvəzolunmazdır. Bu mənada təhsil xüsusilə istisnalıq təşkil edir. Bir milləti məhv etmək istəyirsənsə onun təhsil sistemini dağıtmaq kifayətdir. Məqalədə ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra təhsilimizdə yaranan ciddi dəyişikliklərdən bəhs edilir.

Açar sözlər: təhsil, elm, məktəb, dinamik, inkişaf

Son zamanlar təhsil problemləri araşdırılarkən bir çox hallarda bütün Azərbaycan təhsil sistemində yanlış qiymət qoyulur. Azərbaycan təhsilinin dərinə təhlilini aparmaq və onu obyektiv qiymətləndirmək əvəzinə, bu və ya digər ictimai sferalarda işlərin vəziyyətinə ənənəvi bəzək-düzək verildiyini görürük. Aydın ki, təhsil universal və effektiv islahat vasitəsi kimi çıxış edir və o cəmiyyətin intellektual-mənəvi sferasını kamilləşdirməyə istiqamətlənmişdir. Ölkənin milli ali təhsil sisteminin maliyyələşdirilməsinə və dəstəklənməsinə, ali məktəblərin professor-müəllim heyəti üçün və onların yetişdirdiyi mütəxəssislər üçün cəmiyyətdə layiqli maddi və sosial statusun təmin edilməsinə yönəlmiş konkret sosial-iqtisadi tədbirlər öz müsbət həllini göstərməkdədir.

Elm və təhsilə istinad olmadan bütün dövlət mexanizminin dərinədən yenidən qurulmasını həyata keçirmək mümkün deyil, buna görə də, təhsil sistemində prioritet əhəmiyyət vermək lazımdır. Bu halda rol oynayan əsas məsələlərdən biri də milli təhsil sisteminin doktorinasının tam şəkildə həyata keçməsidir.

1999-cu ildə ümummillə liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” Azərbaycan təhsilinin gələcək inkişaf konsepsiyası və strategiyasını müəyyənləşdirmişdir. Proqramın 3 mərhələdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur: I mərhələ-2003-2007-ci illər, II mərhələ-2007-2010-cu illər, III mərhələ-2010-2013-

cü illər. Kredit sazişinə əsasən, Təhsil Sektorunun İnkişafı Layihəsinin həyata keçirilməsi üçün Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası tərəfindən 18 milyon ABŞ dolları məbləğində güzəştli kredit ayrılmışdır (1, 307). Azərbaycan hökumətinin layihədəki iştirak payı 2,8 milyon ABŞ dolları təşkil edəcəkdir. Donor təşkilatı kimi Açıq Cəmiyyət İnstitutu (Azərbaycan) öz maliyyə vəsaitinin qoyuluşu hesabına təxminən 200 min ABŞ dolları məbləğində layihəyə texniki yardım göstərməli idi (3, 227).

Təhsil Sektorunun İnkişafı layihəsinin aşağıdakı əsas komponentlər üzrə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Birinci komponent-ümumi təhsilin keyfiyyəti və real tələbatlara uyğunluğu. Bu komponent daxilində kurikulum islahatı, müəllim hazırlığı, dərslilər və oxu materialları alt- komponentləri üzrə islahatların aparılması nəzərdə tutulmuşdur.

İkinci komponent-səmərəlilik və maliyyə islahatı. Bu komponent çərçivəsində maliyyələşdirmə və büdcə islahatları, rasionallaşdırma və məktəblərin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi alt-komponentləri üzrə tədbirlər həyata keçiriləcəkdir.

Üçüncü komponent-məktəb qrantı proqramıdır, bu komponent çərçivəsində ümumi təhsildə bərabər imkanların yaradılması və məktəblərdə innovasiyaların tətbiqi istiqamətində qrant layihələri həyata keçiriləcəkdir.

Dördüncü komponent-İdarəetmə, planlaşdırma və monitorinq. Bu komponent daxilində şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi sistemi, təhsilin idarə olunması üzrə məlumat sistemi, idarəetmə və planlaşdırma imkanları alt-komponentləri üzrə islahatlar aparılacaqdır.

Beşinci komponent-layihənin əlaqələndirilməsi və monitorinqi. Bu komponent daxilində layihənin monitorinqi, ictimaiyyətin məlumatlandırılması kompaniyası, bir sıra tədqiqatların aparılması və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur (2, 224).

2008-ci ilin məlumatlarına görə respublikamızda 4545 ümumtəhsil məktəbi, o cümlədən 31 ümumtəhsil internat məktəbi, 50 lisey, 8 gimnaziya fəaliyyət göstərirdi. Onlardan 664 məktəb məcburi köçkün şagirdləri üçün təşkil edilmişdir. Ümumtəhsil məktəblərində 1.483.311 şagirdin təlim-tərbiyəsi ilə 175221 pedaqoji işçi məşğul olurdu. Bundan əlavə, ölkənin ümumtəhsil sisteminə 6450 nəfər sağlamlıq imkanları məhdud uşağın cəlb edildiyi 19 xüsusi məktəb və internat məktəb açılmışdır. Dövlət müəssisələri ilə yanaşı, 2008-ci ilə qədər 16 özəl ümumtəhsil məktəbində 6841 şagird təhsil almışdır (6). İndi bunların sayı xeyli artmışdır. Məktəblərin tikintisi, əsaslı təmiri, təchizatı sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi intensiv xarakter almışdır. Son illərdə yeni tikilmiş və əsaslı təmir edilmiş məktəblərin sayı 1600-dən çoxdur. Ümumilikdə 700 mindən çox şagirdin təxminən 50 faizi müasir tədbirlərə cavab verən məktəblərdə təhsil almaq imkanı əldə etmişdir (5, 278). 2008-2012-ci illəri əhatə edən Dövlət Proqramına əsasən zəruri ehtiyac nəzərə alınmaqla, daha 450 məktəb üçün yeni binanın inşası, 600-dən çox məktəb üçün əlavə korpusların tikintisi başa çatmış, 1200 məktəb əsaslı təmir edilmişdir (2, 226).

Bunların nəticəsi olaraq əsas hədəfimiz çoxnövbəliliyin ləğvi və beşgünlük tədris həftəsinə keçməklə bütün şagirdlər üçün əlverişli təlim şəraitinin yaradılmasından ibarət idi. Bu mənada ölkə Prezidentinin Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Ümumtəhsil məktəblərinin İKT ilə təminatı Proqramı” ümumi təhsilin inkişafında tarixi nailiyyət kimi qiymətləndirilməlidir. 2005-2007-ci illəri əhatə edən həmin proqramın yerinə yetirilməsi ilə artıq məktəblərimizin V-XI siniflərində hər 29 şagirdə 1 komputer nisbəti təmin edilmişdir. Halbuki proqrama qədərki dövrdə bu göstərici 1000 şagirdə 1 komputer nisbəti təmin edilmişdir. Eyni zamanda 1103 məktəbə noutbuk və proyektor verilmişdir (3, 236).

Prezidentin sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı (2008-2012-ci illər)” məhz bu məqsədə xidmət edirdi. Proqram təhsil sahəsində İKT-nin tətbiqi üzrə həlledici mərhələnin başlanğıcı olmuşdur. Azərbaycan hökuməti tərəfindən 30 oktyabr 2006-cı ildə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurrikulumu)” sənədində ümumi təhsil üzrə təlim nəticələri və məzmun standartları, ümumi təhsilin hər bir pilləsində tədris olunan fənlər, həftəlik dərs və dərsdankənar məşğələ saatlarının miqdarı, pedaqoji prosesin təşkili, təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və monitorinqi üzrə əsas komplekslər öz əksini tapmışdır (6). Azərbaycan təhsilində aparılan məzmun islahatlarının nəticəsidir ki, 2003-2007-ci illərdə Azərbaycan və rus dillərində ümumilikdə 25 milyon nüsxə, o cümlədən azsaylı xalqların dillərində 8 adda 31700 nüsxə dərslik çap edilmişdir. 2008-2009-cu tədris ili üçün 102 adda 4 milyon nüsxədən çox dərslik və müəllim üçün vəsait məktəblərə çatdırılmışdır. 2005-ci ildən etibarən bütün şagirdlər dərsliklərlə təmin olunurlar. Bu sahədə Azərbaycan MDB məkanında yeganə ölkədir (8, 116).

Təhsil sahəsində baş verən yeniliklərdən biri də Azərbaycan Avropa təhsil sistemini qəbul etməsi idi. Bu mənada ölkəmizin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Boloniya təhsil sistemini qəbul etməsi mütərəqqi hadisə olmuşdu.

Sovetlər dönəmində Azərbaycanın beynəlxalq arenaya çıxış imkanları məhduddu. Xarici ölkələrlə elmi-texniki mübadilə, ali təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq CCRİ Xarici İşlər Nazirliyinin əlaqədar təşkilatlarının icazəsi və sərt nəzarəti ilə həyata keçirilirdi. Bu da manevr imkanlarını məhduddlaşdırırdı. Müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də buz sındı. Azərbaycan dünyanın aparıcı təhsil sistemləri ilə birbaşa təmaslara girdi. XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq dünyanın aparıcı ölkələri öz təhsil sistemlərinin yeniləşdirməsi yoluna qədəm qoydular. Bu yeniliklərin ümumi tendensiyası təhsilə açıqlıq keyfiyyətlərinin verilməsi ilə bağlı idi.

XX əsrin sonu-XXI əsrdə təhsil sistemində ən dərin və ən genişmiqyaslı dəyişikliklər Avropa qitəsində baş vermişdi. Burada təhsil sferasında dövlət sərhədləri ləğv olunur və təhsilin ümumavropa inteqrasiya sistemi formalaşır. Bu prosesin tənzimlənməsi bir sıra sənədlərdəki müddəalarda əks olunmuşdur. Bu istiqamətdə əsas məqsəd dil maneələrinin aradan qaldırılması, tələbə və müəllim mübadiləsinin genişləndirilməsi, diplomların və təhsil müddətlərinin

qarşılıqlı tanınması kimi məsələlər həll olunmalı idi. Maastrixt müqaviləsində təsbit olunmuş müddəalar 1999-cu ildə 29 Avropa ölkəsinin qəbul etdiyi Bolonya deklarasiyasında (bəyannamə) növbəti inkişaf mərhələsinə keçdi. Bolonya deklarasiyası Avropanın təhsil sistemlərinin dərin və ümumi yenidənqurma epoxasına daxil olmasını şərtləndirdi (7).

Bolonya sistemi haqqında prezident İlham Əliyev 2007-ci il oktyabrın 8-də Bakının Nərimanov rayonunda, akademik Həsən Əliyev küçəsində Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin yeni korpusunun açılışı zamanı demişdir: “Biz beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində də çox uğurlu addımlar atırıq. Bolonya prosesinə qoşulmuşuq. Bolonya prosesi çərçivəsində tələbə mübadiləsi daha sürətlə getməlidir. Azərbaycan gəncləri dünyanın aparıcı ali məktəblərində oxumalıdır. Bilirsiniz ki, bunu təşkil etmək üçün bu yaxınlarda xüsusi sərəncam da imzalanmışdır və bu il ilk tələbələr dünyanın aparıcı ali məktəblərinə göndəriləcəkdir. Orada dövlət vəsaiti hesabına təhsil alacaq, sonra Vətənə dönəcəklər. Lap tutaq ki, bəziləri Vətənə dönməsə də, yenə Azərbaycan elçiləri olacaqlar və gec-tez yenə də onlar Vətənə qayıdacaqlar. Çünki xalqımız çox vətənpərvər xalqdır və bizim hamımız öz Vətənimizi çox sevirik, gənclərimiz də vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə alırlar. Bu böyük bir inkişaf prosesinin başlanğıcıdır” (7).

Hazırda Bolonya sistemi 46 ölkəni özündə birləşdirir. Rusiya Bolonya sisteminə 2003-cü ildə, nazirlərin Berlin görüşündə qoşulub. Bu sistemin əsas məqsədi “Avropa ali təhsil məkanı” yaratmaq, eləcə də, o sistemi dünya miqyasında fəallaşdırmaq idi. Bolonya prosesi kompleks əlaqəli məsələləri əhatə edir, hansı ki, bu məsələlər Avropa ölkələrində biliyin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üsullarına və təhsil sisteminin yaxşılaşmasına yönəlmişdir. Bolonya prosesində ali təhsilin üç pilləsi həyata keçirilir: Bakalavr dərəcəsi; Magistr dərəcəsi; Doktorantura dərəcəsi (1, 308). Azərbaycan da bu prosesə qoşulmaq üçün 2004-cü ildən ilk addımlarını atmağa başlamışdır. 2005-ci il may ayının 19-da Norveçin Berqen şəhərində keçirilən konfransda Azərbaycan Bolonya prosesinin həqiqi üzvü seçilmişdir. Azərbaycanın bu prosesə qoşulmaqda əsas məqsədi Avropa təhsil məkanına inteqrasiya olunmaqla kredit sisteminə keçməsinə, müasir attestasiya və akkreditasiya sisteminin qurulmasının təmin olunmasıdır (7). Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, Azərbaycan təhsil sistemində Bolonya sisteminin tətbiqi vaxtından tez atılmış addım idi. Çünki bu sahədə hələ də ciddi çətinliklər özünü göstərir.

Bu sistemə qoşulmaqda əsas məqsəd Azərbaycanın Avropa təhsilinə inteqrasiya olmasıdır. Bu gün Avropada demək olar ki, sərhədlər yoxdur. Bu sistem Avropa təhsilində mövcud olan sərhədlərin silinməsinə gətirib çıxarıb. Sistemin bir neçə pillələləri var ki, bura diplomların tanınması, tələbələrin bir universitetdən digərinə problemsiz köçürülməsi və digərləri daxildir. Bu müddəaların da yerinə yetirilməsi istiqamətində ölkəmizdə 2006-2010-cu illər üçün tədbirlər planı hazırlandı. İlk dəfə bu sistem ölkəmizdə 2006-2007-ci tədris ilindən birinci kurslarda tətbiq olundu. Bu tətbiq olunma 2006-cı ildə "Baka-

lavr hazırlığının məzmununa və səviyyəsinə qoyulan minimum dövlət tələblərinin strukturu"nın hazırlanması əsasında reallaşdı (8, 121). Həmin sistemə əsasən ali təhsil müəssisələrində fənlərin sayı, auditoriya saatlarının miqdarı azaldı, tələbələr tərəfindən seçilən fənlərə ayrılan saatların miqdarı 5%-dən 20%-dək çoxaldıldı, yeni sistemin tələblərinə əsasən nəzəri həftələrin sayı 133-dən 115-ə, semestrlər üzrə auditoriya dərsləri 17-18 həftədən 15 həftəyə endirildi, ixtisaslardan asılı pedaqoji təcrübənin müddəti 18 həftəyə qaldırıldı, humanitar fənlərin sayı isə 10-dan 3-ə endirildi. Yeni sistemin əsas şərtlərindən biri təhsilin keyfiyyətinin yüksək səviyyəyə qaldırılması idi ki, bununla bağlı ölkəmizdə Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 359 № qərarı ilə "Ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrinin attestasiya və akkreditasiyası haqqında əsasnamə" qəbul edildi (4, 3).

2003-cü ildən başlayaraq Azərbaycan siyasətində İlham Əliyev mərhələsi başlandı. O, Heydər Əliyev strategiyasına əsaslanaraq XXI əsrdə qüdrətli Azərbaycanın etibarlı əsasını qoymuş, sağlam bünövrəsini yaratmışdır. Cənab İlham Əliyev ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin elm, təhsil və mədəniyyət sahəsinə göstərdiyi qayğıni ardıcıl davam etdirərək, qısa müddət ərzində elm və təhsil sferası üçün çox mühüm olan bir sıra qərarlar qəbul etmişdir. Dövlət başçısı 2005-ci il fevralın 14-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının ölkəmizin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafında, elmi kadrların hazırlanmasında rolunu yüksək qiymətləndirərək akademiyanın 60 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd olunması barədə xüsusi sərəncam imzalamışdır. Bu sərəncamın icrası ilə əlaqədar 2005-ci il dekabrın 14-də Müslüm Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında Milli Elmlər Akademiyasının 60 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaq keçirilmişdir. Prezident İlham Əliyev yığıncaqda iştirak etmiş və nitq söyləmişdir. Dövlət başçısı Milli Elmlər Akademiyasının fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş, Azərbaycanda 60 il ərzində güclü elmi məktəbin yarandığını, böyük elmi potensialın formalaşdığını və görkəmli, peşəkar elm xadimlərinin Azərbaycanın inkişafında çox böyük rolunu qeyd etmiş, alimlərin, ziyalıların ölkəmizin, cəmiyyətimizin elitası olduğunu, onların dünyagörüşünün, mövqeyinin, fəaliyyətinin Azərbaycanın inkişaf dinamikasını, inkişaf perspektivlərini xeyli dərəcədə müəyyən etdiyini vurğulamışdır (7). Cənab İlham Əliyev ümummillə lider Heydər Əliyevin elm, təhsil və mədəniyyət sahəsinə göstərdiyi qayğıdan və ulu öndərin akademiya ilə bağlı xatirələrindən danışırmışdır. Dövlət başçısı çıxışında fundamental elmin inkişafının böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd etmiş, həmçinin Azərbaycanın bu gün yaşadığı problemləri nəzərə alaraq humanitar elmlərin daha çox diqqət tələb etdiyini, tariximizi, mədəniyyətimizi təhrif edənlərə qarşı alimlərimizin tutarlı elmi faktlarla çıxış etməsinin və bu həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasının, təbliğat işinin daha səmərəli qurulmasının vacibliyini diqqətə çatdırmışdır. Sonra Respublika Prezidenti Azərbaycan elminin inkişafındakı xidmətlərinə görə akademiyanın dörd əməkdaşına "İstiqlal" ordenini təqdim etmişdir. Dövlət başçısının 2005-ci il 14 dekabr tarixli digər sərəncamları ilə akademiyanın

bir qrup əməkdaşına müxtəlif yüksək dövlət mükafatları, fəxri adlar və Prezident təqaüdü verilmişdir. Bu tədbirlərdən başqa Respublika Prezidentinin 16 mart 2005-ci il tarixli sərəncamı ilə Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvlərinin aylıq rütbə maaşlarını 2 milyon 500 min manat, müxbir üzvlərin aylıq rütbə maaşlarını 1 milyon 700 min manat məbləğində müəyyənləşdirməsi, 30 avqust 2005-ci il tarixli digər sərəncamı ilə isə aspirant, magistr və tələbələrin təqaüdlərini 2,5 dəfə artırması cənab İlham Əliyevin Azərbaycan elmində xüsusi xidmətləri olmuş alimlərimizin zəhmətinə verilən yüksək qiymət, gənc alimlərə və tələbələrə böyük qayğının təzahürüdür (5, 278). Prezident İlham Əliyevin sentyabrın 15-ni “Bilik günü” kimi təsis etməsi və təhsil müəssisələrində iş rejiminin tənzimlənməsi haqqında fərmanı və 2005-2007-ci illər üçün ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı proqramını təsdiq etməsi, şübhəsiz ki, ölkəmizdə elmin və təhsilin səviyyəsinin artmasına xidmət etmişdir. Azərbaycan Prezidentinin “Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsil almasına dair Dövlət Proqramı haqqında” sərəncamına əsasən gənclərimizin xaricdə təhsil alması ilə bağlı hazırlanacaq Dövlət Proqramı Azərbaycanın intellektual potensialını gücləndirəcəkdir. Bu mühüm sənədlə azərbaycanlı vətəndaşların dünyanın tanınmış ali məktəblərinə göndərilməsi yenidən dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmış oldu. Dövlət başçısının regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında tapşırıqlarına əsasən, artıq Lənkəran şəhərində regional elmi mərkəz yaradılmış, Kürdəmir şəhərində Nizamı Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin regional şöbəsi, Lerikdə Genetik Ehtiyatlar İnstitutunun Zuvand dayaq məntəqəsi yaradılmışdır. Dövlət başçısının “Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında” 14 fevral 2004-cü il tarixli sərəncamlarına əsasən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası”, Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyinin bazasında “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzi yaradılmışdır (6).

Beləliklə, Azərbaycanın elm və təhsil sahəsində 1993-cü ildən başlanan inkişafı, 2003-cü ildən başlayaraq yeni dövrə qədəm qoydu. Ümummillilərin lideri qoyduğu xətt onun varisi İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudov M. Ali təhsil: inteqrasiya, qloballaşma və böhran. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Təbiət, humanitar və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası. Bakı: ADPU, 2010, № 1, s.307-319
2. Mahmudov M. XXI əsr və yeni təhsil sistemi. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Təbiət, humanitar və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, Bakı: ADPU, 2010, № 5, s.220-227
3. Rüstəmov F.A., Həmidova G. Müasir dövrdə Azərbaycanda təhsilin inkişafı. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Təbiət, humanitar və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası. Bakı: ADPU, 2008, № 5, s.227-235
4. Bağirova S.R. Azərbaycan Respublikası Ali Təhsil sistemi beynəlxalq əlaqələrdə (1991-2006-cı illər). Tarix üzrə fəl. dok. avtoref. Bakı, 2012, s.3-4
5. “Dirçəliş-XXI əsr” jurnalı. Azərbaycan Dövlət Quruculuğu və Beynəlxalq Münasibətlər

- İnstitutunun elmi nəşri, 118-119/2007-2008, s.278-279
6. www.celt.az/aze/bolonya-sistemi-ve-azərbaycan-təhsili
 7. Ağaverdiyeva N. Ali təhsildə Boloniya sistemi. "Səs" qəzeti .- 2010.- 26 iyun, www.anl.az/down/meqale/ses/2010/iyun/125724.htm
 8. Heydər Əliyev irsi və Azərbaycanın müasir inkişafında İlham Əliyev mərhələsi. Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Lənkəran, 23-24 dekabr 2006. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2007, s.14

**РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ
В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА**

ХОШГАДАМ ИСЛАМ

РЕЗЮМЕ

Роль национальной культуры в каждом государстве в развитии науки и образования является бесценным. В этом смысле образование является исключением. Если вы хотите уничтожить народ достаточно уничтожить его систему образования. После провозглашения независимости нашей страны, произошли серьезные изменения в сфере образования.

Ключевые слова: образование, наука, школа, динамика, развитие

**THE DEVELOPMENT OF EDUCATION IN
THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY**

KHOSHGADAM ISLAM

SUMMARY

The role of national culture in the development of science and education is invaluable. In this sense, education is not an exception. If you want to destroy a people destroy their educational system. After the independence of our country, there have been major changes in education.

Key words: education, science, schools, dynamic growth

UOT 94(479.24)

О ПЕРИОДИЗАЦИИ И СТЕПЕНИ ИЗУЧЕННОСТИ РОЛИ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ НА ВТОРОМ И ТРЕТЬЕМ ЭТАПЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ (1905-1918-е гг.)

К.Т.НАДЖАФОВА

Бакинский Государственный Университет
Kemalə_Nadjafova@mail.ru

Статья посвящена периодизации азербайджанского национального движения, условно начавшегося с издания первой национальной газеты «Экинчи» Гасан беком Зардаби, закончившегося с принятием Конституционного Акта «О восстановлении государственной независимости Азербайджанской Республики» 18 октября 1991 года. В статье также рассматривается степень изученности и источниковедения данной темы в азербайджанской историографии.

Ключевые слова: азербайджанское национальное движение, интеллигенция, национальная идея, актуальность, периодизация, источники

Одной из проблем современной историографии Азербайджана, подвергшейся фальсификации и вообще полному игнорированию в советской историографии, является национальное движение, его социально-экономические и идейно-политические предпосылки, этапы развития, ведущие силы, их социальный и политический состав и т.д.

Актуальность данной проблемы объясняется тем, что сейчас в мире живет около пяти тысяч народов, а из них только 193 приобрели государственную независимость и суверенность, на территории с обозначенными национальными границами, официально признанными ООН. Среди народов, которые не обрели государственную независимость, есть такие, которые превосходят Азербайджан по территории и численности населения. Для приобретения государственной независимости требуется, в первую очередь, историческая ситуация, интеллектуальный уровень и воля нации. В целом, это была долгая, упорная и славная борьба за свободу и независимость, которая требовала определенной экономической, социально-политической предпосылки и идейно-теоретической подготовки народа.

Демократическая интеллигенция, выступая в роли интеллектуального и идейного авангарда народа, несмотря на свою малочисленность, стала самой общественно и политически активной группой общества, начала выработать общенациональные лозунги, которые со временем превратились в идеи, сплотившие вокруг себя самые здравые силы нации. По словам М.Э.Расулзаде, только, в результате деятельности интеллигенции общее сознание и коллективная воля, совершенствуясь, поднимается на уровень борьбы за освобождение родины и народа и превращается в духовную потребность каждого члена этнической общности, и национальность обретает решимость трансформироваться в нацию (1, 470-472). Возникновение и этапы развития национального движения в Азербайджане полностью совпадают с процессом складывания и развития национальной интеллигенции.

Эта проблема остро актуальна, не только потому что многие аспекты ее требуют пересмотра и критического анализа с новых позиций, но и потому что, именно, в начале XX века закладывались многие элементы борьбы за строения демократической модели национального государства в Азербайджане. Общенациональный лидер Гейдар Алиев особенно выделял созидательную роль интеллигенции, которая «пробуждала в народных массах чувства национального самосознания, возрождения, стремление к свободе и независимости, распространяла и укрепляла умонастроения национально-освободительного движения на рубеже веков, и все это с логической неизбежностью привело к появлению АДР» (2, 6).

1905-1918-е годы охватывает II и III этапы азербайджанского национального движения. Этот период отличается сложным и противоречивым переплетением либерально-реформистских, национально-революционных и консервативных течений в азербайджанском национальном движении, переворотом устоявшихся в обществе социально-экономических и политических отношений, становлением и внедрением в жизнь национальной идеи, возрождением национальной государственности. Передовой силой национального движения в Азербайджане была прогрессивная национальная интеллигенция, которая в течение 43-х летней упорной борьбы с отсталостью и колониальной политикой царизма сумела пробить себе дорогу за приобретения национального идеала.

Определенную часть историографического материала по этой теме составляют материалы советской историографии, где вместо исторической правды, приоритет был отдан политическим мотивам.

В 1920-1940-е годы историческая наука полностью была поставлена на службу тоталитарной системе и была призвана, всячески, оправдывать и восхвалять её деяния, замалчивать ее ошибки, чернить всех, кто выступал с национальных позиций против господствующего строя и его идеологии. Провозглашенные принципы исторических исследований – классовость и партийность оценивали исторические факты и события с

позиций только интересов рабочего класса и его партии. В работах красной профессуры годов полностью замалчиваются вопросы, связанные с возникновением и становлением идейных основ национального движения, и ведущая роль национальной интеллигенции в этом движении. Известные идеологи и все активные участники азербайджанского национального движения объявляются врагами трудящегося народа и агентами зарубежных стран.

В основном, это были небольшие по объему работы, написанные представителями партийной номенклатуры, в которых освещались процессы советизации Азербайджана. Среди работ этого периода особенно выделяются работы С.Е.Сефа, Я.А.Ратгаузера, Р.Арского, А.Раевского, С.Т.Аркомедя, М.Д.Гусейнова, С.Беленького и А.Манвелова, Саркиса, Р.Гусейнова, А.Г.Караева, С.М.Эфендиева, А.Аршаруни и Х.Габидуллина, М.Сагидуллина, Г.Ибрагимова и др. При этом необходимо отметить, что не одна работа из вышеперечисленных авторов напрямую не посвящена исследованию деятельности интеллигенции в национальном движении. В них рассматриваются только отдельные фрагменты политической борьбы большевистско-дашнакского тандема за власть в Баку.

В 1940-х годах начинается формирование новой исторической школы как во всем Союзе, так и в Азербайджане, пропитанной примитивными лозунгами марксизма-ленинизма в его сталинском толковании. Еще летом 1944 года, в ходе Великой Отечественной войны по инициативе чл.-корр. АН СССР А.М.Панкратовой была сделана попытка переосмысления истории национально-освободительного движения поработанных царской Россией народов (3, 60). Важным позитивным результатом совещания явился постепенный отход от сталинской трактовки истории присоединения новых народов к общей российской территории как «наименьшего зла» (3, 55). Но здесь необходимо прибавить, что именно, с отказа от термина «наименьшее зло» началась лакировка колониальной политики царизма в советской историографии.

К этому периоду относится многогранный труд академика Г.Гусейнова «Из истории общественно-политической мысли в Азербайджане XIX века» (4), за который подвергся гонениям и лишился присвоенной ему Сталинской премии. В работе, азербайджанское просвещение XIX века, рассматривается в лице прогрессивных деятелей передовой общественной и философской мысли XIX века, как Абас-Кули-Ага Бакиханов, Мирза Шафи Вазех, Мирза Мамед Али Казем бек, Мирза Фатали Ахундов и Гасан бек Меликов Зардаби. Среди трудов 1940 - начала 50-х годов, также привлекают внимание работы З.Ибрагимова (5), которые при всей своей классовой ограниченности содержат документальный материал, доказывающий неприятие, в частности, азербайджанским народом и ее передовой частью - интеллигенцией идей советской власти.

Очередная установка в ориентации исторической науки была дана

после XX съезда КПСС, разоблачившего культ личности Сталина. К этому периоду относится труд З.Геюшева «Этическая мысль в Азербайджане (Исторические очерки)». Автор косвенно подчеркивает внеклассовость и внесловность азербайджанской интеллигенции и выделяет четыре этапа в развитии просветительских идей в Азербайджане (6, 151).

В советской историографии 1970-1980-х гг. среди известных исследователей изучения роли интеллигенции в революционных процессах в России в конце XIX-начала XX веков, особенно выделяются труды В.Р.Лейкиной - Свирской «Интеллигенция в России во второй половине XIX века» и «Русская интеллигенция в 1900-1917 годах» (7). В обоих трудах автор больше всего уделяет внимание изучению классового состава русской интеллигенции рассматриваемого периода, ее отдельных профессиональных групп, пытается дать определение понятию «интеллигенция», однако мысли автора не свободны от известной ленинской трактовки разделения интеллигенции на «своих» и «чужих».

В 1970-80-х гг. в азербайджанской советской историографии наблюдается тенденция к углубленному изучению узких областей политической и экономической истории Азербайджана начала XX века. К этому периоду относится издание книги Д.Сеидзаде «Из истории азербайджанской буржуазии начала XX века» (8), где автор рассматривает этапы формирования антагонистического пролетарскому классу - азербайджанской национальной буржуазии в контексте колониальной политики российского царизма в Северном Азербайджане, общественно-политическую деятельность национальной буржуазии и интеллигенции в начале XX века.

Из зарубежных авторов, чьи работы посвящены истории Азербайджана начала XX в. и широко использованы в диссертации, особо следует выделить американских исследователей Т.Свиетховского (9), Ф.Казымзаде (10). Т.Свиетховский в книге «Русский Азербайджан 1905-1920 гг.» началом национального пробуждения азербайджанцев считает I русскую революцию, однако, неверно называет национальные чувства азербайджанцев «паназербайджанизмом». В книге автора «Россия и Азербайджан. Пограничная зона в переходном периоде», I параграф БЫ главы посвящается складыванию азербайджанской национальной интеллигенции, и ее роли в формировании ведущих течений национального движения.

Дальнейший ход исторических событий, начавшийся с «перестройки» и закончившийся развалом СССР, прослеживается обилием сенсационных выступлений различных публицистов и обнародовании большого количества засекреченных ранее документов.

Определенный прогресс в изучении проблемы замечается с приобретения Азербайджана независимости. К серьезному исследованию политических процессов начала XX века посвящены труды С.Алиярлы, Д.Б.Сеидзаде, Д.Гусейновой, И.Багировой, Х.Мамедова, С.Сулеймановой,

И.Мусаева, А.Искендерова, Ш.Гусейнова, Дж.Гасанлы, А.Геюшева, А.Балаева, Дж.Рустамовой, Н.Ягублу, Р.Гусейнли, А.Ибрагимовой, Н.Таирзаде, А.Мамедова, М. Амрахова, А.Турана и др.

Среди многочисленных книг вышеуказанных авторов напрямую связанными с исследуемой проблемой работами являются ценные труды Д.Гусейновой «Азербайджанская интеллигенция в конце XIX - начале XX века» (11) и Н.Таирзаде «Из истории азербайджанской интеллигенции» (12), которые посвящены формированию и деятельности азербайджанской интеллигенции в конце XIX - начале XX веков. Однако, в этих трудах отсутствует точная хронология азербайджанского национального движения.

Одним из первых серьезных исследователей данной темы является С.Алиярлы. Он впервые затронул социально-политические предпосылки и характеристики первых этапов национально-освободительного движения в Азербайджане в статье «Начальные этапы национального движения». Автор считает неправильным брать начало освободительного движения с 1905 года, и I этап -1875-1905 гг. условно называет «этапом Экинчи», когда были подготовлены идейно-политические основы и основные принципы национального движения (13, 144).

Х.Мамедов в книге «Азербайджанское национальное движение» (1875-1918гг.), проводит тщательный анализ первых периодов национального движения и приводит следующую ее периодизацию: I этап - 1875-1904 гг.; II этап - 1905-1914; III этап - 1914-1918. (14, 5, 6, 22, 46, 111, 172). Важное место занимает также произведение Д.Б.Сеидзаде «Азербайджан в начале XX века: пути к независимости». Правда, в работе автор не затрагивает хронологию национального движения, однако II раздел работы называется «Национально-освободительное движение в начале XX века», и первый параграф этого раздела «Пробуждение в национальном движении» хронологически начинается с 1904-1905 гг.

Дж.Гасанлы в книге «Русская революция и Азербайджан: трудный путь к независимости. 1917-1920» глубоко рассматривает влияние Февральской революции 1917 года в России на общественно-политическую обстановку в Азербайджане, затрагивает важные моменты процесса формирования национальной интеллигенции, и ее роли в оформлении национально-политической платформы. Недавно изданной книге автора «История исторической личности. Алимардан бек Топчибашев», рассматривается 70-летний жизненный путь великого лидера российских мусульман (15).

А.Балаев этой теме посвятил целую серию серьезных исследований, среди которых особое место занимает «Азербайджанское национальное движение (1917-1918-е гг.)», в котором периодизация национально-освободительного движения дается таким образом: I этап-начало XX века- февраль 1917 г.; II этап-февраль 1917- декабрь 1918 г. По мнению автора, в 1917-1918 гг. национальное движение прошло несколько подэта-

пов: 1) февраль 1917-март 1918г.; 2) март-май 1918г.; 3) май-декабрь 1918г. (16, стр. 5, 6, 267).

В работе С.Сулеймановой «Общественно-политическое движение в Азербайджане (конец XIX-начало XX веков)» второй параграф первой главы посвящается изучению руководящей роли интеллигенции в общественно-политическом движении в Азербайджане конца XIX-начала XX веков, всесторонне рассматриваются движения исламизма и тюркизма, период создания национальных общественных и политических организации (17).

Почти все вышеуказанные авторы, историю национально-освободительного движения в Азербайджане завершают событиями 1918 года. Однако, известно, что с апрельским переворотом 1920 года и в результате оккупации XI красной Армии Советской России, был положен конец независимости Азербайджана и свергнут АДР. Созданный советский режим в Азербайджане, своими военно-политическими, экономическими и культурными мероприятиями служил коммунистическому режиму Советской России в деле создания нового колониального режима в Азербайджане. Б.Азиз и М.Амрахов период борьбы с советским режимом в Азербайджане считают последним этапом национального движения (18). Присоединяемся их мнению, и отметим, что верно считать борьбу против советского режима в Азербайджане в 1920-1991-х гг. последним, IV этапом национального движения.

Академические издания и документальные сборники последних лет являются важными источниками при изучении исследуемой нами проблемы (19).

В целом же, несмотря на определенные достижения современной азербайджанской исторической науки в разработке различных аспектов истории национального движения, различные периоды ее формирования и развития, до сих пор в современной исторической литературе отсутствует комплексное исследование проблемы точной периодизации азербайджанского национального движения и ведущей роли интеллигенции в нем.

Документальный и источниковедческий материал по данной теме условно можно разделить на четыре группы:

1) работы представителей национальной интеллигенции начала XX века, идеологов различных течений, также известных идеологов всероссийского мусульманского движения;

2) материалы мусульманских съездов и съездов национальных партий Азербайджана, их программные и уставные документы, годовые отчеты различных государственных структур, культурно-просветительских обществ и т.д.;

3) архивные материалы, хранящиеся в Государственном Архиве Политических Документов при Президенте Азербайджанской Республики, в

Государственном Историческом Архиве Азербайджанской Республики;

4) материалы периодической печати начала XX века.

В результате анализа и обобщения обширного массива архивных документов, малоизученных материалов печати и результатов предшествующих научных исследований мы пришли к такому выводу о том, что под руководством национальной интеллигенции национальное движение, охватывающее вековую историю в Северном Азербайджане, прошла 4 этапа:

- I этап - 1875-1904 гг. условно называется этап «Экинчи», начальный этап национального движения. В эти годы произошло национальное пробуждение, формирование национального сознания азербайджанцев на основе этнического, религиозного и культурного обособления и единства, выдвижение идейно-политических и теоретических основ национального движения. Газета «Экинчи» и «Гарджуман» являются основными печатными органами этого этапа. Основным идейно-теоретическим пластом национального движения в Азербайджане было просвещение, а основные идейно политические взгляды этого этапа были исламизм, тюркизм и социализм. Здесь уместно было бы говорить, о том, что общедемократические идеи и воззрения, как реакция демократической интеллигенции на русификаторскую политику российского царизма в школьном деле сохранили свою актуальность во всех этапах национального движения в Азербайджане. Такие видные представители интеллигенции Азербайджана, как Гасан бек Зардаби, Наджаф бек Везиров, А.Гусейнзаде, А.Агаев и др. являются лидерами первого этапа национального движения.

- II этап - 1905г – февраль, 1917 г., начало открытой политической борьбы за национальные права, выдвижение политических требований высшим государственным инстанциям, окончательное оформление радикального и либерального течения в национальном движении, создание радикальных национально-политических партий для обеспечения защиты азербайджанского народа от дашнакско-казачьих сил, как «Гейрат», «Дифай», «Мудафиз», «Мусават», объединение усилия с остальной части мусульманской демократии в рядах «Иттифаги-муслимин», издание таких популярных и авторитетных печатных органов как «Хаят», «Иршад», «Фиюзат», «Молла Насреддин», «Ачыг сез», культурно-просветительских обществ – «Сафа», «Саадат», «Нешри-муариф». В годы спада революции и установления реакции в стране в осуществлении целей национально-освободительной борьбы основной упор делался на национальную прессу, на деятельность культурно-просветительских учреждений и различных общественных организаций, ставшими главными очагами общественно-политической жизни, в рядах которых, с объединенными усилиями национальной буржуазии и интеллигенции происходит оформление контуров будущей национально-политической платформы- перехода от уметизма к культурно-просветительскому и политическому тюркизму и

оформление концепции азербайджанизма.

- III этап – март 1917 – май 1918гг. Формирование национальной идеи в результате эволюции взглядов умметизма, тюркизма и азербайджанизма и национально-политической платформы в результате объединения всех национально-политических сил вокруг общенациональных проблем. Этот этап характеризуем господством лозунга самоопределения наций. Причем, в этот период в представлениях лидеров азербайджанского национального движения относительно трактовки понятия самоопределение произошла значительная эволюция. Если сразу после февральской революции основной целью национального движения являлось достижение национально-территориальной автономии в составе Российской федеративной демократической республики, то после мартовской резни 1918 года оно было готово взять твердый курс на провозглашение полной государственной независимости Азербайджана. Третий этап характеризуется большим разнообразием форм и методов национальной борьбы. В этот период в борьбе за достижение целей движения наряду с мирными средствами начинает применяться и методы вооруженной борьбы. Политические партии становятся основными центрами национального движения. Основными политическими течениями этого этапа являются: 1) Национально-демократическое течение, возглавляемое партией «Мусават»; 2) Социалистическое течение, куда входили различные партии и группировки эсеро-меньшевистского толка; 3) Исламистское течение, представленное, главным образом, партией «Иттихад». Главная борьба национальными силами на этом этапе ведется против дашнакско-большевистского тандема.

- IV этап – апрель, 1920 – октябрь, 1991гг. - борьба против советского режима за восстановление государственной независимости Азербайджана.

Характерной чертой всех этапов национального движения в Азербайджане в 1905-1918-х годах является руководящая роль национальной интеллигенции в нем, подготовка и проведения ею национально-политической программы, определение путей достижения национального идеала на протяжении поворотных годов первых десятилетий XX века.

ЛИТЕРАТУРА

1. Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş əsərləri. II c. Bakı: Şirvan nəşr, 2001, 528 s.
2. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Баку: Элм, 1998, 316 с.
3. Письма Анны Михайловны Панкратовой. // журнал «Вопросы истории» 1988, № 11, с.54-79.
4. Гусейнов Г. Из истории общественно-политической мысли в Азербайджане XIX века. Баку: АНАЗ.ССР, 1949, 733 с.
5. Ибрагимов З. Революция 1905-1907-х годов в Азербайджане и ее особенности // Азербайджан в годы первой русской революции. Баку: АНАЗССР, 1965, 257 с.
6. Геюшев З.Б. Этическая мысль в Азербайджане. (Исторические очерки). Баку: Гяндж-

- лик, 1968, 564 с.
7. Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. М.: Мысль, 1971, 368 с.; Русская интеллигенция в 1900-1917 годах. М.: Мысль, 1981, 284 с.
 8. Сеидзаде Д.Б. Из истории азербайджанской буржуазии в начале XX века. Баку: Элм, 1978, 146 с.
 9. Svyatoçovski Tadeuş. Rusiya və Azərbaycan. Sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı: «Xəzər universiteti nəşriyyatı», 2010. 361 s.; Святоховский Т. Русский Азербайджан. 1905-1920гг.// Хазар, 1990, №1, с. 83-109.; 1990, №2, с. 78- 103.
 10. Кязимзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921гг.). Баку: Шярг-Гярб, 2010, 328 с.
 11. Гусейнова Д.С. Азербайджанская интеллигенция в конце XIX-начале XX вв. // Диссерт. на соиск. канд. ист. наук, 1993, Баку: ИИАНАР. 50 с.
 12. Таирзаде Н. Из истории азербайджанской интеллигенции. Баку: Адильоглы, 2009, с.396
 13. Əliyərli Süleyman. Azərbaycan Milli hərəkatının ilkin dönəmləri. // «Azərbaycan», 1992, № 9-10, s.138-148.; Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə. Bakı: «Mütərcim», 2012, 557 s.
 14. Məmmədov X.M. Azərbaycan milli hərəkatı. 1875-1918-ci illər. Bakı: Sabah, 1996, 174 s.
 15. Həsənli C.P. Tarixi şəxsiyyətin tarixi. Əlimərdan bəy Topçubaşov. Bakı: Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, 2013, 587 s.
 16. Балаев А.Г. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. Баку: Элм, 1993, 288 с.
 17. Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvələri). Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1999, 442 s.
 18. Əzizov B.O. Ali məktəblərdə milli-azadlıq hərəkatı mövzusunun tədrisi təcrübəsindən. // BDU-nun xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. №2, 2007, 179-183 s.
 19. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı: Lider, 2004, 440 s.; II cild. Bakı: Lider, 2005, 472 s.

AZƏRBAYCAN MİLLİ HƏRƏKATININ II VƏ III MƏRHƏLƏLƏRİNDƏ ZİYALILARIN ROLUNUN ÖYRƏNİLMƏSİ SƏVİYYƏSİ VƏ DÖVRLƏŞDİRİLMƏSİ HAQQINDA (1905-1918-Cİ İLLƏR)

K.T.NƏCƏFOVA

XÜLASƏ

Məqalə Həsən bəy Zərdabi tərəfindən milli mətbuatın əsasının qoyulması ilə şərti olaraq başlayan və 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə başa çatan Azərbaycan milli hərəkatının dövrləşdirilməsinə, Azərbaycan tarixşünaslığında milli hərəkatda ziyalıların rolu mövzusunun öyrənilmə səviyyəsinin araşdırılmasına həsr olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan milli hərəkatı, ziyalılar, milli ideya, aktualıq, dövrləşmə, mənbə

PERIODICITY AND STUDY OF THE ROLE OF INTELLIGENTSIA AT THE SECOND AND THIRD STAGES OF AZERBAIJAN NATIONAL MOVEMENT (1905-1918) YEARS

K.T.NAJAFOVA

SUMMARY

The present article is dedicated to the periodicity of Azerbaijan national movement, started with the issue of the national newspaper “Ekinchi” by Hasan bey Zardabi, ended with the adoption of the Constitutional Act “On the Reestablishment of State Independence of the Republic of Azerbaijan” on October 18, 1991. The article also studies the level of investigation and source study of the presented topic in the Azerbaijani historiography.

Key words: Azerbaijan national movement, intelligentsia, national idea, actuality, periodicity, resource

UOT 94(479.24)**UOT 94'04/15****UOT 51.37****ABAQA XAN DÖVRÜNDƏ ELXANI – CAĞATAY MÜNASİBƏTLƏRİ****N.P.NƏSİROV****Bakı Dövlət Universiteti*****Nurlan.pasha@gmail.com***

Çingiz xanın ölümündən sonra onun yaratdığı imperiya övladları arasında ulus adlandırılan dövlətlərə bölündü. Bu ulus dövlətlərdən biri Çingiz xanın sonuncu oğlu Tulinin nəslindən olan Münke xanın Böyük Moğol xanı seçilməsindən sonra Yaxın və Orta Şərqi göndərdiyi qardaşı Hülaku xanın yaratdığı Elxanilər dövləti oldu. Biz bu məqalədə Hülakü xandan sonra hakimiyyətə gəlmiş ikinci Elxani hökmdarı Abaqa xanın Çingiz xanın digər oğlu olan Cağatayın nəslindən olan Barak xanla olan münasibətlərini dövrün ən mötəbər mənbəsi olan Fəzlullah Rəşidəddinin “Came-ət Təvarix” əsəri və ingilisdilli tədqiqat əsərlərində olan məlumatlar əsasında təhlil etməyə çalışmışıq.

Açar sözlər: Abaqa xan, Barak xan, Elxani – Cağatay

XIII yüzillik Mərkəzi Asiya, Yaxın və Orta Şərqi eləcə də Azərbaycan tarixində olduqca qarışıq, təzadlı və faciəvi dövr kimi qiymətləndirilir. Bunun əsas səbəbi Çingiz xanın (1206-1227) hakimiyyəti altında birləşən köçəri moğol-türk qəbilələrinin artıq XIII yuzilin əvvəllərində yeni ərazilər əldə etmək üçün geniş işğallara başlamasıdır. Moğol işğalları nəticəsində dünya tarixində ərazisinə görə ən böyük konqlomerat imperiya yarandı.

Dövrün müxtəlif dillərində olan qaynaqlarından aldığımız məlumatlara əsasən Çingiz xan hələ ölümündən əvvəl imperiyanı öz oğlanları arasında ulus və ya uruq adlanan müəyyən ərazilərə böldü. Onun ölümündən sonra isə bu ərazilərdə müstəqil ulus dövlətlər yaranmağa başladı. Bu ulus dövlətlərdən biri Çingiz xanın kiçik oğlu Tuluy nəslindən olan Münke xanın (1251-1259) böyük xan seçilməsindən sonra qərbə göndərdiyi qardaşı Hülaku xan (1256-1265) tərəfindən Azərbaycan, İraqi – Ərəb, İraqi – Əcəm, Kirman, Gürcüstan, Kiçik Asiya (Rum), Kürdüstan, Fars, Xuzistan, Xorasan və bir sıra digər vilayətləri əhatə edən Elxanilər və ya Hülakülər dövləti oldu [5, 81].

Münke xanın ölümündən sonra Xanbalıqda hakimiyyət uğrunda qardaşları Xubilay və Arıq Bögə arasında baş vermiş münaqişə digər bir ulus dövlət

Cağatay xanlığına kimin başçılıq edəcəyinə də təsir edirdi [6, 21]. Belə ki, Arıq Bögə müharibənin əvvəllərində Xubilay üzərində üstünlük qazandığı üçün öz namizədi olan Alqunu (1260–1265/6) Cağatay ulusuna rəhbər təyin etdi. Alqu hakimiyyətə gələndən sonra Cuci ulusu ərazilərinə uğurlu yürüşlər etdi və ilk dəfə olaraq Cağatay ulusunu müstəqil şəkildə idarə etməyə cəhd göstərdi. Lakin Xubilay xanın güclənməsi və Şimali Çinə hücumu Alqunun Arıq Bögə ilə olan ənənəvi müttəfiqliyinə xəyanət etməsinə səbəb oldu. Alqunun ölümündən sonra əvvəlki Cağatay xanı Qara Hülakunun xanımı Ergənə xatunun ilk həyat yoldaşından olan oğlu müsəlman Mübarək şah ulusun rəhbəri elan edildi, amma sonradan Moğolustanda müzəffər olan Xubilay xan tərəfindən göndərilmiş olan digər Cağatay şahzadəsi Barak xan (1266-1271), Mübarək şahı öldürüb hakimiyyəti ələ keçirdi [1, 161].

Elxani dövlətində Abaqa xan hakimiyyətə gəldikdən sonra dövlət sərhədlərini tez-tez pozan Qızıl Orda xanları və türk Misir Məmluk sultanları ilə müharibələr etdiyi bir vaxtda, Barak xan Cağatay ulusuna verilən incuların az olduğunu iddia edərək Ogedey və Cuci ulusu ərazilərinə basqınlar etməyə və ərazilərini genişləndirməyə başladı. Fəzlullah Rəşidəddinin də Came ət-təvaxirdə xəbər verdiyi kimi “Barak, Mübarək şahı taxtdan endirib Cağatay ulusuna rəhbər olduqdan sonra kobudluq və həddini aşmaq yolunu tutdu” [8, 83].

Onun bu hərəkətləri Mərkəzi Asiyada Ogedey ulusu rəhbəri Qaydu xan və Cuci ulusu rəhbəri Münke Timur tərəfindən etirazla qarşılandı. Daha sonra Barakın Qaydu xanla münasibətlərinin daha da kəskinləşməsi, iki ordunun Ceyhun çayı yaxınlığında qarşı-qarşıya gəlməsinə səbəb oldu. Qaydu və Qıpçaq xanın rəhbərlik etdiyi Ogedey ulusunun ordusu Barakın hiylə işlətməsi nəticəsində məğlubiyətə düşərək oldu. Bu xəbər Qaydu xanın müttəfiqi olan Münke Timura çatanda o, dərhal əmisi Berkaçarın rəhbərliyi ilə 50 minlik qoşunu Barak üzərinə göndərdi. Qaydu xanın dağılmış ordusu ilə birləşən Berkaçar qoşunları Barakın qüvvələrini darmadağın etdilər. Məğlub halda Mavərnəhrə gələn Barak yenidən dağılmış qoşunu topladı və əmirləri ilə kəngəş (toplantı, qurultay - N.N) edərək yenidən qarətçilik etməyə və bu işə Səmərqənddən başlaması qərarına aldı [6, 25].

Bundan xəbərdar olan Qaydu xan, ona qarşı çıxmaq istəsə də, əmirləri ilə edilən kəngəş zamanı sərkərdəsi Qıpçağın Baraka qarşı çıxmaqdan sonra onunla anlaşmağın daha yaxşı həll yolu olduğu məsləhətini qəbul etdi. Barak xanla olan dostluq və qohumluq əlaqələrinə güvənən Qıpçaq onunla görüşməyə getdi. Görüş zamanı Qıpçağı xoş qarşılayan Barak ona qarşı digər ulusların ədalətsizlik etdiyini bildirirərək, əslində digər ulusların ərazisindən az əraziyə sahib olduğunu qeyd etdi. Qıpçaq onun haqlı olduğunu bildirərək bu sözləri Qaydu və Münke Timurla birlikdə müzakirə etməyi təklif etdi. Müttəfiqlər Barakla birlikdə danışıb anlaşmaq qərarına gəldilər və Rəşidəddinin qeyd etdiyi kimi 1268-ci ildə Talas və Kencek adlanan yerdə görüşüb kəngəş etdilər. Kəngəş nəticəsində Mavərnəhrin üçdə ikisi Baraka, üçdə biri isə Qaydu və Münke Timura verildi. Həmçinin bu danışıqlarda Barakın əsgərlərinin otlar

ğının genişlənməsi üçün Amudəryadan keçib İrana (Elxanlı dövlətinə - N.N) əsgər sövq edərək Abaqa xanın bəzi məmləkətlərinin ələ keçirilməsi haqqında da qərar qəbul etdilər [8, 86].

Qurultayın qərarından sonra Barak 1269-cu ildə Elxani dövləti üzərinə yürüşə başlayaraq Abaqa xanın xidmətində olan Cağatay əmiri Tekudar Oğula, içində məkub olan bir ox (toqana) göndərdi. Məktubda Barak Elxanilər üzərinə yürüşə çıxdığını və bu işdə Tekudar Oğulun Abaqa xana kömək etməməsini istədi [6, 86-87]. Bunu fürsət bilən Tekudar Oğul Abaqa xandan icazə alaraq Gürcüstandakı yurduna getmək istədiyini desə də, əslində onun məqsədi Dərbənddən keçərək Barak ordularına qoşulmaq idi. Lakin onun bu niyyəti Abaqa xana məlum olandan sonra, Şiramunun rəhbərliyi ilə göndərdiyi ordu tərəfindən tutularaq Abaqa xanın hüzuruna gətirildi və Urmiya yaxınlığında zindana salındı. Barak Elxanlıların Xorasandakı əmiri Topşin Oğula xəbər göndərərək Baqdis otağı, Qəznin qapısı və Sind otağının onun əcdadı və babalarının mülkü olduğunu və bu ərazilərin dərhal boşaldılmasını tələb etdi [4, 357].

Lakin Topşin ona bu otaqlar mənim akam və məmləkətin sahibi Abaqa xanıdır və o, bu əraziləri mənə bağışlamışdır cavabını verərək, bu xəbəri Abaqa xana bildirdi [2, 81]. Lakin Barak ona Qaydu xan tərəfindən göndərilmiş yardımçı qüvvələri Qıpçaq komandasında Topşin üzərinə göndərdi. Qıpçağın ordusu Amudəryanı keçən vaxt Arqun ağa da, Elxanlı qoşunlarını topladı və döyüş hazırlıqları görərək Abaqa xanın əmrini gözlədi. Lakin Barak xanın düşərgəsində gözlənilməz hadisə oldu. Belə ki, Qıpçaq xanla Barakın yaxın əmirlərindən biri olan Cəlairtay arasında Barakın hüzurunda olan mübahisədə onlar biri-birini təhqir etdilər və bu mübahisə zamanı Barak sakit qalaraq əslində Cəlairtayın tərəfində dayandı.

Barakın bu rəftarından inciyən Qıpçaq xan öz qüvvələri ilə ordugahdan ayrıldı və Qaydu xanın yanına geri qayıtdı. Barak onun bu hərəkətini cəzalandırmaq üçün arxasınca Cəlairtay rəhbərliyindən qoşunlar göndərsə də Qıpçaq xana yetişə bilmədilər [3, 233]. Bunun ardınca Qaydu xanın göndərdiyi digər əmir Çəbat da Barakın güclü nəzarətindən şübhələnərək ordudan ayrıldı. Lakin buna çox da əhəmiyyət verməyən Barak xan işğal etdiyi əraziləri əmirləri arasında bölüşdürməyə başladı və Merqavulu bir orduyla Nişapur və Tus yolu ilə göndərdi, özü isə Talikanda qaldı.

1270-ci ildə Barakın ordusu Nişapuru yağmaladı və Herat üzərinə Qutluq Timur komandanlığından ordu göndərdi. Heratı mühasirəyə alan Qutluq Timur şəhərin hakimi Məlik Şəmsəddin Kərdə “biz gəlmişik, Xorasanı almışıq, İraq və Azərbaycana yönəlmək istəyirik, əgər təslim olsan Herat mülkü yenə sənə bağışlanacaq dedi” [8, 93]. Müsbət cavab verən Məlik Şəmsəddin şəhəri təslim edib Barakın hüzuruna getdi. Barak Məlik Şəmsəddindən şəhərin varlı adamlarının siyahısını istədi. Çox hiyləgər və siyasətçi şəxs olan Məlik Şəmsəddin Barakın onun hakimiyyətinə son verəcəyini anladı və Herata geri dönmə zamanı Abaqa xanın böyük ordu ilə gəlməsi xəbərini aldıqdan sonra şəhərin qala qapılarını bağlayıb Abaqa xanı gözləməyə başladı.

Nəhayət, 1270-ci ilin aprel ayında Abaqa xan qardaşları, ordu və dövlət ərkanı ilə Azərbaycanda olan Miyanə yaxınlığında Kunand Bel adlı yerdən İraqi-Əcəm və Xorasana tərəflərinə hərəkət etməyə başladı. Abaqa xan və ordusu Moğolların Konkur Oleng adlandırdığı sonradan Olcaytu Xudabəndənin Sultaniyyə şəhərini bina etdiyi yerə çatdıqda Xubilay xan tərəfindən Abaqaya göndərilmiş və Barak tərəfindən əsir edilməsinə baxmayaraq qaçmağı bacaran Toğcaq adlı elçi xanın hüzuruna yetişdi. O, Barak ordusunda olan atların kudak (zəif, yaxşı bəslənməmiş) olduğunu xəbər verdi.

Çox güman ki, Xubilay xanın bu elçini göndərməkdə məqsədi Abaqa xanı dəstəklədiyini bildirmək üçün olmuşdur. Çünki Abaqa Xubilayın qardaşı oğlu idi, həm də Arıq Bögəylə müharibə zamanı Abaqanın atası Hülakü Xubilaya yardım etmişdir. Reydə Arqun ağa və Tobşinin qoşunları ilə birləşən Abaqa xan Barak xana elçi göndərərək üç təklif irəli sürdü. Birincisi Qəznin və Bünyandan (Qəznə və Sind arasında bölgə - N.N) Sind çayı sahilinə qədər olan əraziləri sənə verməyim üçün sülh bağlamalısan. İkincisi xoş niyyətlə öz ərazilərinə geri qayıt və gerçəkləşməyəcək düşüncələri ağılından çıxar. Üçüncüsü isə müharibə etmək üçün hazırlaş [8, 95-96].

Elxani hökmdarı Abaqa xanın bu təklifini qurultayda əmirləri ilə müzakirə edən Baraka əmirlərindən Yisür ən yaxşısı barışmaqdır dedi və səbəb kimi də Barak ordusundan Qıpçaq və Çabatın getməsinə həmçinin, orduda atların kudak elxanlılarda isə yarak (yaylı – N.N) olduğunu dedi. Lakin bununla razılaşmayan digər əmirlər Cəlayirtay və Merqavul bu təklifə hiddətlənərək Abaqa xanın başının Qızıl Orda və Məmlüklərlə müharibəyə qarışdığı üçün onun Xorasana gəlməsini onun əmirləri Arqun və Tobşinin qorxu yaratmaq üçün yalandan uydurduqlarını iddia edərək Baraka müharibə yolunu seçməsinə təklif etdilər. Onların bu təklifi Barakın da xoşuna gəldi. Həmçinin bu qurultayda Abaqa xanın gəlməsi xəbərini dəqiqləşdirmək üçün casuslar göndərməyi də qərara aldılar [3, 235].

Abaqa xan Əmir Toğuz savaşı üçün münasib yer seçmək vəzifəsini tapşırırdı və Əmir Toğuz savaşı üçün axtarış edərkən moğolların Qarasu dediyi yerdə Barak ordusunun üç casusunu ələ keçirdi. Edilən işgəncələrə dözməyən casuslar Barak ordusunda olan vəziyyət haqqında məlumat verdilər. Casuslar Barak ordusunda Abaqanın Xorasana gəldiyi haqqında dəqiq məlumatın olmadığını hətta bəzilərinin bunu Arqun ağa və Tobşinin şayəsi olduğuna inandığını qeyd etdilər. Abaqa xan da, bu casuslardan Barakı aldatmaq üçün istifadə etdi.

Rəşidəddinin xəbər verdiyi kimi Abaqa xan bu casusların yerinə bir moğol əsgərini Barak hüzuruna göndərdi və bu əsgərə Abaqa xanın dövlətin mərkəzinə edilən xarici basqınlara görə təcili olaraq Təbrizə geri döndüyü xəbərini çatdırması təlimatını verdi. Həmçinin bu xəbəri daha da inandırıcı etmək üçün əsir tutulan üç casusdan ikisini öldürüb birini azad etdi. Bu casus da Barak xanın yanına gələrək Abaqa xanın geri qayıtma xəbərini verdi. Bu xəbəri alandan sonra sevinən Barak xan və onun əmirləri artıq hərəkət edərək Herat üzərinə hücum etmək qərarına gəldilər. Lakin Abaqa xan Herata Qadı

Şəmsəddin Məlik Şirazinin ünvanına tabe olduğunu və bizə sədaqətini göstərmək üçün sabah Barakı qarşılamaq üçün şəhərdən kənara çıxmamaq və qala qapılarını açmamağının vacib olduğunu bildirən yarlıq göndərdi [8, 98].

Barak Heratı tabe etmək üçün Məsud bəyin rəhbərliyi ilə ordu göndərsə də, Məlik Şəmsəddin Məsuda qala qapılarını açmayaraq qala bürclərindən uca səslə Abaqa xana söz verdiyini və tabe olmayacağını bildirdi. Məsud bəyin Heratda olan bu tabesizliyi Baraka xəbər verməsinə baxmayaraq, Abaqa xanın qaçması xəbərinə inanan Barak xan sevincindən buna o qədər də əhəmiyyət vermədi. Lakin ertəsi gün Heratın ətraf ərazilərini yağmalayan Barak ordusu Abaqa xanın sayca böyük olan ordugahı ilə qarşılaşdığı zaman Abaqa xanın hiyləsinə məğlub olduğunu anlayan Barakın sevinci kədərə döndü.

Əmirlərdən Cəlairtay və Merqavul Baraka təsəlli verərək onu döyüşərək qalib gələcəklərinə inandırmağa çalışdılar. İki ordu savaşımaq üçün qarşı-qarşıya gəldiyi vaxt Abaqa xan ordusunun sağ cinahına Tobşin Oğul ilə birlikdə Samaqar və Hindu Noyan, sol cinaha Yoşmut, Suntay, Arqun ağa, Şiktur Noyan, Burultay və Abdullah Aka, “Kol” dedikləri mərkəzə isə Abata Noyan rəhbərlik edirdilər [8, 101]. Savaş başlanan zaman Merqavul cəsarətlə döyüşməsinə rəğmən bir ox zərbəsi alaraq həlak oldu.

Merqavulun ölümü Barak ordusunda mənfi əhval-ruhiyyə yaratsa da, Barak xanın digər sərkərdəsi Cəlairtay Elxanlı səflərini yarıb bir sıra əmirləri öldürdü. Lakin Cəlairtay da Elxanlı ordusunun gücü qarşısında geri çəkilməyə məcbur oldu. Abaqa xanın ordunu kənardan idarə etməsi və ordunun əhval ruhiyyəsini yüksəldəcək sözlər söyləməsi Elxanlı ordusunun hücumlarını daha da kəskinləşdirirdi [3, 238].

Barak ordusu isə dağılmağa başladı və hətta atı olmayan Barakın fəryadına baxmayaraq onun özünü belə qorumayan əsgərləri geri qaçdılar. Rəşidəddin bu döyüş vaxtı Barak əsgərlərinin itaətsizliyini və sədaqətsizliyini maraqlı şəkildə təsvir edərək yazır: “Barak atsız qalaraq fəryad edir və nöqərlərini çağırırdı. Əsgərlərindən heç biri onun sözünü eşitmirdi. Sonunda keşikçilərdən Sali adında bir əsgər öz atını ona verdi və ondan bir neçə ox alaraq döyüşə davam etdi” [8, 102].

Beləliklə, 1270-ci ilin noyabrında baş vermiş Herat döyüşü nəticəsində Barak üzərində parlaq qələbə qazanan Abaqa xan həmin ilin iyununda Xorasan və Mazandarani öz qardaşı Tobşin Oğula təhvil verərək dövlətin mərkəzi olan Azərbaycana qayıtdı. Barak isə əmirlərinin və əsgərlərinin ona etdiyi xəyanətə dözməyərək iflic xəstəliyi keçirdi. Lakin bu vaxt Barakın xanımı Nuqa xatun onun əmir və sərkərdələrini bir yerə yığaraq Barakın yanına gətirdi. Əmirləri ilə qurultay keçirən Barak yenidən mübarizəni davam etdirmək və bu məğlubluğun səbəblərini müttəfiqi Qaydu xana bildirməyi qərara aldılar. Bu məqsədlə qardaşı Yasarı elçi qismində Qaydu xana göndərdi [6, 31].

Elçi qismində gələn Yasar baş vermiş hadisələri danışıraq məğlub olmalarının əsas səbəbi kimi Qaydunun göndərdiyi Qıpçaq və Çebatin geri dönməsini və onların ordugahı tərk etməsinin Barakın əsgərlərinin əhval-

ruhiyyəsinin aşağı salmasını göstərdi. Qıpçaq xana edilən təhqiramiz sözlərə Barakın göz yumması hadisəsini yaxşı bilən Qaydu xan elçinin qeyri səmimi olaraq danışdığını və hiyləgərlik etdiyini anlayaraq onu həbs etdi.

Qaydu xan əmirləri ilə edilən qurultayda alınan qərara görə, Baraka xəbər göndərərək ona yardıma gələcəyini desə də, əslində o, Barakı aradan götürməyi planlaşdırmışdı. Qaydunun məqsədini başa düşən Barak xan “Qaydu anda (qan qardaş – N.N) niyə bu qədər yol qət edərək özünə zəhmət verir?.. Xəstə olduğum üçün onunla görüşə bilmirəm. Sağalım, özüm onun yanına gələcəm” deyərək elçi göndərirdi. Barakın hələ də, hiylə işlətdiyini anlayaraq Qaydu xan iki tükənlik əsgərlə onun ordugahını mühasirəyə aldı. Bu xəbər Baraka çatanda o vəziyyətin qorxusundan elə həmin gecə öldü [8, 107]. Barakın çadırında ağlaşma səslərini eşidən əsgərlər onun ölüm xəbərini Qaydu xana çatdıranda o, sevindi və dərhal Barakın xanımı Nuqa xatuna başsağlı vermək üçün onunla görüşdü. Daha sonra başsız qalmış Barakın əsgərləri Qaydu xana tabe oldular və Barak xanın Mübarək şahdan qalma xəzinəsini yağmaladılar.

Beləliklə, Çingiz xan imperiyasının varislərindən Çağatay ulusunda Barak xanın rəhbərliyə keçməsi ilə Yaxın və Orta Şərqdə hakimiyyətin qurmuş digər Tuli ulusu dövləti Elxanilərə ərazi iddiaları ilə çıxış etməsi bu iki ulus dövlət arasında münasibətlərin gərginləşməsinə və nəticədə müharibəyə səbəb oldu. Təbii ki, bir sıra ingilisdilli tədqiqat əsərləri və dövrün mötəbər qaynağı hesab olunan Rəşidəddinin *Came at-təvarix* əsərinə görə Barak xanın üsyana qalxıb Elxanilərə qarşı ərazi iddialarının irəli sürməsi və Xorasan üzərinə yürüşünə digər Ogedey və Cuci ulus rəhbərləri də şərait yaradırdı. Həm Elxanlıları, həm də Barakı qarşı qarşıya qoymaqla bu iki gücü məhv etməyi planlaşdırırdılar. Lakin bəhs olunduğu kimi, Abaqa xanın mahir döyüş taktikası, ordunu döyüşə ruhlandırmaq üçün etdiyi təsirli nitqlər və təcrübəli Elxanlı komandanları tərəfindən aparılan döyüş əməliyyatı nəticəsində Barak xan üzərində parlaq qələbə qazanıldı və bunun nəticəsi olaraq, Xorasan və ətraf ərazilərində sabitlik təmin edildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Barthold V.V. Orta Asya turk tarixi - Dersləri. Hazırlayan Hüseyin Dağ, Ankara: 2004, 223s.
2. G. Lane. Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran. A Persian Renaissance, Routledge Curzon, London: 2003, 330 p.
3. Howorth Henry. History of the Mongols: from the 9th to the 19th century. Part III, London: 1880, 776 p.
4. J.A. Boyle. “Dynastic and Political History of the Il-Khans”, in Boyle (ed.), Cambridge History of Iran V: the Saljuq and Mongol Periods. Cambridge University Press, London: 1968, 709 p.
5. Michal Biran. Chinggis khan. Oneworld Publications, London: 2007, 182 p.
6. Michal Biran. Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia. Curzon Presss, London: 1997, 198 p.
7. Mustafa Kafalı. Çağatay hanlığı (1227-1345). Berikan Yayınevi, Ankara: 2005, 156 s.
8. Rəşidüddin Fazlullah. *Camiüt – Tevarih*. (İlhanlılar kısmı). Farscadan çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmed Hesamipour Khelejani. TTK, Ankara, 2013, 336 s.

**ОТНОШЕНИЯ ИЛЬХАНАТОВ И ЧАГАТАЙЕВ
В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ АБАКА ХАНА
(на основе англоязычной историографии)**

Н.П.НАСИРОВ

РЕЗЮМЕ

После смерти Чингисхана, созданная им империя была разделена между его сыновьями на, так называемые, улусские государства. Один из улусских государств Илханиды был создан Хулагу ханом, который был отправлен Великим монгольским ханом Мунке, чтобы захватить Ближний и Средний Восток. В данной статье мы постарались проанализировать отношения второго Илханидского правителя Абака хана и Барак хана из Чагатайев на основе наиболее надежного источника времени Фазлуллах Рашидаддина "Джами ат-таварих" англоязычной историографии.

Ключевые слова: Абака хан, Барак хан, Ильханат – Чагатай

**THE ILKHANATE - CHAGATAI RELATIONS DURING
ABAGA KHAN'S REIGN**

N.P.NASIROV

SUMMARY

The paper studies relations between the second Ilkhanate ruler - Abaga khan who came the throne after Hulagu khan and Barak khan who was the other Genghis Khan's generation. After Genghis khan's death, the empire was created by him, was divided between his sons. The relations have been comprehensively based on the primary sources such as Rashid al-Din Fadhl-allah Hamadani`s "Jami al-Tawarikh" and English-language historiography.

Key words: Abaga khan, Barak khan, Ilkhanate – Chagatai relations.

UOT 94(479.24)

**XIX ƏSRİN 30-50-Cİ İLLƏRİNDƏ ÇARİZMİN
AZƏRBAYCANDA TƏHSİL SİSTEMİ**

S.H.NƏBİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti

Saidanabiyeva87@gmail.com

XIX əsrdə Azərbaycanda təhsil sistemi Çar Rusiyasının müstəmləkə siyasətinə uyğun həyata keçirilirdi. Bu siyasətin əsas məqsədi özlərinə sədaqətli məmurlar yetişdirmək, Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrini məhv etmək idi. Bu məqalədə XIX əsrdə Azərbaycanda təhsilin vəziyyəti həmçinin Rusiyanın Azərbaycanda keçirdiyi təhsil islahatı, məqsədi və nəticələrindən bəhs olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan, çarizm, təhsil, müstəmləkə siyasəti

Təhsil dövlətin, cəmiyyətin, ailənin tələbatını ödəyən prioritet fəaliyyət sahəsidir. Hər bir dövrün iqtisadi siyasi vəziyyətindən asılı olaraq təhsil sistemi quruluşu vardır. Əsasən XIX əsrdən söhbət gedərsə bu dövr Azərbaycan təhsil sistemi Rusiya müstəmləkəçilik dövrünə düşdüyü üçün özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

Ümumiyyətlə, orta əsrlərdən xüsusən ərəb işğalından və islamın qəbulundan sonra XX əsrə qədərki dövrdə təhsil sistemində məktəb və mədrəsələr üstünlük təşkil edib.

XIX yüzilliyin birinci yarısı Azərbaycan təhsilinin inkişafında yeni bir mərhələni təşkil etmişdi. Zəngin mədəni irsə malik olan Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyətinin nailiyyətlərindən bəhrələnərək müasir mədəni nailiyyətlər və ənənələr ruhunda inkişaf edir. Azərbaycanda maarifi inkişaf etdirməklə xalqın savadlanması qayğısına qalır, yeni tipli təhsil məktəbləri açmaq üçün hakim dairələrə müraciətlər edirdilər.

Lakin ümumilikdə götürdükdə XIX əsrdə Şimali Azərbaycanda təhsilin inkişafı ləng gedirdi. Bunun bir sıra səbəbləri var idi ki, bu da aşağıdakılardan ibarət idi:

Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda təhsil sahəsində yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasəti;

Təhsilin silki səciyyə daşması;

Rusiyanın Şimali Azərbaycanda maarif, təhsil sahələrinə az vəsait ayırması;

Maarif və təhsil sahələrində kadrların olmaması;

Maddi texniki bazanın olmaması və s.

XIX əsrin 30-50 ci illərində Azərbaycan ziyalılarında A.A.Bakıxanov, M.F.Axundov Azərbaycanda maarifin, təhsilin inkişafında böyük xidmətləri olan görkəmli ziyalılar idi.

Şimali Azərbaycan Çar Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra onun başlıca məqsədlərindən biri də Cənubi Qafqazda o cümlədən Şimali Azərbaycanda öz iqtisadi və siyasi mövqelərinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edən sədaqətli məmurlar ordusu hazırlamağı təmin edən müvafiq təhsil sisteminə keçmək idi.

XIX əsrdə Rusiyanın tərkibində olduğu üçün ölkədə siyasi və iqtisadi mövqelərin möhkəmlənməsinə yardım etməyə qadir məmurlar hazırlanmasına zərurət yaranmışdı.

Ölkəmizdə XIX əsr təhsil sistemi Rusiyanın milli müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsi idi. Bununla yanaşı bəzi müsbət cəhətləri də var idi ki, əhalinin yeni mütərəqqi yolla təhsil alması üçün zəmin yaranmışdı. İbtidai rus məktəbləri ilə yanaşı, ənənəvi təhsil formaları da inkişaf edirdi. Bildiyimiz kimi ənənəvi təhsil sistemi əvvəlki dövrlərdə də mövcud olmuş, dövrün xarakterinə uyğun fəaliyyət göstərirdi. Zaman keçdikcə daha da təkmilləşir, keçilən fənlər artır və genişlənirdi. Lakin nə qədər genişlənsə də öz əvvəlki sistemini qoruyub saxlayırdı. Buna sübut məktəb və mədrəsə sisteminin XIX əsrdə də qorunub saxlanması idi.

XIX yüzilliyin 30-50- ci illərində Azərbaycanda təhsil ocaqları əsasən məscidlərin nəzdindəki məktəb və mədrəsələr formasında fəaliyyət göstərirdi. Bu dövrdə Azərbaycanın bir sıra şəhər və kəndlərində yeni tipli təhsil ocaqları yaranırdı.

Məktəb mahiyyətcə aşağı, mədrəsə isə yuxarı dərəcə hesab edilirdi. Məktəb bir növ mədrəsəyə hazırlıq rolunu oynayır. Aşağı dərəcəli məktəblər Azərbaycanın bütün böyük və kiçik kəndlərində mövcud idi. Demək olardı ki, Azərbaycanda kütləvi savadsızlıq hökm sürürdü. Sadəcə rus və Avropa təhsili ön planda dururdu.

XIX əsrdə Azərbaycanda məktəblər çoxillik tarixə malik idi. Buna misal Şuşadan İbrahimxan məscidi nəzdində əsası 1801-ci ildə qoyulmuş məktəbdir ki, XIX əsrin ikinci yarısında da fəaliyyət göstərirdi (1, f.425, siyahı 1, iş 178).

Əldə olunan məlumatlara görə , 1842-ci ildə Bakı, Quba, Şəki, Qarabağ, Talış, Şirvan qəzalarında məscidlərin nəzdində 502 məktəb, 534 müəllim və 5242 şagirdi vardı (2, 47).

Məscidlərin nəzdində də məktəblər fəaliyyət göstərirdi. Məktəblərdə zümrə məhdudiyəti olmadan müxtəlif yaşlı oğlanlar oxuyurdu. Bəzi hallarda qızlar üçün məktəblərə də təsadüf olunurdu. XIX əsrin 30-cu illərində Bakının qala hissəsindəki iki məktəbdə qadın mollaların başçılığı altında varlı ailələr-

dən 25 qız oxuyurdu (3,48).

Məktəblərdə təhsil haqqı valdeynlərin vəziyyətindən asılı olaraq dəyişirdi (4, f.1268, siyahı 1, iş197).

Tədris işi ərəb əlifbasının mənimsənilməsindən və duaların əzbərlənməsindən başlayır, daha sonra ərəb və fars dillərində mətnlər oxunurdu. Fars dili ədəbi dil hesab edilirdi. Ondan şəxsi və işgüzar yazışmalarda istifadə edilirdi.

Məktəblərdə ən geniş yayılmış tədris vəsaiti Sədinin “Gülüstan” və “Bustan”ı, Nizaminin “Leyli və Məcnun”u, Hafizin “Divan”ı və “Tarixi Nadir” (5, f.2, siyahı 1, iş 3550) və dini məzmununda müxtəlif kitablar idi.

Təlim əsasən hərf-heca üsulu ilə aparılırdı. Yazı təlimində hüsnxəttə xüsusi diqqət yetirilirdi.

Molla” məktəbi, yaxud da “axund” adlanan müəllimlərin əksəriyyəti din xadimi idi. Dərslər fərdi qaydada aparılırdı. Müəyyən proqram yox idi. Şagirdlər yaşlarına görə sinif, yaxud qruplara bölünürdü. Təlimdə cəza üsulundan istifadə edilirdi. Lakin çox təəssüf ki, məktəblərdə sanitariya-gigiyena qaydalarına əməl olunmurdu.

Məktəblərdə ana dili və ədəbiyyata lazımi diqqət verilmirdi. M.F.Axundzadənin ilk əsərləri çap olunana qədər doğma Azərbaycan dilində nəşr olunmuş kitablar yox idi (6, 344).

Məktəblərdə ruhani şəxslərlə yanaşı, dünyəvi fənlərdən dərs deyən müəllimlər də çalışırdılar. Bəzləri öz şagirdlərinə Şərq dillərindən və ədəbiyyatdan yüksək biliklər verirdilər. Məhz M.F.Axundov da ilk təhsilini belə məktəblərdə almışdı. Məktəblər dini xarakter daşdığı valdeynlərin narazılığı ilə üzləşirdi. Yalnız bəzilərinin təkidi ilə hesabın əsasları, məktəblərin tərtibi öyrədilirdi.

Şagirdlərin məktəbə marağı yox idi. Bunun əsas səbəbi isə şagirdlərə cismani cəza tətbiq edilməsi idi. Həmçinin tədrisin çətinliyi, əzbərçilik və s. şagirdlərdə dərsə marağı azaldırdı. Ənənəvi təhsil dövlətin savadlı adamlara tələbatını ödəmirdi. Təxmini məlumatlara görə, Qafqazdakı məktəblər məktəbyaşlı uşaqların ancaq onda birini əhatə edirdi (7, f 1268, siyahı 4, iş 66). Bu səbəbdən Azərbaycan mədəniyyətinin qabaqcıl nümayəndələri maarifin yayılması, inkişafı üçün geriliyi aradan qaldırmaq üçün müəyyən tədbirlər görürdülər. Buna misal 1832-ci ildə A.Bakıxanovun Bakıda dünyəvi məktəb layihəsidir. Layihədə dini dərslərlə yanaşı dünyəvi dərslərin keçilməsi nəzərdə tutulurdu.

Lakin layihə həyata keçirilmədi. Şagirdlərin bir qismi təhsillərini ali müsəlman təhsil müəssisəsi sayılan mədrəsədə davam etdirirdi. Mədrəsələr pulsuz idi. Buna baxmayaraq, mədrəsə binası daha böyük və abad idi.

Mədrəsəyə 16 yaşdan yuxarı türk və fars dillərini bilən, ruhani olmağa çalışan gənclər qəbul edilirdi. 30 yaşa qədər təhsil alırdılar. Burada tədris edilən fənlər ərəb dili, ilahiyyat və müsəlman hüquqşünaslığı idi. Bundan əlavə tarix, psixologiya, məntiq, coğrafiya, hesab, riyaziyyat, həndəsəyə dair biliklər verilirdi.

Mədrəsəni bitirənlərə dini rütbə verilirdi. Mədrəsələrdə yüksək səviyyəli

müdərrislər təhsil verirdi. Bu isə çar hakimiyyət orqanlarını narahat edirdi.

XIX əsrin I yarısında Azərbaycanda yaşayan digər xalqların təhsili kilsə və xüsusi məktəblərdə cəmlənirdi. Erməni məktəbləri də fəaliyyət göstərirdi ki, bu məktəblərdə erməni dili ilə yanaşı Azərbaycan dili də öyrədilirdi (8, 280).

Erməni məktəblərindən başqa 1827-ci ildə Gəncə yaxınlığındakı Yenendrofdə və Annenfelddə alman kolonistləri, Zaqatalada ingiloylar, Qubada isə tat əhalisi üçün savad məktəbləri var idi (9, f 309, siyahı 1, iş 58).

Həmin dövrdə ruslar xüsusi məktəblər üzərində ciddi nəzarət qoymuşdular.

Ruhani məktəb-mədrəsələr daha ciddi nəzarətdə saxlanılırdı.

Ruslar Azərbaycan milli məktəblərin mövcud olması ilə yanaşı rus tədris müəssisələrində şəkəllərini yayırdılar.

Azərbaycanda rus dövlət məktəblərinin Zaqafqaziya məktəbləri haqqında 1829 cu il “əsasnaməsi” ilə meydana gəlmiş və ümumrusiya xalq maarifi sisteminin bir hissəsi sayılırdı.

Bir məsələni də xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, diyarın idarə olunmasının müxtəlif sahələrində məmur kadrlarına ehtiyacı olan və onların uzaq Rusiya quberniyalarından dəvət etməyin məqsədəuyğun olmadığını nəzərə alan çar hakim dairələri həmin kadrları yerli əhalini rus məktəblərinə cəlb etmək yolu ilə yerlərdə hazırlamağa başladı.

XIX əsrin 30-50-ci illərində Şimali Azərbaycanda yeni məktəb sistemlərinə keçid başladı. Birillik “kənd məktəbləri”, qəza məktəbləri, gimnaziya, universitet və texniki ali məktəblər, birsinifli ibtidai və ali dördsinifli məktəblər açıldı. “Rus məktəbləri” ilə yanaşı, “müsəlman məktəbləri” də açılmağa başladı.

Azərbaycanda ilk qəza məktəbi 1830-cu ildə Şuşada, onun ardınca 1832-ci ildə Bakıda, 1833-cü ildə Nuxada, 1837-ci ildə Gəncədə, 1838-ci ildə Naxçıvanda və Şamaxıda açıldı.

Qeyd etmək lazımdır ki, çarizm öz müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirmək üçün həm yerli, həm də rus dilini bilən mütəxəssislərə böyük ehtiyac duyurdu. Elə qəza məktəblərinin də yaradılması bu məqsədlə idi. Lakin xalq arasında bu məktəblərə maraq böyük idi. Bu məktəblərdən böyük şəxsiyyətlər çıxmışdı. Buna misal Həsənbəy Zərdabini göstərmək olar.

Çar Rusiyasının maarif sahəsindəki siyasətinin həyata keçirilməsi müəllimlərin üzərinə qoyulurdu. Rusiya üçün xarakterik olan savadlı və qabiliyyətli müəllimlərin çatışmazlığı Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda xüsusilə kəskin hiss olunurdu. Bu çatışmazlıq müəllimlərin maddi təminatının pis olması, ağır sosial vəziyyətlərlə izah edilirdi. 1835–ci il “Əsasnaməsi”nə görə, müəllimlərin illik əmək haqqı gümüş pulla cəmisi 280-300 manat idi. Məktəb nəzarətçilərinin maaşı isə bundan 80 manat artıq idi (10, 1835 his.).

Azərbaycanda o dövr üçün qadın təhsili sahəsində də ilk addımlar atılırdı. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi məktəblər olmadığından qızlar evlərdə ayrı-ayrı şəxslərdən savad alırdılar.

Azərbaycanda ilk rus qız məktəbi 1848-ci ilin aprel ayında” Müqəddəs Nina” xeyriyyə cəmiyyəti tərəfindən quberniya mərkəzi Şamaxıda təsis olunmuşdu. Lakin dərslər rus dilində aparılırdı. 1860-cı ildə Müqəddəs Nina qız məktəbləri Bakıya köçürüldü. Lakin XIX əsrin I yarısında rus təhsil müəssisələri ləng inkişaf edirdi. Bunun isə əsas səbəbi çar hökumətində kütləvi xalq təhsilinə maraq yox idi. Təhsilin keyfiyyəti rus dilini nə dərəcədə öyrənməkdən asılı idi. Yerli uşaqlar rus dilinin öyrənilməsinə heç bir hazırlığı olmayan , hətta ana dilinin qrammatikasını və məktəblərin mövcud olduqları ilk illərdə yerli dilləri bilməyən pedaqoqlarla başlayırdılar.

XIX əsrin 30-50-ci illərində yerli dillər əsas yerlərdən birini tuturdu. Azərbaycan ərazisindəki məktəblər üçün “tatar” (Azərbaycan) dili əsas fənlərdən sayılırdı.

İki və dördsinipli məktəblərə tədris edilən tarix və coğrafiya fənləri şagirdləri monarxiya ruhunda tərbiyə etməli, onlara Rusiya imperiyasının böyüklüyünü aşılamaq, onun təbii ehtiyatlarının zənginliyi barədə təsəvvür yaratmalı idi.

Məktəb siyasətinin əsasında irticaçı “provaslavlıq, mütləqiyyət və xalqçılıq” prinsipi dayanırdı və bu prinsipin gözlənilməsi maarif nazirliyinin sərəncamı ilə tələb olunurdu.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu siyasət Azərbaycanda təhsil keyfiyyətini çox aşağı salırdı. Nəticədə savadsızlıq genişlənirdi.

Proqram və tədris vasitələrində ciddi nöqsanlar da var idi. Ümumiyyətlə savadlı və qabiliyyətli müəllimlərin çatışmazlığı Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda kəskin hiss olunurdu. Bu çatışmazlıq müsəlmanların maddi təminatının pis olması, ağır sosial vəziyyətlə izah olunurdu.

Çar Rusiyası müəllim seçərkən xüsusilə siyasi cəhətdən etibarlı olmasına çox əhəmiyyət verirdi. İşə qəbul edilərkən müəllim sədaqət andı içməli idi.

Rus dili müəllimləri ruslaşdırma prosesinin aparılmasına xüsusi əhəmiyyət verirdilər. İlk əvvəl qəza məktəblərində rus məmurlarının uşaqları təhsil alırdılar. Lakin daha sonra yerli əhalinin də bu məktəblərə marağı artdı.

Buna əsas səbəb isə dövlət xidmətinə daxil olmağa çalışanların üstünlük təşkil etməsi idi. Getdikcə rus məktəblərində təhsil alan azərbaycanlıların sayı artdı.

Təhsil dili olan rus dili proqramın əsas fənni idi. Təhsilin müvəffəqiyyəti rus dilini mənimsətməkdən asılı idi.

Bütövlükdə Azərbaycanın rus məktəblərinin proqramı tamamilə müstəmləkə siyasəti mənafeyinə tabe edilmişdi ki, onların içərisində də məmur kadrlar hazırlanırdı. Hətta bu vəziyyət kitabxanalarda da özünü göstərirdi. Belə ki, kitabxanalarda yalnız xalq maarifinin qarşısında dayanan ciddi problemlərdən biri də dərsləklərlə bağlı idi.

Ana dili ilə bağlı dərsləklər və dərslər vəsaitlərinin böyük bir qisim Azərbaycanın hüdudlarından kənar Tiflisdə, Kazanda hazırlanmış və çap edilmişdi.

N.Dementyevin 1839-cu ildə nəşr olunan “Yazı nümunələri “ və “ilk oxu üçün təmsillər və povestlər” kitabı bu sahədə ilk vəsaitlər sayıla bilər. Bu vəsaitlər çox güman ki, M.F.Axundovun yaxından köməyi ilə hazırlanmışdı.

Müstəmləkə əsarətində olmağımıza baxmayaraq, bir çox ziyalılarımız Avropa maarifi ilə yaxından tanış olmağa başlayırdılar. Bunun nəticəsində, Azərbaycanda elmi təfəkkürün fəlsəfə, filalogiya, coğrafiya, astronomiya kimi ənənəvi sahələri nəzərə çarpacaq dərəcədə canlanır və inkişaf edirdi.

XIX əsrin 30-50 ci illərində təhsil sahəsində zəiflik olsa da, keçirilmiş islahatlar qismən savadsızlığın qarşısını alırdı. Çar Rusiyası xüsusən özlərinə lazım, savadlı kadrlar yetişdirirdi. Özlərinə sadıq, savadlı kadrlar yetişdirməklə müstəmləkə üsul-idarəsinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edirdilər. Nəinki Azərbaycanda, bütün müstəmləkə ərazilərində də eyni siyasəti yürüdürdülər.

Bütün bu məhdudiyyətlərə baxmayaraq Azərbaycanda XIX əsrdə dövrün tələblərinə cavab verən görkəmli ziyalılar yetişmişdir.

Təhsil siyasəti bir sözlə müstəmləkə xarakteri daşıyırdı. Məqsəd Azərbaycanın dövlətçilik ənənəsini yox etmək idi. Yetişən yeni ziyalı nəslə isə bu siyasəti hər vasitə ilə əzməyə çalışırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Gürcüstan MDTA, f.425,siyahı 1, iş 178, v. 11, ob. 12.
2. Rusiya DTA, f. 1268, siyahı 1, iş 197, v.104
3. Оброзование российских владений за Кавказом. СПб.: 1836, ч.IV, с.48.
4. Rusiya DTA, f. 1268, siyahı 1, iş 197, v.5,6, 11-17, 75,77; Оброзование российских владений за Кавказом, ч.IV, с. 127; ч.III, с. 201,311
5. Gürcüstan MTDA, f.2, siyahı 1, iş 3550, v.166, 129,133,1366 -137; f.4, siyahı 5, iş 51,v. 5
6. Axundov M.F. Seçilmiş fəlsəfi əsərləri. Bakı: 1953, 344 s.
7. Rusiya DTA,f. 1268, siyahı 4, iş 66,v .1; QAKA, X c., N 105.
8. Оброзование российских владений за Кавказом, ч. III, с.280.
9. Gürcüstan MTDA, f. 425, siyahı 1, iş 178, v. 5-6.
10. JMNP, 1835, his.VƏ, bөл.1, s.CIV

СИСТЕМА ОБРАЗОВАНИЯ ЦАРСКОЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 30-50-е гг. XIX ВЕКА

С.Г.НАБИЕВА

РЕЗЮМЕ

В XIX веке система образования в Азербайджане была реализована в соответствии с колониальной политикой царской Российской империи. Основная цель этой политики состояла в подготовке местных гражданских служащих лояльных к России и уничтожении традиции государственности Азербайджана.

Данная статья информирует о состоянии системы образования в Азербайджане в XIX веке, а также реформ в сфере образования, осуществляемых Россией в Азербайджане, ее цели и результаты.

Ключевые слова: Азербайджан, царский режим, образование, колониальное образование

**THE EDUCATION SYSTEM OF THE TSARIST RUSSIAN EMPIRE
IN AZERBAIJAN IN THE 30-50s of the XIX CENTURY**

S.H.NABIYEVA

SUMMARY

In the 19th century, the education system in Azerbaijan was realized in accordance with the colonial policy of the Tsarist Russian Empire. The main aim of this policy was to prepare local civil servants loyal to Russia and destroy the statehood traditions of Azerbaijan.

This article informs about the state of the education system in Azerbaijan in the 19th century, as well as the education reforms carried out by Russia in Azerbaijan, its targets and results.

Key words: Azerbaijan, Tsarist regime, education, the colonial education

UOT İPF-B14; UOT 94 (470); 36.15**MÜASİR DÖVRDƏ TÜRKİYƏ-RUSİYA MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ
QARA DƏNİZ BOĞAZLARI MƏSƏLƏSİ****E.S.QƏHRƏMANOV**
Bakı Dövlət Universiteti
Elgun014@mail.ru

Boğazlar Türkiyə və Rusiya arasında tarix boyunca zaman-zaman ixtilaf qaynağı olmuşdur və olmağa davam etməkdədir. İki ölkə hələ Soyuq Müharibə mühitindən və bu mühitdən qaynaqlanan müxtəlif ön mühakimələrdən qurtulmamışdır. Bu səbəblə, belə bir atmosferdə yeni problemlərin ortaya çıxması qaçınılmazdır. Boğazlar da bunlardan biridir.

Açar sözlər: Türkiyə, Rusiya, Boğazlar, geosiyasət, maraqlar

Boğazlar məsələsinin həmişə aktual olmasının digər bir səbəbi isə təkcə Türkiyə və Rusiya maraqlarında olmasında deyil, eyni zamanda İngiltərə və Fransa, zaman-zaman isə ABŞ-ın siyasi maraqlarının mərkəzinə çevrilməsində idi. Boğazlarda toqquşan və barışmaz bir rəqiblərə çevrilən İngiltərə və Rusiya münasibətlərinin təzahürünü Türkiyə-Rusiya münasibətlərində açıq-aydın sezəmək olar. Kırım müharibəsindən sonra 30 mart 1886-cı il Qars müqaviləsi ilə Osmanlının məsuliyyəti daha da artdı. Müqavilənin 10-cu maddəsində təsdiq edilən məsələlərdən biri Boğazların xarici hərbi gəmilərə qapalı olması və 11-ci maddəsi Qara dənizin tərəfsizləşdirilməsi və bu dənizin qapalı olma prinsiplərini sürətləndirirdi [1, 12]. Bu müqavilə hər nə qədər Rusiyanın yenidən Osmanlı imperiyasını dənizdən təhdid etməsinin qarşısının alınmasına kömək edəcəksə də, əsil məqsəd İngiltərənin Aralıq dənizindəki öz maraqlarını qorumaqdan ibarətdir. Biz burada İngiltərə-Rusiya münasibətlərində Boğazların necə əhəmiyyətli olmasını və Osmanlıdan bir vasitə kimi istifadə olunmasını açıq-aydın sezə bilərik. Digər bir müqavilə 1871-ci il martın 13-də tarixə “Boğazlar məsələsi” adı ilə London konvensiyasında düşür. Doqquz maddəlik sənəd imzalanır. Müqavilə ilə Qara dənizin tərəfsizliyi ortadan qaldırılarkən Boğazların qapalılığı prinsipi təsdiq olunur, ancaq Osmanlı müttəfiqlərinin barış zamanında da Sultanın icazəsi ilə Boğazlardan öz hərbi gəmilərini keçirə biləcəkləri də müqavilədə öz əksini tapır. Beləliklə, Osmanlı dövləti 1841 və 1856-cı il müqavilələri ilə hegemonluq hüquqlarına qoyulmuş olan məhdudiyət-

lərdən böyük ölçüdə qurtulmuş olur.

Avropanın bu dövrdə apardığı məkrli siyasəti yenə də davam etməkdə idi. Zaman-zaman bu iki imperiyanı zəiflətmək üçün gah Osmanlının yanında, gah da Rusiyanın yanında olan Avropa əslində bu iki güclü dövləti bir-biriləri ilə vuruşdurub regionda öz maraqlarını təmin etməyə çalışırdı.

Misal üçün, İngiltərənin 1878-ci ildə Kipri, 1882-ci ildə Misiri ələ keçirdikdən sonra Boğazlarla bağlı rejimə baxışı dəyişməyə başladı. Artıq öz gəmilərinin Boğazlardan sərbəst keçə bilməsi üçün Boğazların qapalı olması prinsipinə qarşı siyasət yeridirdi. Bunun məntiqi nəticəsi olaraq İngiltərə Boğazlara çıxmaq üçün ayaqda tutmağa çalışdıqları ölkə olan Osmanlına dəstəkləmə siyasətindən əl çəkməyə başladı.

1908-ci ildə Rusiya Xarici İşlər Naziri olan İslovski Boğazlarda rejimin dəyişməsinə tələb etdikdə, Londondakı İmperiya Müdafiə Komitəsi Boğazlardan hərbi gəmilərin keçməsinin özləri üçün Aralıq dənizindən hər hansı bir problem olmayacağı ilə bağlı qərar verdi [2, 38].

1936-cı il iyulun 22-də Montrö konfransı ilə Türkiyə, XIX əsrin əvvəllərindən Boğazlarda itirdiyi hegemonluq haqlarını ələ keçirtməklə qalmadı, eyni zamanda gələcəkdə vacib geosiyasi bir mərkəz də cızmış oldu. Bundan sonra türklər yeni Boğazlar rejimi ilə yenidən Qara dəniz və Aralıq dəniz arasındakı güc tarazlığı üstündə söz sahibinə çevrildilər. Əsasən də danışıqlarda çox mübahisəli vəziyyət yaradan 19-cu maddə sayəsində Qara dənizinin təhlükəsizliyi ilə bağlı Türkiyə ilə dostluq məsələsi ön plana çıxmışdı. Türkiyənin tərəf olmadığı bir müharibə vəziyyətində Boğazların müharibə aparan tərəflərin hərbi gəmilərinə qapalı olması göstərilirdi. Boğazların açılması isə ya Millətlər Cəmiyyətinin verəcəyi qərarlar istiqamətində, ya da Türkiyənin üsuluna görə imzalayacağı qarşılıqlı yardım razılaşmalarında irəli gələn hər hansı bir öhdəliklərin yerinə yetirilməsi vəziyyətində mümkün ola bilərdi. Qısası, ola biləcək bir müharibə vəziyyətində tərəflər baxımından Türkiyənin dostluğunu qazanmaq 19-cu maddə ilə çox vacib bir məsələyə çevrilmişdi [3, 499].

Elə bu illərdən başlayaraq Sovetlər Birliyi Türkiyə ilə ittifaq qurmağa və Boğazları birlikdə müdafiə etməyə çalışmışdır. Hələ Montrö danışıqlarında səfir, SSRİ-nin Xarici İşlər Naziri M.M. Litvinov Türkiyəli həmkarı Arasa Boğazların ortaq qorunması təklifini verərək, sahil ölkələrin üzv olacağı bir Qara dəniz Paktı ilə təhlükəsizliyi gücləndirmək istəyirdi. Daha sonra bənzər bir təklif 1939-cu ildə Moskvaya səfər edən Xarici İşlər Naziri Şükrü Sarıçaoğluna təkrarlanmışdır. Beləliklə, Boğazlar məsələsi hər iki ölkənin cari siyasət kursunun aparıcı xəttinə çevrilmişdir. Bu amil çoxtərəfli münasibətlərə təsir etmiş oldu. 1946-cı ilin sonuna gəldikdə Türkiyə ilə Rusiya bir daha bir-birindən qopmuşdu. Bu səfərki gərginlik strateji maraqların qarşıdurması ilə yanaşı, Türkiyənin fərqli bir ideoloji düşərgə içində yer alması səbəbindən daha da dərinləşdi.

1946-cı ildən sonra böyük ölçüdə Türkiyənin Montrö müqaviləsinin Sovetlər birliyinin qərarları ilə ziddiyətli şəkil alması ilə əlaqədar dondurulan

Boğazlar problemi sonrakı illərdə neft-boru xəttlərinin istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və çəkilməsi ilə gündəmə gəldi və 48 il sonra təkrar alovlandı. Türkiyə Cümhuriyyəti 1994-cü il yanvar ayının 11-də 59 maddədən ibarət olan “Boğazlar və Mərmərə bölgəsinin dəniz yolu haqqında” nizamnaməsini bir çox rəsmi qəzetlərdə nəşr etdirir. Nizamnamənin əsas məğzi fərqlənmə zolaqlarının yaradılması idi (maddə 5). Keçid zolaqların həyata keçirilməsində bəzi məcburi qaydalar həyata keçirildi. Böyük gəmilərin təsvirlərinin dəqiqləşməsi, təhlükəli yük daşıyan böyük gəmilərin keçidi zamanı İstanbul və Çanaqqala boğazlarının bağlanması nəzərdə tutuldu (maddə 42,52), burulğan və duman olması səbəbindən çıxış məhdudiyətləşdirilir, ya da qadağan olunurdu (maddə 40, 41, 51) [3, 480-481].

Qısa, təhlükəli yük daşıyan ticarət gəmilərinə məhdudiyətlər qoyuldu. Buna qarşılıq Rusiya Federasiyası, Montrö müqaviləsini əsas tutaraq beynəlxalq hüququn pozulmasını irəli sürdü və Türkiyəyə qarşı Beynəlxalq Dəniz Təşkilatına (The International Maritime Organization-İMO) şikayətini ciddi şəkildə etdi. Türkiyə Əsasnamənin parçası olan Nəqliyyat Fərqlənmə Sxemlərinin tətbiqi səbəbindən 1993-cü il martın 26-da texniki tərəflərinin təsdiqi üçün Beynəlxalq Dəniz Təşkilatına sənədləri təqdim etdi. Yeni qaydaların hazırlanması və təsdiqi üçün Türkiyə tərəfi əlindən gələnləni hər şeyi edirdi. Bunu Beynəlxalq Dəniz Təşkilatına tez-tez edilən müraciətlərdən də görmək olar.

Hələ Türkiyə 1993- cü il 9 iyunda Nəqliyyatın Fərqlənmə Sxemlərinin texniki tərəflərini İMO-nun xüsusi işçi qrupunda qəbul edərkən, bu qərara, Rusiya Federasiyasının ilk etirazları ilə qarşılaşdı. İMO-dakı Rusiya nümayəndə heyəti Nəqliyyat Fərqlənmə Sxemlərinin təşkili və tətbiqi üçün yerli nüfuza deyil, (1972-ci ildə İMO-nun qəbul etdiyi nizamnaməsinə uyğun olaraq) 1982-ci il nizamnaməsində olduğu kimi gediş-gəlişin təhlükəsiz olması üçün gəmi kapitanına səlahiyyət verən 9-cu maddəsinə görə nizamlanmasını istəyirdi. Buna baxmayaraq, Türkiyə tərəfinin verdiyi bu təkliflər 1994-cü il noyabrın 25-dən etibarən yeni marşut sxemi kimi İMO sisteminə uyğunlaşdırıldı. Təbii ki, bu nizamnamə Montrö müqaviləsi və digər beynəlxalq hüquqi qaydalarla ziddiyyət təşkil edirdi. Türkiyə çətin bir seçimlə qarşı-qarşıya idi. Ya Rusiya Federasiyasının etirazlarını nəzərə alıb nizamnaməni yenidən gözdən keçirməli, (lakin bununla yanaşı Xəzər hövzəsindən çıxarılaçaq nefti daşıyacaq Bakı-Ceyhan boru xəttinin reallaşmaq ehtimalını zəiflədəcəkdi, ya da nizamnamənin verilmə səlahiyyətini öz müstəqil vəzifəsi hesab edib tənzimləmənin müddəalarını uzun müddət müdafiə etməli olacaqdı. Türkiyə Cümhuriyyəti ikinciyə üstünlük verdi və açıq şəkildə Montrö sülhəsinə ziddiyyət təşkil etməsinə baxmayaraq nizamnaməni 1998-ci ilin ortalarına qədər müdafiə etdi.

1994- cü il nizamnaməsini müqayisə etdikdə özündə radikal dəyişikliklər ehtiva edən yeni nizamnamə beynəlxalq müqavilələrə etdiyi istinadlarla Boğazları istifadə edən dövlətlərin maraqlarını qoruyan bir üslubda tərtib edilmişdi. Hazırlanma mərhələsində Ankara ilə Moskva arasında sıx əməkdaşlıq şəraitində olduğu da məlumdur.

Bu nizamnaməni keçmiş nizamnamələrdən fərqləndirən ən başlıca fərq ondan bərabərdir ki, tənzimlənmənin “Boğazlar bölgəsi” içindəki bütün gəmilərə şamil olunacağı qeyd olunurdusa, yeni nizamnamədə isə qaydaların “Türk boğazlarına üzv gəmiləri” əhatə edəcəyi göstərilirdi [2, 54]. Eyni zamanda yeni konvensiyanın “Anlayışlar və İxtisarlar” paragrafına bir də qanunvericilik müddəti əlavə olunarkən, burada nəzərdə tutulan yalnız Türkiyə Qanunları deyil, beynəlxalq müqavilələrin də qanunverici hökmlərin arasında sayıldığı nəzərdə tutulmuşdur.

Həmin bölümdəki növbəti dəyişiklik gəmilərin uzunluqları ilə bağlı idi. Əvvəl 150 metr olan gəmilər böyük gəmi olaraq adlanırdı. Yeni konvensiyaya görə isə böyük gəmilərin uzunluğu 200 metr qəbul edilmişdir.

Təhlükəli yük daşıyan bir böyük gəmi İstanbul boğazına girdikdə, Boğazdan çıxana qədər eyni xarakterli başqa bir gəmi giriş edə bilməzdi. Yeni konvensiyadan bu maddə götürülmüşdü. Qısacası, yeni nizamnamədə köhnədən qalan, girişi gecikdirən və mane olan bir çox müddəalar aradan qaldırılmışdı.

Bundan başqa, Türkiyə 1998-ci ilin yanvar ayından başlayaraq Boğazlardan keçidin daha təhlükəsiz vəziyyətə gəlməsi üçün araşdırmalara başlamışdı. Keçmiş Dəniz donanma komandiri olmuş Güvən Erkaya başçılığında yaradılan TÜRBO layihəsində 6 əməliyyat qrupunun iş istiqamətləri müəyyən olunmuşdu. Qurulması nəzərdə tutulan sistemin məqsədi Boğazların təhlükəsiz və effektiv istifadəsini maksimum səviyyəyə çıxartmaq və qəza riskini minimuma endirmək olaraq müəyyən olmuşdur. Boğazlarda qəzaların 85%-nin insan səhvindən qaynaqlandığı, bunun bir qisminin də məlumatsızlıqla bağlı olduğu təsdiq edilmişdi.

1994-cü il Boğazlar Konvensiyasını hazırlayan dəniz hüquq üzrə mütəxəsis prof. Dr. Sevin Tolunezin sonrakı dövrlərdə fikirlərini nəzərə almadıqlarını, hüquqdan çox siyasətin ön plana çıxartdıqlarını görə bilirik [2, 56].

Retorik səviyyədə baxıldıqda 1994-cü il nizamnaməsinin heç bir işə yaramadığını söyləmək yanlış olar. Bu konvensiya və yaratdığı müzakirələr sayəsində Türkiyə, dünyaya Boğazlarını bundan artıq riskə atmayacağını başa salmaq imkanını əldə etmişdir. Neft boru xəttləri ilə bağlı bütün siyasi və elmi qiymətləndirmədə Boğazlara edilən bir istinad tapmaq mümkündür.

Rusiya Federasiyası, nümayəndə heyətinin 10 aprel 1997-ci ildə İMO-ya təqdim etdiyi hesabatda 1 iyul 1994-cü il, 1 yanvar 1997-ci il tarixlərində 349 Rusiya gəmisinin Boğazlarda cəmi 1887 saat dayandırıldığı və bunun Rusiya Federasiyasına 926 000 dollara başa gəldiyini qeyd etmişdi. Buna oxşar şəkildə Bolqarıstan nümayəndə heyəti də təqdim etdiyi məlumatlarda Boğazlarda yubandırıldıqlarını şikayət edirdilər.

Türkiyənin boğazlara keçidlə bağlı tədbirləri həyata keçirərkən bu cür rahat ola bilməsinin əsas səbəbi, Rusiya Federasiyasının Montrö müqaviləsini dəyişdirməyəcəyinə inanmasıdır. Doğrudan da Rusiya özlərinə önəmli strateji

üstünlük təmin edən bu müqaviləyə hər hansı bir şəkildə toxunulmasını istəməzdi. Şərtlər Hüquq və Qanunlar 1946-cı ildən 1991-ci ilə qədər Rusların əleyhinə dəyişməzdi. Sovetlərin dağılması, NATO-nun şərqə doğru genişlənməsi “Sülh Naminə tərəfdaşlıq” açıq proqramına demək olar ki, bütün keçmiş sovet ölkələri və müttəfiqlərinin qatılmış olması, Moskva üçün qüvvələrin dəyişdiyi mənasına gəlməkdə idi. Lakin Rusiya heç vaxt həyatı maraqlarını bu dərəcədə yaxından maraqlandıran bir mövzuda tamamilə səssiz qalacağı düşünüləməz bir fakt kimi qala bilməzdi. Necə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi İMO-ya verdikləri 1997-ci il məlumatından 1994-cü il konvensiyasının gətirdiyi məhdudiyyətləri dəyişdirən, dolayısı ilə də Türkiyənin suverenlik sahəsinə müdaxilə edən təklifləri gündəmə gətirmişdir.

Hazırladıqları hesabat daha sonra yaradılan əməliyyat qrupunun hesabatına da işıq tutmuş oldu. Hər nə qədər əməliyyat qrupunun təkliflərinin Türkiyə tərəfindən mənimsənilmədiyi təqdirdə tətbiq edilmə şansı olmayacağına da, İMO tərəfindən mənimsənilməmiş tənzimləmələrin də Türkiyə tərəfindən tətbiqinin çətin olacağı bir həqiqətdir.

Bütün bunlarla yanaşı Boğazlar problemi Türkiyə-Rusiya münasibətlərindəki bir başqa problemlə sahənin içinə daxil olmaqdadır. Qeyd edək ki, Cənub Kipr Rum hakimiyyətinə satılan S-300 PMU 1 havadan müdafiə sistemləri Boğazlar yolu ilə daşınması iddia edilməsindən sonra, Türkiyənin tranzit keçən gəmiləri yoxlama səlahiyyətinin olub-olmadığı mübahisələrə gətirib çıxartmışdı. Xarici İşlər Nazirliyinin Strateji Araşdırmalar Mərkəzi tərəfindən nəşr olunan “Perceptions” (Anlayışlar) jurnalının iyul-avqust 1998-ci il nomrəsində yer alan bir məqalə, Montrö müqaviləsinin giriş hissəsindən və konfrans protokollarından çıxarılanda Türkiyənin təhlükəsizliyinə qarşı hər hansı bir həmlə olduğu vəziyyətdə, ticarət gəmilərini axtarış etmək hüququ olduğunu müdafiə edirdi [2, 59]. Halbuki, Türkiyənin belə bir hüquqa malik olub-olmadığı mübahisə doğuran məsələlərdən biri olaraq qalır. Ancaq Boğazlardan keçid iki ölkə arasında bundan sonra problemin həlli yolunda atılacaq addımlar, neft boru xətlərinin istiqamətlərinin təyin olunması ilə bağlıdır.

Boğazların ən əsas xüsusiyyəti dünyanın ən dar su yollarından birisi olmuşdur. İstanbul boğazında duman və yağışın tez-tez olması, noviqasiya təhlükəsizliyinin məhdudlaşması, sərt döngələrə sahib olması boğazdan etibarlı şəkildə keçid üçün bəzi çətinliklər yaradırdı. İstanbul boğazının uzunluğu 33,4 km, ən dar yerindəki məsafə isə 700 metrdir. Buradan keçən hər bir gəmi ən azı 12 dəfə marşrutunu dəyişdirmək məcburiyyətində qalır. Boğazlarda nəqliyyatın sıxlığı Panama kanalındakından 4 dəfə, Süveyş kanalındakından isə 2 dəfə çoxdur [7, 168]. Boğazlarda nəqliyyat sıxlığının artması ilə paralel olaraq qəzaların da sayı artmaqda idi. Qəzalar zamanı dənizə minlərcə ton xam neft axmış və yüzlərlə insan həyatını itirmişdi. Həm insan itkisinə səbəb olan, həm də dənizlərdə ekoloji böhrana yol açan bu nəqliyyat qəzalarından ən çox yaddaşlarda qalanı 1979-cu ildə 41 dənizçinin və 90.000 ton xam neftin dənizə axını ilə nəticələnən “İndependanta” qəzası ilə 1994-cü ilin martın 14-də 29

dənizçinin ölümü və 20.000 ton neftin dənizə dağılmasıyla qurtaran “Nassia-Shipbraar” qəzalarıdır. Bu və ya digər oxşar hadisələr Türkiyə hakimiyyətinin mövqeyi tərəfindən Boğazların “neft yolu” olaraq istifadə olunmasının nə qədər təhlükəli olduğu söylənilsə də, bu məsələ ilə bağlı heç bir rəsmi göstəriş və əmrlər verilməməkdə idi.

Boğazlar ticarət baxımından Rusiya üçün fəvqəladə əhəmiyyətə malikdir. 2002-ci ildə İstanbul Boğazından keçən 47,283 gəmidən 4,942-si (10,4%); Çanaqqala Boğazından keçən 42,669 gəmidən isə 3,847-si (9%) rus bayraqları altında üzən gəmilər idi. Bu gəmilər başqa ölkə bayrağıyla Boğazlar vasitəsiylə Rusiyaya mal gətirib-aparan gəmilər də diqqətə alınarkən meydana daha yüksək rəqəm çıxacaqdır. Bu səbəbdən Rusiya üçün Boğazlar həmişə aktual olaraq xarici siyasətində başlıca yer tuturdu.

Nəticədə, Türkiyə və Rusiya ayrı-ayrılıqda öz fikirlərini bir-birilərinə qəbul etdirmək üçün Boğazlar məsələsində qarşı-qarşıya gəlmişdilər. Problemin mənbəyində isə bir sıra strateji hesablar dururdu. Həm Türkiyənin, həm də Rusiyanın xarici siyasətində önəmli yer tutan Boğazlar tarix boyu bu iki dövlətin siyasi qarşıdurmasına səbəb olacaqdır.

Rusiyanın gələcəyi Asiyadadır. Avropada həyata keçirdiyi güc tarazlığını qorumaq siyasətini və Boğazları mühasirəyə almaq xəyallarını tərk etməli, bütün enerjisini milli maraqlar adına və bu maraqlar ən böyük rəqib olan İngiltərəni balanslaşdırmaq üçün Asiyaya yönəltməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cemal Tukin, Osmanlı imperatorluğu devrinde Boğazlar Meselesi. İstanbul: Üniversite Matbacılık Komandit Şirketi, 1947, 12 s.
2. Dr. Mensur Akgün, Turan Aydın Türkiye-Rusya ilişkilerindeki yapısal sorunlar ve çözüm önerileri. İstanbul 1999, 336 s.
3. Montreux Boğazlar Konfransı: Tutanaklar-Belgeler. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1976, 499 s.
4. The Nairobi International Convention on the Removal of Wrecks Nairobi: 2007, 17 p
5. imo.org/en/about/documents/ “Russia is serious about IMO?”
6. www.imo.org/en/About/Documents/IMO%20what%20it%20is%20Russian.pdf
7. Prof. Oleq.A.Kolobov, Aleksandr A.Kornilov. Çağdaş Türk-Rus ilişkileri yorumlar ve işbirliyi Alanları 1992-2005. İstanbul, TASAM Yayınları 2006, 338 s.
8. Fatih Akgül. Rusya ve Türkiyede Avrasyacılık. İstanbul IQ Kültür Sanat Yayınları 2012, 331s.

В НОВЕЙШИХ ВРЕМЕНАХ ВОПРОС ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ТУРЦИЕЙ И РОССИЕЙ В ЧЕРНОМОРСКИХ ПРОЛИВАХ

Э.С.КАХРАМАНОВ

РЕЗЮМЕ

Проливы между Турцией и Россией продолжались и продолжают быть источником конфликтов во все времена. Обе страны отличались от содержания Холодной Войны, даже условия среде Холодной Войны и её предрассудков. По этой причине по-

явления новых проблем стало неизбежным, и проливы являются одной из этих проблем.

Ключевые слова: Турция, Россия, проливы, геостратегия, интересы

**THE PRESENT STATE OF THE QUESTION OF TURKISH-RUSSIAN RELATIONS
IN THE BLACK SEA STRAITS**

E.S.GAHRAMANOV

SUMMARY

Straits between Turkey and Russia continue being a source of conflicts. The countries haven't got rid of the Cold War and its prejudgements. Therefore, emergence of new problems seems inevitable, the problem of straits is one of them.

Key words: Turkey, Russia, straits, geopolitics, interests

UOT 94 (479.24)

**SOVET AZƏRBAYCANININ RƏHBƏR KADRLARI
DAXİLİNDƏ İXTİLAFLAR (1921-ci ilin yayı)**

A.X.XƏLİLOV

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
Xalilov62@inbox.ru

Azərbaycan SSR-nin nomenklatura elitası daxilində cərəyan edən və respublikanın ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında dərin izlər buraxan hakimiyyətdaxili mübarizə 1921-ci ilin yayında daha da kəskin xarakter aldı. Respublikada yaranmış hakimiyyət böhranı AK(b)P MK və digər rəhbər orqanlarda sürətkli kadr dəyişiklikləri ilə müşahidə olunurdu.

Açar sözlər: S.Kirov, Siyasi Büro, nərیمانovçular, mikoyançılar, partiya konfransı

Azərbaycan SSR-də 1921-ci ilin yayı siyasi baxımdan "isti" keçdi, belə ki, respublika rəhbərliyi daxilində amansız çəkişmələr özünün ən yüksək həddinə çatmış oldu. Bu ixtilafların əsas tərəfləri qismində nərیمانovçu və mikoyançı qruplaşmalar çıxış edirdi.

1921-ci ilin 14-18 iyul tarixində toplanmış, qeyd olunan qruplaşmanın döyüş meydanına çevrilmiş VII Ümumbakı partiya konfransı, əsasən, A.Mikoyanın əsas xələflərindən biri olan Sərkisin (Sərkis Sərkisov- Danielyants) Bakıdan Petroqrada göndərilməsi məsələsinə həsr edilmişdi. İclasda iştirak edən Q.Orconikidze Sərkisdən partiyanın ali orqanlarının bu barədə olan qərarlarına hörmət etməyin zəruri olduğunu anlatmağa cəhd edirdi. Əks tərəf isə, hər vəchlə, Sərkisin Bakıda qalmasının tam qanunauyğun olmasını sübut etməyə çalışırdı. Q.Orconikidze Sərkisin Azərbaycandan çıxarılması səbəblərindən birinin onun türk-müsəlman fəhlələri tərəfindən millətçilikdə suçlandırılması olduğunu bildirərkən, I Azərbaycan sovetlər qurultayında baş verənləri xatırladarkən, R.Axundov buna qəti şəkildə etiraz edərək demişdi: «Sərkis erməni zəhmətkeşlərinin, erməni proletariatının deyil, Bakı proletariatının rəhbəri, beynəlmilləçi olmuşdur» (6, v.13).

H.Cəbiyev də, R.Axundovdan geri qalmayaraq, Sərkisin Bakıda qalmasını və RK(b)P MK ilə birbaşa əlaqə saxlayaraq məsələyə aydınlıq gətirilməsini tələb etdi. Siyasi mübarizədə öz dəst-xəttinə sadıq qalan Sərkis isə tərəfdarlarını «sakitləşdirməyə» cəhd edərək deyirdi: «Söhbət partiya nizam-intizamın-

dan gedir... yoldaşlar, biz bu gün ali orqanın qərarını qəbul etməli, təsdiqləməliyik, qoy sabah həyat göstərsin ki, bu qərar düzgün olmamışdır...» (6, v.14).

Bununla Sərkis özünün intizamlı bolşevik olduğunu, konfransda baş verən çəkişmələrin onun tərəfindən təşkil olunmadığını göstərməyə çalışırdı. Bu sözlərlə, əslində, o, tərəfdarlarını daha ciddi mübarizəyə çağırırdı.

Nəticədə, Sərkisin Bakını tərk etməsi zərurətini təsdiqləyən dəlil-sübutları konfransa təqdim etməsinə baxmayaraq Q.Orconikidzenin bütün cəhdləri boş çıxdı. VII Ümumbakı partiya konfransı Sərkisin Bakıda qalması və RK(b)P MK-ya müraciət edilməsi barədə qərar qəbul etdi. Bu qərar Sərkisin əleyhdarlarına, xüsusən, Q.Orconikidzeyə, o cümlədən, mərkəzə meydan oxumaq demək idi. Nə mərkəz, nə də Q.Orconikidze belə günahları bağışlamırdı. Konfransın sonunda Q.Orconikidzenin Sərkisə və onun tərəfdarlarına etdiyi son xəbərdarlıq bunu təsdiq edirdi: «Heç bir partiya təşkilatı, nə qədər yaxşı olmasından asılı olmayaraq, MK və Qafqaz bürosunun qərarını ləğv etmək hüququna malik deyil» (6, v.17).

Konfransdan az sonra Sərkisin Bakıdan çıxarılması prosesi sürətləndirildi. Bu prosesi pozmaq və Sərkisi Bakıda saxlamaq üçün mikoyançılar siyasi xadimlərə yaraşmayan addımlar atmaqdan belə çəkinmədilər. Bu barədə N.Nərimanov belə yazırdı: «... yoldaş Sərkis müxtəlif bəhanələrlə Bakıda oturub yığıncaqlar keçirməkdə davam edirdi, bu yığıncaqlarda RKP MK qərarı amansız tənqid atəşinə tutulurdu.

Nəhayət, RKP-nın bəzi üzvləri bundan xəbər tutur və onun çıxıb getməsini qəti surətdə tələb etdilər.

Burada başqa yeni bir komediya: M.D.Hüseynov Sərkisin vaqonunu açmağı əmr edir və şaiyə yayır ki, guya fəhlələr yığılıb onun vaqonunu açıblar. Həyasızcasına yalan.

Bu əsl dağınıq, əxlaqsızlıqdır...» (8, v.28).

Bütün bunlara baxmayaraq, Sərkis Petroqrada yola salındı.

Bundan sonra Q.Orconikidze və nərimanovçular bütün qüvvələrini A.Mikoyanın Azərbaycanda ən sadıq xələfi olan L.Mirzəyana qarşı çevirdilər.

AK(b)P MK Siyasi bürosunun 11 iyul 1921-ci il tarixli iclası L.Mirzəyanın tərk-silah edilməsinə yönəlmişdi. İclasda L.Mirzəyanın rəhbərlik etdiyi AHİŞ Rəyasət heyətinin tərkibi və üzvləri arasında səlahiyyət bölgüsü məsələsi mübahisələrə səbəb oldu. Məsələni hər iki tərəf öz xeyrinə həll etməyə cəhd edirdi. 1920-ci ilin sonu 1921-ci ilin birinci yarısında həmkarlar ittifaqları ətrafında yaranmış diskussiyalar dövründə hakimiyyətə can atan həmkarlar təşkilatı kimi mühüm bir orqanı öz nəzarətində saxlamaq üçün L.Mirzəyan N.Nərimanov və Q.Kaminskinin tərəfdarlarının Rəyasət heyətinin tərkibinə daxil olmasının qarşısını almağa, ora daxil edilənlərə isə, demək olar ki, heç bir səlahiyyətin verilməməsinə çalışırdı. N.Nərimanov və Q.Kaminski isə AHİŞ Rəyasət heyətinə öz tərəfdarlarını daxil etməklə L.Mirzəyanın fəaliyyətini qeyri-mümkün hesab etmək niyyətində idilər. AHİŞ Rəyasət heyəti tərkibinə Ə.Şirvani, Şeftel, B.Talıblı, S.M.Əfəndiyev və başqalarının daxil edilməsi qə-

tiyyən L.Mirzəyanın mənafeələrinə uyğun deyildi. Tərəflər arasında gedən mübahisələri daha da alovlandıran məsələlərdən biri respublika həmkarlar təşkilatında kadr təyinatları işi ilə məşğul olan Təşkilat-təlimat şöbəsinə kimin rəhbərlik etməsi məsələsi oldu. AHİŞ rəyasət heyətində faktik olaraq L.Mirzəyandan sonra ikinci şəxs olan Təşkilat-təlimat şöbəsinin müdiri vəzifəsinə N.Nərimanov və Q.Kaminski Şeftelin namizədliyini irəli sürüdülər. L.Mirzəyan isə həmin postda N.Nərimanov tərəfindən Az.FK sədri vəzifəsindən qovulmuş E.Xanbudaqovu görmək istəyirdi.

Şeftelin namizədliyini qəti şəkildə rədd edən L.Mirzəyan onunla birlikdə işləmək istəmədiyini, Xalq Əmək komissarı postundan da istefa verəcəyini bəyan etdi. İclası tərk edən L.Mirzəyan qeyd etdi ki, «Kaminski kimi çirkin tiplə danışmağı belə özünə yaraşdırmır» (3, v.75).

Bu hadisənin ardınca MK üzvləri: L.Mirzəyan, M.D.Hüseynov, M.Pleşakov, V.Paruşin və b. AKP(b)P MK-ya müraciət edərək, 15 iyulda MK plenumunun çağrılmasını tələb etdilər.

Mahir intiqran olan L.Mirzəyan Siyasi Büro daxilində baş verən konflikti daha geniş müstəviyə keçirərək öz şəxsi problemini partiya-həmkarlar təşkilatları qarşısında kimi təqdim etməyə cəhd edirdi. Lakin Siyasi büronun 2 iyul tarixli iclası MK üzvlərinin bu tələbini rədd edən qərar qəbul etdi.

16 iyul 1921-ci il tarixdə toplanmış Siyasi Büro iclası da AHİŞ Rəyasət heyətinin üzvlərinin səlahiyyət bölgüsü məsələsini müzakirə etdi. AK(b)P MK katibi Q.Kaminski məsələnin mahiyyəti barədə izahat verərək, Siyasi büronun 11 iyul 1921-ci il tarixli qərarının qüvvədə qalması təklifini irəli sürdü və səsvermə nəticəsində onun təklifi qəbul olundu.

L.Mirzəyan, əlbəttə, yaranmış vəziyyətlə barışmaq fikrində deyildi. O, AHİŞ fraksiyasının Siyasi Büronun iclasının qərarından fərqli mövqedə durduğunu göstərdi. Əvvəllər Şeftellə, ümumiyyətlə, işləmək istəmədiyini deyən L.Mirzəyan fraksiyanın kompromis variantını irəli sürdü. Belə ki, yeni varianta görə E.Xanbudaqov Təşkilat-təlimat şöbəsinin müdiri, Şeftel isə Əməyin mühafizəsi şöbəsinin müdiri vəzifələrinə irəli çəkilirdi. L.Mirzəyan bu bölgünün daha düzgün olduğunu qeyd edir və bunu E.Xanbudaqovun Şeftelə nisbətən yerli şəraiti və dilləri daha yaxşı bilməsi ilə əsaslandırırırdı.

Q.Kaminski L.Mirzəyanın, vaxtilə, Təşkilat-təlimat şöbəsinə, göstərilən meyarlara heç də cavab verməyən S.Qutin və A.Nikisini irəli sürdüyünü qeyd edərək, E.Xanbudaqovun üstünlükləri barədə deyilənlərin cəfəngiyyət olduğunu bildirdi. Eyni zamanda, N.Nərimanov da E.Xanbudaqovun namizədliyini rədd etdi. İclasın qəbul etdiyi qərar L.Mirzəyanın növbəti məğlubiyyətindən, nərimanovçuların qələbəsindən xəbər verirdi. Qərarla deyilirdi: «2) Xanbudaqovu AHİŞ Təşkilat-təlimat şöbəsinə azad etməli;

3) Şöbəni Şeftelə verməli» (3, v.81).

Bundan başqa, N.Nərimanov özünün ən yaxın silahdaşlarından biri olan Əliheydər Şirvanini AHİŞ-in ən əhəmiyyətli şöbələrindən biri olan İqtisadiyyat şöbəsinə müdir müavini təyin etdirdi.

Mustafabəyov Əliheydər (Şirvani) məhz Nərimanovun dəstəyi ilə 1920-ci ildə Şamaxı qəzasına fəvqəladə komissar təyin edilmiş və burada «sosialist tədbirlərinin» həyata keçirilməsində xüsusi fədakarlıq göstərmişdi. Tacir oğlu olan Ə.Şirvaninin yerli əhali arasında çoxlu qohumları və tərəfdarları olduğundan N.Nərimanovun ona xüsusi münasibəti vardı. Düzdür, N.Nərimanov bu münasibətin tamamilə ayrı səbəbinin olduğunu deyirdi: «Mən yoldaş Şirvanını Azərbaycanda çevrilişdən sonra Lahıca gizlənən musavat lideri Məmməd Əmin Rəsulzadəni həbs etdiyinə görə qiymətləndirmişəm və qiymətləndirirəm» (7, v.23).

Əleyhdarları siyasi və strateji cəhətdən çox böyük əhəmiyyət daşıyan bu qəzanın N.Nərimanovun tərəfdarı olan Şirvaninin əlində qalmasında maraqlı deyildilər. Onlar Şirvanini guya sovet hakimiyyətinin prinsiplərinə uyğun olmayan fəaliyyətinə görə Şamaxı qəzasından uzaqlaşdırmağa cəhd edirdilər.

Qeyd edək ki, mikoyançılar tezliklə bu məqsədlərinə nail oldular. Siyasi Büronun 12 iyul 1920-ci il tarixli iclasının qərarı ilə Şirvani Şamaxı qəzasının fəvqəladə komissarı vəzifəsindən azad edilərək, çox gərgin bir bölgənin – Qarabağın və Zəngəzurun fəvqəladə komissarı təyin edildi. Şirvaninin təqibi burada daha intensiv xarakter aldı. 27 avqust 1920-ci il tarixli iclasında Siyasi büro Şirvaninin Şamaxı qəza fəvqəladə komissarı olan zamankı fəaliyyətinin yoxlanılması və əksinqilabi elementlərlə əlaqəsi barədə qərar qəbul etdi (2, v.36).

Bunun ardınca, 1920-ci ilin 27 sentyabrında Siyasi və Təşkilat bürolarının birgə iclasında Şirvaninin fəaliyyəti barədə yeni bir qərar qəbul edildi. Qərar da deyilirdi: «Şamaxı qəzasının fəvqəladə komissarı kimi Şirvaninin fəaliyyətini təhqiq edən komissiya tərəfindən faktların kifayət qədər dolğun təsvir etdirilməməsini nəzərə alaraq Şirvaninin işi üzrə bütün materiallar istintaqı sona çatdırmaq üçün partiya məhkəməsinə verilsin.

Yoldaş Şirvani müvəqqəti olaraq tutduğu vəzifədən uzaqlaşdırılsın» (2, v.18).

Əgər partiya məhkəməsi üzvlərinin məhz mikoyançı-mirzəyançılardan – S.Qorobçenko, M.B.Qasımov və R.Axundovdan ibarət olduğunu nəzərə alsaq onun Şirvani haqqında yalnız mənfə qərar çıxaracağı şübhə doğurmurdu.

Fəaliyyəti barədə ciddi bir kompromatın əldə edilməməsi, xüsusilə də, N.Nərimanovun söyləri nəticəsində Şirvaninin öz vəzifəsinə yenidən təsdiq edilməsi məsələsi Siyasi Büronun növbəti iclaslarında da müzakirə olundu. 27 oktyabr 1920-ci il tarixli iclasda bu məsələ yenidən müzakirəyə çıxarılsa da mikoyançılar Şirvaninin təyinatı haqqında müsbət qərarın verilməsinin qarşısını ala bildilər. Məhz Ə.Qarayevin təklifi ilə Şirvaninin öz vəzifəsinə bərpa olunması məsələsinə sonrakı iclasların birində baxılması haqqında qərar qəbul edildi.

Şirvaniyə qarşı mübarizə yalnız Bakıda deyil, eyni zamanda, Qarabağda da aparılırdı. Mikoyançıların göstərişi ilə hərəkət edən Cavanşir partiya təşkilatının rəhbərlərindən olan daşnak Tevadros Mirzəbekyantsın başçılıq etdiyi

yerli ermənilərdən təşkil edilmiş qruplaşma seperatist fəaliyyətlə məşğul olaraq Azərbaycan hakimiyyətini tanımaq istəmir və onun nümayəndəsini gözdən salmağa çalışırdılar. Məhz pozucu və seperatçı fəaliyyətinə görə T.Mirzəbekyants başda olmaqla bir qrup daşnak Şirvani tərəfindən həbs edilmişdi. Bu hadisə Azərbaycan partiya təşkilatında çox böyük səs-küyə səbəb oldu. 30 noyabr 1920-ci il tarixdə toplaşmış Siyasi və Təşkilat Bürolarının birgə iclasında (qeyd: məhz bu iclasda N.Nərimanova Bakı Sovetinin 1 dekabr 1920-ci il tarixli iclasında edəcəyi bədnam bəyannaməni tərtib etmək tapşırıldı). Şirvani haqqında xüsusi qərar verildi: «Qarabağda partiya təşkilatının fəaliyyəti qeyri-normal hesab edilsin.

Partiya işinin vəziyyətini araşdırmaq üçün üç yoldaşdan ibarət xüsusi komissiya göndərilsin. Şirvani təcili olaraq MK-ya məruzə və təlimat üçün çağırılsın... Mirzəbekyantsın mövcud işləri təcili təhqiqat üçün nəzarət komissiyasına verilsin» (2, v.51).

Şirvaninin Qarabağ və Zəngəzurun fəvqəladə komissarı kimi fəaliyyət göstərdiyi 3-4 ay ərzində Siyasi və Təşkilat Bürolarının onun fəaliyyəti ilə əlaqədar 6-dan çox qərarı olmuşdu.

Bu, onu deməyə əsas verir ki, mikoyançılar, "nəyin bahasına olursa olsun", Şirvanini ləkələmək və onun fəaliyyətinə son qoyulmasına nail olmaq istəyirdilər. Bununla yanaşı, onlar N.Nərimanovun təbirincə desək, Azərbaycanda «kommunizm bayrağı altında daşnak siyasətini həyata keçirirdilər» (8, v.35).

Mikoyançılar Azərbaycanın müsəlman-türk əhalisinə qarşı cinayətlərinə və digər əməllərinə görə həbs edilmiş daşnakların təcili şəkildə azad edilməsini təkidlə tələb edirdilər. Məsələn, Siyasi Büronun 12 iyul 1920-ci il tarixli iclasında A.Mikoyan «bəzi görkəmli daşnakların azad edilməsi» barədə müraciət etmişdi (1, v.1). Həmin müraciətə uyğun olaraq Siyasi Büronun qəbul etdiyi qərarla deyilirdi: «Daşnaklardan kimlərin və hansı sərəncamla azad edilmələri barədə məlumat vermək Pankratova təklif edilsin. Daşnaklara qarşı represiyaları gücləndirməməli» (7, v.1).

Bunun əksinə olaraq milliyyətə azərbaycanlı olan siyasi xadimlər isə daha çox «beynəlmiləlçi» mövqelərdən çıxış edirdilər. Məsələn, 1921-ci ilin yayında RK(b)P MK Qafqaz Bürosu menşeviklərin və eserlərin rəhbərliyinin ləğv edilməsi təklifi ilə Azərbaycan partiya təşkilatına teleqram göndərmişdi. Azərbaycan K(b)P MK-nın Siyasi Bürosunun 16 iyul 1921-ci il tarixli məlum iclasında N.Nərimanov həmin teleqramı şərh edərək belə deyirdi: «Menşevik və eser təşkilatları bizdə çox zəif olduğundan, Azərbaycanda bu teleqramı başlıca olaraq ittihadçılara qarşı mübarizə təklifi kimi başa düşmək lazımdır» (3, v.81).

Siyasi və Təşkilat Bürolarının daşnakların müdafiəsinə həsr edilmiş 5 dekabr 1920-ci il tarixli iclasındakı çıxışında M.D.Hüseynov bir sıra daşnakların azad edilməsi barədə Az.FK-ya müraciət edilməsi haqqında təklif irəli sürdü. Siyasi və Təşkilat Bürolarının həmin iclasında daşnakların xeyrinə bir

sıra mühüm qərarlar qəbul edildi. Qərarlardan biri məhz T.Mirzəbəkyauntsa aid idi: «3) Mirzəbəkyauntsın bəraət alması haqqında Nəzarət Komissiyasının qərarı təsdiq edilsin» (2, v.55).

Siyasi və Təşkilat Bürolarının 20 dekabr 1920-ci il tarixli qərarı ilə T.Mirzəbəkyaunts «partiya işi ilə məşğul olmaq üçün» Cavanşirə göndərildi (2, v.58). Halbuki, Qafqaz bürosunun qərarına əsasən erməni-kommunistlər belə kadrlara böyük ehtiyac duyan sovet Ermənistanına göndərməli idi. N.Nərimanov Azərbaycandan uzaqlaşdırıldıqdan dərhal sonra T.Mirzəbəkyaunts 2 may 1922-ci ildə Azərbaycan Xalq Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyi komissarı təyin edildi. Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş verən bütün proseslərə nəzarət edən bu komissarlığın T.Mirzəbəkyauntsa həvalə olunması onun Qarabağda Azərbaycan hakimiyyətinə və nərimanovçulara (Ə.Şirvani və b.) qarşı apardığı mübarizəyə görə mükafat idi.

Azərbaycan K(b)P MK Siyasi bürosunun 16 iyul tarixli iclasında AHİŞ rəhbərliyinin təyinatı məsələsinin həlli zamanı mikoyançı-mirzəyançı qrupa ağır zərbə vuran nərimanovçular öz mövqelərini möhkəmlətmək üçün bir sıra vacib qərarların qəbul olunmasına da nail oldular. Belə ki, Siyasi Büronun həmin iclasının qərarı ilə R.Axundov Az.FK-da MK-nın nümayəndəsi vəzifəsindən «xəstəliyi ilə əlaqədar olaraq» geri çağırıldı. Onun əvəzinə həmin posta nərimanovçu H.Sultanov təyin edildi. Bundan başqa, Az.FK-nın kollegiyasının yeni tərkibi təyin olundu.

Siyasi Büronun bu barədə olan qərarında deyilirdi:

«Az.FK kollegiyasının tərkibi təsdiq edilsin: Bağırov, Beriya, Tağıyev, Sultanov, Şahbazov, İbrahimov» (3, v.81).

N.Nərimanov yaranmış vəziyyətdən bəhrələnərək barışmaz əleyhdarlarından olan Ağayev qardaşlarından birini – Mahmud Ağayevi Bakı Komitəsinin Kənddə iş üzrə şöbəsinin müdiri vəzifəsindən uzaqlaşdırılmasına nail oldu.

İclasda müzakirə olunan əsas məsələlərdən biri Q.Kaminskinin bəyanatı ilə bağlı idi. N.Nərimanov tərəfindən birmənalı şəkildə dəstəklənən Q.Kaminski həmin bəyanatında MK-da və Bakı Sovetində eyni zamanda işləmək imkanının olmadığını və S.Kirovun gəlişinə qədər müvəqqəti olaraq MK-da işin Bünyadzadə, Əfəndiyev və Tseytlinə tapşırılmasını xahiş edirdi (3, v.81).

Qeyd edək ki, Q.Kaminski 1921-ci ilin iyun ayına qədər həm MK katibi, həm də, Bakı Sovetinin sədri vəzifələrini daşıyırdı. Ümumiyyətlə, Q.Kaminskinin Azərbaycan partiya təşkilatına rəhbərliyi 1920-ci ilin oktyabrından 1921-ci ilin iyun-iyul aylarına qədərki dövrü əhatə edir. Qeyd edildiyi kimi, o, əslində, respublikaya, bilavasitə, 1921-ci ilin martına qədər rəhbərlik etmişdi. Moskvadan qayıtdıqdan sonra Q.Kaminski rəsmi olaraq öz vəzifəsinə bərpa edilməmişdi. Amma buna baxmayaraq, Siyasi və Təşkilat Bürolarının 1921-ci ilin iyun və iyul aylarında olmuş iclaslarına MK katibi kimi rəhbərlik edir, həmin iclasların protokollarını imzalayırdı.

Görünür, mərkəzin Q.Kaminskinin öz postuna rəsmi şəkildə təsdiq edilməsinə tələsməməsi onun tezliklə Azərbaycandan kənarlaşdırılacağı ilə əlaqə-

dar idi. 1921-ci ilin yayında Azərbaycan partiya təşkilatı rəhbərliyində baş verən hadisələr bunu təsdiq etdi. 20 iyun 1921-ci il tarixdə toplanmış Siyasi və Təşkilat Bürolarının birgə iclasında Q.Kaminski Azərbaycan K(b)P MK katibi vəzifəsindən azad edildi. Bu, iclasda iştirak edən Q.Orconikidze tərəfindən təklif edildi. İclasın qərarında deyilirdi: «Bakı Sovetinin işinin lazımı səviyyəyə qaldırmaq zərurətini nəzərə alaraq, yoldaş Kaminski MK katibi vəzifəsindən azal edilsin» (4, v.91).

Beləliklə, Q.Kaminski yalnız Bakı Sovetinin sədri vəzifəsində saxlanıldı.

Həmin iclasda Azərbaycan K(b)P MK katibi vəzifəsinə S.Kirov təsdiq edildi. Qeyd edək ki, S.Kirov özü bu iclasda iştirak etmirdi. O, Bakıya yalnız 1921-ci ilin iyul ayının sonlarında gəldi.

S.Kirovun MK katibi təyin edilməsi məsələsi Siyasi və Təşkilat Bürolarının qeyd olunan iclasından bir neçə gün əvvəl, 14-18 iyunda olmuş VII Ümumbakı partiya konfransında Q.Orconikidze tərəfindən elan edilmişdi. Q.Orconikidze partiyanın ali orqanlarının qərarlarına məhəl qoymayaraq Bakıda qalmaqda davam edən Sərkisin məsələsi müzakirə olunarkən demişdi: «... biz Sərkisin yerinə yoldaş Kirovu veririk və yoldaş Kirov heç də xırda işçilərdən deyil... şərait bunu tələb edir...» (6, v.8).

S.Kirovun Azərbaycan partiya təşkilatına rəhbər təyin edilməsində İ.Stalinin xüsusi rol oynadığı şübhəsizdir. İ.Stalin və S.Kirov arasında bütün 20-30-cü illər ərzində çox yaxın münasibətlərin olması danılmaz faktır. Əlamətdar haldır ki, bu illər ərzində S.Kirov İ.Stalin tərəfindən onun hakimiyyəti üçün ən vacib və təhlükəli istiqamətlərə yönəldilmişdi. S.Kirov 1920-ci ilin yazında bolşevik rejimi üçün olum və ölüm məsələsinə çevrilmiş neft problemini həll etmək üçün Stalinin təşəbbüsü ilə Bakının işğalı prosesinə rəhbərlik etmişdi. Bundan sonra RSFSR-in bolşevik rejiminə ən kəskin müqavimət göstərən, Avropa ilə yaxın münasibətlər quran Gürcüstandakı nümayəndəsi vəzifəsində çalışmışdı. Onun bu posta təyin edilməsinin əsas məqsədi gələcəkdə Ermənistan və Gürcüstanda bolşevik çevrilişlərinin həyata keçirilməsinə rəhbərlik etmək idi. Təsədüfi deyildi ki, o, K(b)P MK katibi vəzifəsinə Gürcüstanın bolşevik işğalından az sonra təyin edildi. Daha sonra, S.Kirovun, qurucusu İ.Stalin olan, Zaqafqaziya Federasiyası və Sovet imperiyasının yaradılması üçün ən vacib respublika olan, lakin çox gərgin iqtisadi və siyasi problemlər nəticəsində böhranlı günlərini yaşayan Azərbaycana, 1925-ci ilin sonunda isə bütün 1920-30-cu illərdə Stalinin hakimiyyətinə qarşı barışmaz müxalifətin toplaşdığı Leninqrad partiya təşkilatına rəhbər təyin edilməsi bu iki şəxs arasında olan sıx münasibətlərdən xəbər verirdi. 20-ci illərin əvvəllərində hər iki şəxslə yaxın münasibətlərdə olan A.Serebrovski yazırdı: «... Kirov hər zaman Stalinlə bağlı idi, Stalin isə o vaxtlar neft işləri üzrə komissiyanın sədri olmaqla bütün neft sənayesinə rəhbərlik edirdi... Şübhəsiz Sergey Mironoviç onunla ən sıx təmasda işləyirdi, ona görə ki, S.Mironoviçin neft üzrə bütün təklifləri Moskvada dərhal qəbul edilirdi...» (5, v.115).

1921-ci ilin əvvəllərindən etibarən neft hasilatının katastrofik şəkildə

yenidən aşağı düşməsi və siyasi elita daxilində amansız ixtilafın mövcud olduğu bir şəraitdə yumşaq xarakterli Q.Kaminskinin daha çox diktatorluq xüsusiyyətlərinə malik olan S.Kirovla əvəzlənməsi üçün V.Leninin razılığını almaq, yəqin ki, çox da çətin olmamışdı. V.Lenin tərəfindən daim dəstəklənən Q.Kaminski rəhbərin ona bəslədiyi ümidləri doğrulda bilməmişdi. İxtisasca mexanik olan, natiqlik və publisist məharətinə görə «inqilabın tribunu» adlandırılan S.Kirov respublikanı iqtisadi və siyasi böhrandan çıxartmaq üçün ən uyğun namizəd hesab olunurdu. S.Kirovun MK katibi təyin edilməsinin bir səbəbi də 1921-ci ilin yazında Gürcüstan sovetləşən zaman Bakıdan Tiflisə gedən, Stalinin "sağ əli" olan Q.Orconikidzenin Azərbaycanda boş qalmış yerini doldurmaq idi. Stalin bu halda «müqəddəs yer boş qalmaz» prinsipi ilə hərəkət etmişdi.

Azərbaycanda mövcud olan iqtisadi və sosial-siyasi anarxiya şəraitində işləməyin nə qədər ağır olduğunu bildiyindən MK katibi vəzifəsinə təyin edilməsi heç də S.Kirovun ürəyincə deyildi. Məhz bu səbəbdən də o, təyin edilməsinə baxmayaraq Azərbaycana gəlməyə tələsmirdi. Siyasi və Təşkilat Bürolarının 24 iyul 1921-ci il tarixli iclasında Azərbaycan rəhbərliyində mövcud olan kəskin ixtilafın, bilavasitə şahidi olan S.Kirov deyirdi ki, bu iclasda eşitdiklərindən sonra o, hətta, Azərbaycan K(b)P MK-nın qərarı olsa belə MK-nın işini qəbul etməyi özü üçün mümkün hesab etmir, çünki o, RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun sərəncamındadır. Hətta N.Nərimanov ona bu təyinatın məhz Qafqaz Bürosunun qərarı olduğunu xatırladanda, S.Kirov «Qafqaz bürosu bu qərarını dəyişə bilər» - deyər cavab vermişdi (4, v.102).

S.Kirovun yeni vəzifəsindən narazı qalmasının əsas səbəblərindən biri məhz neft sənayesində yaranmış ağır vəziyyət idi. O, yaxşı başa düşürdü ki, bu sahənin dirçəldilməsi üçün çox gərgin iş tələb olunur və burada düşər ola biləcəyi uğursuzluq onun siyasi karyerasına da son qoya bilər. Təsadüfi deyildi ki, S.Kirov Bakıya gələn kimi, ilk növbədə, neft mədənlərinə baş çəkməyi lazım bilmişdi və görünür gördüklərindən sonsuz dərəcədə sarsılmışdı. A.Serebrovski S.Kirovun Bakıya gəlişini belə xatırlayırdı: «Kirovun Tiflisdən Bakıya gəlişinin ilk gününü yaxşı xatırlayıram. O, hər şeydən əvvəl, Azneftə gəldi. Azərbaycanın MK katibi vəzifəsini tutmamışdan əvvəl o, həftə ərzində mədənləri gəzdi... Yoldaş Kirov neft sənayesinin vəziyyəti ilə tanış oldu» (5, v.114).

S.Kirovun Azərbaycan K(b)P MK katibi təyin olunmasına baxmayaraq işə başlamaması və MK-ya, yenə də, Q.Kaminskinin rəhbərlik etmək məcburiyyətində qalması onsuz da mövcud olan gərginliyi bir qədər də artırmışdı. Q.Kaminskinin Siyasi Büronun 16 iyul 1921-ci il tarixli iclasındakı bəyanatını doğuran səbəb yuxarıda qeyd olunanlarla əlaqədar idi. Bu bəyanatla Q.Kaminski, ilk növbədə, özünü çox ağır bir yükün altından xilas etməyə çalışırdı. Həmin iclasda Q.Kaminskinin bəyanatı üzrə xüsusi qərar qəbul edildi: «Q.Kaminskiyə Q.Orconikidze ilə birbaşa telefon əlaqəsi qurmaq və S.Kirovun gəlməsi barədə onunla danışmaq tapşırılsın. Kirovun gəlişinə qədər katiblikdə Q.Kaminskiyə kömək etmək Tseytlinə tapşırılsın...» (3, v.82).

Müvəqqəti də olsa MK katibi qismində, yenə də, Q.Kaminskinin saxlanması, S.Kirovun isə bu postu tutmağa tələsməməsi və ümumiyyətlə, Azərbaycan partiya təşkilatına rəhbərlik etmək istəməməsi mirzəyançıları bərk narahat etməyə başlamışdı.

Onlar MK katibliyinə yenidən Q.Kaminskinin təyin olunmasından qorxurdu. Bu səbəbdən də, L.Mirzəyan tez bir zamanda, 1 avqust 1921-ci il tarixdən gec olmayaraq, MK plenumunun çağırılmasını tələb edirdi. Plenumun çağırılmasında məqsəd Q.Kaminskinin məsələsini birdəfəlik həll etmək idi. Çünki Q.Kaminskini yalnız Siyasi və Təşkilat Büroları MK katibi vəzifəsindən azad etmişdi. Bu qərar MK plenumunda təsdiq edilməmişdi. Düzdür, Siyasi və Təşkilat bürolarının 16 iyul tarixli iclasında plenumun avqustun 1-də çağırılması haqqında qərar qəbul edilmişdi. Lakin onun həmin tarixdə baş tutacağı sual altında idi. Bunun əsas səbəblərindən biri S.Kirovun «şiltaqlığı» idi.

L.Mirzəyanın israrla MK plenumunun çağırılmasını tələb etməsinin bir səbəbi də Siyasi və Təşkilat Bürolarında qüvvələr nisbətinin onun xeyrinə olmaması idi. Bu səbəbdən də mirzəyançılar MK katibi məsələsinin daha geniş müstəviyə-plenuma çıxarılmasında maraqlı idilər, çünki bu zaman onların manevr etmək imkanları artırdı.

Beləliklə, VI Ümumbakı konfransından sonra Q.Kaminski əleyhinə yönəlmiş qruplaşma öz fəaliyyətini daha da intensivləşdirdi. VII Ümumbakı partiya konfransında baş verən proseslər bunu bir daha sübut etdi. L.Mirzəyan konfransda MK-nı fəaliyyətsizlikdə günahlandıraraq, plenumun çağırılması zərurətini irəli sürdü. L.Mirzəyanın məqsədini yaxşı anlayan Q.Kaminski deyirdi: «L.Mirzəyanın bəyanatındakı tənqid başa düşülən deyil. Əgər yoldaşlarda, həqiqətən də, mühüm suallar və konkret təkliflər varsa, aydın deyil ki, onlar nə üçün bunları Siyasi və Təşkilat Bürolarının iclaslarında qaldırmırlar. Mən onların olmadığını təsdiq edirəm. Əgər, söhbət yalnız MK katibindən gedirsə, Kaminski mane olursa, bunu birbaşa deyir» (4, v.102).

Mirzəyançıların MK katibi postuna öz namizədləri olmamış deyildi. Adətən, mirzəyançılar öz «azərbaycançılıqlarını» nümayiş etdirmək üçün, respublikanın ali partiya və hökumət orqanlarına azərbaycanlıları irəli sürürdülər. R.Axundovla bağlı epizod barədə yuxarıda qeyd edilmişdir. Lakin bu variant baş tutmadığından indi onlar MK katibliyinə namizəd R.Axundovdan fərqli olaraq, avantürizmə daha çox meyilli və tədbirli bir şəxs olan M.D.Hüseynovun namizədliyini dəstəkləyirdilər. Bu mənada M.D.Hüseynovun konfransda göstərdiyi canfəşanlıq heç də əbəs deyildi. L.Mirzəyanın bəyanatını dəstəkləyən M.D.Hüseynov deyirdi: «Kaminskinin məsələsini həll etmək lazımdır... Kaminskinin mövcudluğu işə mane olur. Əgər Kaminski olmasa, işi yoluna qoymaq olar...» (4, v.102).

Mirzəyançılar tərəfindən MK katibi postuna M.D.Hüseynovun namizədliyinin dəstəklənməsini sübut edən amillərdən biri də 1921-ci ilin avqustunda keçirilən Azərbaycan K(b)P MK plenumunda məhz M.D.Hüseynova məruzə ilə çıxış etməyin həvalə olunması idi. M.D.Hüseynovun məruzəsində Azər-

baycan rəhbərliyində baş verən çəkişmələrin əsl səbəbkarının məhz Q.Kaminski olduğu qeyd olunurdu. Plenumda çıxış edən L.Mirzəyan M.D.Hüseynovu dəstəkləyərək, bir qədər də uzağa gedir və Q.Kaminskinin menşevik ideyalarının yayıcısı və bu yolla bolşevizmi dağıtmaqla məşğul olduğunu qeyd edirdi. Plenumdan sonra toplaşan BK-nın xüsusi iclasında qəbul edilmiş qətnamə, əslində Q.Kaminski barədə ittiham aktı idi.

Mirzəyançılar Bakı Sovetinə rəhbərliyi də ələ keçirmək istəyirdilər. Onlar Bakı Soveti sədri postuna Q.Kaminskinin əvəzinə konfransda M.D.Hüseynovdan, heç də, az fəallıq göstərməyən V.Yeqorovu təyin etmək fikrindəydilər. N.Nərimanov deyirdi: «Əgər Kaminski çıxıb getsə, səhərisi gün Baksovet məsələsi və Yeqorovu sovetin sədri etmək məsələsi meydana çıxacaq...» (4, v.102).

MK katibi məsələsi ətrafında baş verənlər N.Nərimanov və onun tərəfdarlarını da çox ciddi şəkildə narahat edirdi. Onlar da, öz növbəsində, problemin mirzəyançıların xeyrinə həll ediləcəyindən ehtiyat edirdilər. Məsələn, M.D.Hüseynovun MK katibi təyin edilməsi N.Nərimanov üçün ən arzuolunmaz bir hadisə ola bilərdi. Mirzəyançıların «azərbaycançılığa» qarşı öz «beynəlmiləlçiliyini» qoyan nərimanovçular, adətən, Moskvanın MK katibliyinə irəli sürdüyü namizədlərə üstünlük verirdilər. Nərimanovçuların S.Kirovun MK katibi təyin edilməsinə də münasibəti qeyd olunan amilə söykənirdi. Nərimanovçular üçün M.D.Hüseynovdansa, S.Kirovun MK katibi olması daha qəbul edilən idi. Məhz bu səbəbdən də N.Nərimanov konfransda iştirak edən S.Kirovdan postuna sahib çıxmağı təkidlə və dönə-dönə xahiş etmişdi (4, v.102). Yalnız bundan sonra S.Kirovu yola gətirmək mümkün oldu və o, Siyasi və Təşkilat bürolarının 24 iyul 1921-ci il tarixli iclasında MK katibi səlahiyyətinin icrasına başlamağa razılıq verdi.

Respublika partiya rəhbərliyində baş verən bu dəyişiklik, nəinki hakimiyyətə daxili mübarizənin qarşısını aldı, əksinə, onu daha da alovlandırdı.

MƏNBƏLƏR

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi: f.1, siy.1, iş 22
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İİSSA: f.1, siy.1, iş 24
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İİSSA: f.1, siy.2, iş 16
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İİSSA: f.1, siy.2, iş 18
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İİSSA: f.1, siy.122, iş 121
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İİSSA: f.2, siy.22, iş 1
7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İİSSA: f.609, siy.1, iş 15
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İİSSA: f.609, siy.1, iş 119

**ПОЛИТИЧЕСКИЕ КОНФЛИКТЫ СРЕДИ РУКОВОДЯЩИХ
КАДРОВ СОВЕТСКОГО АЗЕРБАЙДЖАНА (ЛЕТО 1921 ГОДА)**

А.Х.ХАЛИЛОВ

РЕЗЮМЕ

В данной статье исследуется история политической борьбы среди руководящих кадров Азербайджанской ССР летом 1921 года. Особое внимание уделяется на выявление мотивов и причин указанных разногласий. Автор статьи особенно подчеркивает, что целью этих жестоких баталий была политическая власть.

Ключевые слова: С.Киров, Политическое Бюро, наримановцы, микояновцы, партийная конференция

**POLITICAL CONFLICTS BETWEEN THE LEADING CADRES
OF THE SOVIET AZERBAIJAN (SUMMER 1921)**

A.Kh.KHALILOV

SUMMARY

This article explores the history of the political struggle among the leading cadres of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic in the summer of 1921, focuses on the identification of the motives and reasons for these differences. The author stresses that the aim of these brutal battles was political power.

Key words: S. Kirov, Political Bureau, Narimanovists, Mikoyanists, party conference

ŞƏRQŞÜNASLIQ

UOT 94"19/..."; (5-011)

İRANIN İLK AVROPA TIPLI ALİMİ AZƏRBAYCANLIDIR

Ə.H.ŞƏFİYEVA

AMEA akad. Z.M.Bünyadov ad. Şərqşünaslıq İnstitutu
afshanshafiyeva@yahoo.com

XX əsrin əvvəllərindən 60-cı illərinə qədər olan dövrdə İranda modernləşmə sahəsində gedən mübarizənin öncüllərindən biri də əslən azərbaycanlı olan Seyid Həsən Tağızadədir. O, İranın ictimai-siyasi və elmi həyatında kifayət qədər məhsuldar fəaliyyət göstərmiş və fəaliyyətinin istənilən yönümü İran cəmiyyətinin modernləşməsinə xidmət etmişdir. S.H.Tağızadə İranda həqiqi elmin, əsas meyarı obyektivlik və həqiqət olan tarixşünaslıq elminin formalaşması sahəsində sabit və ardıcıl fəaliyyət göstərmiş ilk Avropa tipli alimdir.

Açar sözlər: İran, Cənubi Azərbaycan, modernizm, S.H.Tağızadə

XX əsr İran elitasının, eləcə də Cənubi Azərbaycanın nadir simalarından sayılan Seyid Həsən Tağızadə dövrünün ən mütərəqqi ziyalı və modernist ideoloqu olmuşdur. Onun istər siyasi, istərsə də elm sahəsində göstərdiyi xidmətləri hər zaman modernist, obyektiv və liberal xarakter daşımışdır.

92 il faydalı ömr sürmüş bu mütəfəkkirin elmi fəaliyyəti şərti olaraq, tərcümə fəaliyyəti, tədris və elmi jurnal təsis etməkdə iştirak etməsi ilə başlanır. Böyüdüyü, formalaşdığı Təbriz ictimai-siyasi mühiti S.H.Tağızadənin siyasi məsələlərə daha çox maraq göstərməsinə və son nəticədə onun siyasətşünaslıq, tarix, ədəbiyyatşünaslıq sahəsində ixtisaslaşmasına səbəb olur.

S.H.Tağızadənin tarix və siyasətşünaslığa dair bilikləri onun ilk nisbətən irihəcmli «Zadobum» («Vətən») kitabının tarix hissəsinin yazılmasında iştirakında təzahür etmişdir. S.H.Tağızadənin tarix, siyasətşünaslıq və ideologiya elmləri sahəsindəki biliklərinin bir hissəsi onun 1905-ci ildə Qahirədə fars dilində nəşr olunan «Hikmət» qəzetində dərc etdirdiyi «İranın hazırkı durumu və ya tarixin mühakiməsi» adlı irihəcmli yazısında əks olunmuşdur [8]. Əgər birinci yazını sırf elmi, daha doğrusu, elmi xülasə adlandırmaq olarsa, ikinci əsəri artıq müəllifin elmi-publisistik siyasətşünaslıq sahəsində fəaliyyətinin başlanğıcı hesab etmək olar.

S.H.Tağızadə I və II çağırış İran parlamentinin deputatı kimi fəaliyyət göstərərək bir tərəfdən tarixi, hüquqi və politoloji biliklərini nümayiş etdirmək imkanı qazanmış, digər tərəfdən, ortaya çıxan mühüm məsələlər haqqında əsaslandırılmış mövqe nümayiş etdirmək təcrübəsi əldə etmişdir. Bu təcrübə sonralar onun İranın ictimai, siyasi, mədəni həyatının müxtəlif aktual məsələləri haqqında yazılarla çıxış etməsinə mühüm yardım göstərmişdir. Həmin yazıların məzmunu haqqında müəyyən fikir söyləmək onların əlçatmazlığı səbəbindən qeyri-mümkündür. Bu boşluğu 1909-cu ildə təsis edilmiş İran Demokrat Partiyasının proqramını nəzərdən keçirməklə aradan qaldırmaq olar. S.H.Tağızadə partiyanın proqramında irəli sürülən məsələləri elmi-tarixi, tarixi qanunauyğunluq baxımından qiymətləndirməyə üstünlük verir [2, 110-111]. Qeyd edək ki, partiya proqramında S.H.Tağızadənin Qahirədə dərc etdirdiyi məqalənin əsas müddəaları müəyyən dərəcədə təkrar olunmuşdur.

1910-cu ilin ortalarından siyasi mühacirətdə olan S.H.Tağızadə 1913-cü ildə ABŞ-a gəlir özünün məişət problemlərini həll etmək üçün dostlarından birinin məsləhəti ilə Parisdə fransız dilində nəşr olunan «İslam aləmi» adlı jurnala fars dilində (dostu fransız dilinə tərcümə etmişdir) İranın, Türkiyənin və ərəb ölkələrinin mövcud siyasi durumunun təhlilinə həsr olunmuş 4 məqalə yazır. Məqalələrin nüfuzlu jurnalda dərc edilməsi göstərir ki, S.H.Tağızadənin həmin ölkələrdə baş verməkdə olan siyasi prosesləri təhlil səviyyəsi redaksiya heyətini tam qane etmişdir.

1922-ci ildən yenidən diplomatik (SSRİ ilə saziş bağlamaq) və siyasi fəaliyyətlə məşğul olması (V və VI Məclisin deputatı), icra hakimiyyətində çalışması (vali, səfir, nazir) S.H.Tağızadənin elmi fəaliyyətini arxa plana keçirmişdir. Qanunvericilik və icra hakimiyyətində müxtəlif vəzifələri yerinə yetirərək S.H.Tağızadə yenidən siyasi-ictimai, mədəni xarakterli yazılar çap etdirmişdir. 1925-ci ilin yazında nəşrə başlayan «Ayəndə» jurnalının redaktorunun xahişi ilə ilk nömrənin baş məqaləsini o yazmışdır. «Aydın gələcəyin ilkin şərtləri» adlı bu məqalə İran dövləti qarşısında duran əsas məsələlərin həllinin əhəmiyyətindən bəhs edirdi [5]. Məqalə işıqlı gələcəyin dörd əsas sütunu – milli birlik, təhlükəsizlik, dövlət idarələrinin islahatı, milli hakimiyyət və milli nümayəndəlik üsulunun islah edilməsi və dörd əsası – iqtisadi tərəqqi, xalq səhiyyəsi, xalq maarifi və xalqın mədəniyyət, tərəqqi, yeniləşmə, azadlığa doğru hərəkəti və onların əhəmiyyətinə həsr olunmuşdur. S.H.Tağızadə mülki, ictimai-siyasi məsələlərə elmi və obyektiv yanaşmağa çalışmışdır.

S.H.Tağızadə 1934-cü ildə «Təlim və tərbiyyət» jurnalında Dil və Ədəbiyyat Akademiyasının yeni söz yaradıcılığını və şahın həmin işə qarışmasını tənqid etmişdir [10, 256-257]. Böyük İran şairi Ə.Firdovsinin anadan olmasının 1000 illiyi (1934) münasibəti ilə tədbirlərdən biri də «Firdovsinin min illiyi» adlı xarici və iranlı müəlliflərinin məqalələrindən ibarət toplunun çap edilməsi idi. S.H.Tağızadə xatirələrində qeyd edir ki, kitabın yarısı onun Firdovsi haqqında yazılarından ibarət idi. Həmin yazılar S.H.Tağızadənin 1920-1921-ci illərdə «Kave» jurnalında dərc etdirdiyi Firdovsi, «Şahnamə» haqqında yazıların

dan ibarət idi [4; 147; 149].

Rza şah S.H.Tağızadənin yazılarının kitaba daxil edilməsindən narazı qalmış və həmin işə rəhbərlik edən Maarif nazirliyindən izahat tələb etmişdi. Maarif naziri şaha məlumat verərək demişdi: «Bizim çap etdiyimiz kitab elmi məqalələrdən ibarətdir. Heç kim tərifi olunmur və onun özünün «filan şəxslə» heç bir əlaqəsi yoxdur» [10, 258].

Şahın qəzəbindən ehtiyat edən S.H.Tağızadə Fransada səfir vəzifəsindən azad edildikdən sonra İrana qayıtmayıb, Almaniyaya getmişdir. 1934-cü ilin ikinci yarısından 1935-ci ilin sonlarına kimi Almaniyada xüsusi şəxs qismində yaşamağa olmuşdur. Həmin vaxt S.H.Tağızadə elmi araşdırmalar aparmış və yarımçıq qalmış tədqiqatlarını tamamlamaqla məşğul olmuşdur. Bu dövrdə «Ərəb və Ərəbistan tarixi» əsərini yazmışdır [1, 6]. Yenə də həmin günlərdə özünün ən irihəcmli və əsas elmi əsəri olan «Qədim İran təqvimi» adlı əsərini qələmə almışdır [6]. Əsər 5 fəsil, nəticə və əlavələrdən ibarətdir. Birinci fəsil «Dəyişən və sabit il», ikinci fəsil «İran təqviminin tədrici təkamülü, dəyişməsi və təsirləri», üçüncü fəsil «Qonşu sivilizasiyaların İran təqviminə təsiri», dördüncü fəsil (tarixi) «Başlanğıcın hesablanması və illərin müəyyən edilməsi», beşinci fəsil «İslam mərhələsində İran təqvimini haqqında icmal» adlanır. Əlavələrdə qədim İran bayramları və xüsusi qeyd edilən günlərin siyahısı, Avesta təqvimindən istifadə edən müxtəlif xalqların təqvimlərində ay adlarının siyahısı verilmişdir. Kitaba, həmçinin «Qədim İranda nücum elmi və hökmləri» haqqında hissə də əlavə olunmuşdur.

S.H.Tağızadə elmi araşdırma üçün irəli sürülən əsas metodoloji tələblərə - tarixilik, obyektivlik, məntiqlik, hadisələri digər hadisələrlə qarşılıqlı əlaqə və təsirdə tədqiq etmək, dəyişmək və inkişafda nəzərdən keçirmək tələblərinə əməl etmişdir. Müəllif qeyd edir ki, əsərin elmi aparat baxımından iki nöqsanı vardır: 1) Ərəb, fars və pəhləvi mənbələrindən istinadlar orijinalda olduğu kimi verilməyib; 2) Bəzi mənbələrin səhifələrinin sayı və ya Avropa kitabxanalarındakı əlyazmaların rekvizitləri göstərilməmişdir. Bununla yanaşı, istinad edilən fikrin mənası artırılıb - əskilmədən verilmişdi [6, Müqəddimə]. S.H.Tağızadə bütün elmi əsərləri həmin prinsiplərə əməl etməklə yazmışdır, ona görə də bir sıra hallarda İran «elmi-ideoloji» fikrində hakim olan müddəalardan fərqli nəticələr əldə etmişdir.

S.H.Tağızadə Zərdüştün tarixi ilə bağlı iki yazısında [7; 152] Qərbi zərdüştlüyünün nailiyyətlərini qısa şəkildə nəzərdən keçirərək, Avropa şərqşünaslığında əksəriyyət tərəfindən qəbul olunmuş fikri, yəni Zərdüştün e.ə. VII-VI əsrlərdə yaşadığını müdafiə edir və iranlılar arasında, xüsusən müasir hind zərdüştləri arasında yayılmış və Zərdüştün tarixini bir neçə min il qədimləşdirən rəvayətlərin və «elmi» təşəbbüslərin heç bir əsası olmadığını göstərir.

S.H.Tağızadə qədim İran tarixi ilə bağlı araşdırmaların uzun illər olduqca mühüm problem təşkil etdiyini belə izah edir: «İranlıların qədim dövrlərdən Sasanilərin hakimiyyətinin sonlarına qədər vahid, sistemlik tarixləri yox idi ki, hadisələrin baş verdiyi zamanı həmin tarixlə göstərsinlər» [9, 51]. Sasa-

nilərin hakimiyyəti illərində hər bir padşahın hakimiyyətə gəlməsi ilə yeni tarix başlanırdı [9, 51].

S.H.Tağızadə yuxarıda qeyd edilən ikinci məqaləsində böyük İran şairi Ə.Firdovsi ilə bağlı İran millətçilik ideologiyasında kök salmış fikirlərdən tamamilə fərqli fikir irəli sürür. Məlum olduğu kimi İran millətçiləri «Şahnamə» müəllifini İran millətçiliyinin ən böyük nümayəndəsi hesab edirlər, onun nəinki ərəb istilasına, hətta İslam dininə də qarşı çıxdığını sübut etmək istəyirlər. Ə.Firdovsinin «millətçiliyi»nin ən mühüm göstəricilərindən biri «Şahnamə» əsərində minimum ərəb sözlərindən istifadə etməsi hesab olunur. Həmin iddianı əsassız hesab edən S.H.Tağızadə göstərir ki, Sasani sülaləsinin hakimiyyətinin sonlarında İranın «Xotaynamə» adlı rəsmi tarixi tərtib edilmişdi və həmin kitab hicri təqvimini ilə II-III (m.VII-IX) əsrlərdə dəfələrlə ərəb dilinə tərcümə olunmuşdur. 957 ildə Tus valisi və komandan Məhəmməd ibn Əbdürrəzaq Tusinin göstərişi və himayəsi ilə bu kitab dəri (fars) dilinə də tərcümə edildi və «Şahnamə» adlandırıldı. Həmin kitab da «Şahnamə» kimi məşhur oldu. S.H.Tağızadə yazır: «Hamıya məlum olduğu kimi, həmin rəsmi tarixdə və Sasanilər dövrünün bütün tarixi və əfsanəvi kitablarında İranın həqiqi tarixindən, yəni madlar və onların dövləti, nə fars hakimləri və həxamənişilərdən heç bir əsər və xəbər yox idi, yalnız Əhəmənilərdən sonuncu Dara, əşkanilərdən də çox az məlumat qeyd edilmişdir. Bunun müqabilində İran tarixi adlandırdıqları tarix qədim əfsanələrdən, yəni Avestadan götürülmüş əfsanə və nağıllardan ... ibarət idi. Hətta Zərdüştəndə də həmin kitabda əhatəli xəbər verilmirdi, yalnız Avestadan götürülmüş məlumat icmal şəkildə verilmişdir» [9, 54]. Həmin tarixi də Dəqiqi fars dilində nəzmə çəkmişdir [9, 54]. «Xotəknaməni» pəhləvi dilindən dəri dilinə kahinlər tərcümə etdiyindən onun dili «arxaik» və təmizdir, ərəb sözlərindən çox az istifadə olunub və onlara yaxın olan qədim sözləri də tərcümədə saxlamışlar. Bunun nəticəsində Dəqiqi və Firdovsi həmin mətni nəzmə çəkərkən onu leksik baxımdan böyük dəyişikliyə uğratmamışlar. Buradan S.H.Tağızadə belə bir nəticəyə gəlir: «Bu iş təbii şəkildə və ənənənin tələbi ilə yaranmış və qəsdən, məqsədyönlü baş verməmişdir», Firdovsinin «Şahnamə» əsərində 5%-dən də az ərəb sözü işlənməsinin səbəbi də bu idi [9, 55].

S.H.Tağızadə qeyd edir: «XIX əsrin II yarısından başlayaraq bir sıra əsassız, lakin xoşagəlmən «fikirləri» Ə.Firdovsi və onun kitabına aid edirlər və onu bugünkü anlamda bir şoubi millətçi adlandırırlar. Hətta bəzən onun İslama münasibətinin səmimi olduğuna şübhə edərək, zərdüştliyə meyilli, hətta anti-İslam hisslərinə malik olan bir şəxs hesab edirdilər»[9, s.55]. S.H.Tağızadə vurğulayır ki, bu əfsanələrin heç bir əsası yoxdur, Firdovsi nəinki həqiqi müsəlman idi, həmçinin şoubi deyildi, hərçənd ola bilər ki, anti-şoubi də deyildi; o, mütəssib şey, yəni bugünkü mənada Rəşidin xəlifəsinə lənət oxuyan şey də deyildi [9, 55].

S.H.Tağızadə İranda elmin tarixi haqqında yazır: «İranda elm haqqında kafi məlumatımız yoxdur, yalnız onu deyə bilərik ki, digər qədim xalqlarda olduğu kimi, təbiətə aid biliklərin və digər biliklərin əsasları dini kitabçalarda

səbt olunduğundan əsasən xürafatdan başqa bir şey deyildi» [9, 64]. O, daha sonra qeyd edir ki, Avestanın mühüm hissəsi olan «Bundeheşen»də dünya və onun yaradılması haqqında verilən məlumat, çox güman ki, Avestadan götürülüb və çox yayqın, əsassız və xurafi baxışlardan başqa bir şey deyildir» [9, 66]. Zərdüştün tarixi haqqında yazısında bu məsələ ilə bağlı S.H.Tağızadə yazır: «Sonda faydasız olmazdı qeyd etmək ki, elmi araşdırma zamanı bütün sahələrdə millətçilik meyli və həvəsi bir kənara qoyulmalıdır» [9, 27]. Zərdüştə həsr olunan ikinci yazısında S.H.Tağızadə həmin mövzuya qayıdaraq, göstərir ki, vətənpərvərlik və millətpərəstlik özlüyündə bəyənən keyfiyyətlər olsa da, həmin məsələdə mübaliğə və «onu elmə daxil etmək yol verilməzdir» [9, 53].

Ümumiyyətlə, S.H.Tağızadə tarix və dilçilik sahəsində elmi araşdırmalar aparan şəxslərə aşağıdakılara diqqət yetirməyi tövsiyə edirdi: 1. Toponimlərin və antroponimlərin zahiri oxşarlığından səhv nəticə çıxarmamaq; 2. Mötəbər və yoxlanılmış mənbələrdən, qədim və ilkin mənbələrin orijinalından istifadə etmək; 3. Tarixi və dilçilik araşdırmalarında milli təəssübkeşliyin təsiri altına düşməmək [9, 66].

Yuxarıda deyilənlər sistemli və klassik təhsil, xüsusən də ali təhsil almamış S.H.Tağızadənin Avropa elmi mühitində fəaliyyət göstərməsi nəticəsində Qərb və ya müasir elmi təfəkkür tərzinə yiyələndiyini, elmi araşdırmaları müasir metod, metodologiya və prinsiplərə uyğun şəkildə aparmağa böyük diqqət yetirdiyini göstərir. Bununla belə, S.H.Tağızadənin elmi fəaliyyətinə münasibət birmənalı deyildir. Onun siyasi, ideoloji müxalifləri «onun, hətta tarix və elmi araşdırma sahəsində elmi yazılarının faydasını inkar edirdilər» [9, Müqəddimə, 2]. İnanın rəsmi dairələrində S.H.Tağızadəni böyük alim kimi dəyərləndirirdilər. SAVAK-ın 1956-cı il raportlarından birində göstərilirdi ki, S.H.Tağızadə «yüksek dərəcəli alim kimi» Ali Mədəniyyət Şurasına üzv seçildi [11, 60].

S.H.Tağızadə daim öyrənmək, biliyini zənginləşdirmək, dərinləşdirmək və genişləndirməyə xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, orta fars və ya pəhləvi dilini öyrənmiş, hətta həmin dildə bir sözün düzgün oxunmasına nail olmuşdur [12, 108]. S.H.Tağızadə elmi fəaliyyətindən danışarkən bir məsələyə xüsusi diqqət yetirirdi. O, öz tərcümeyi-halında maraq dairəsinə daxil olan mənəvi dəyərlər sırasında «xalis elmi» ayrıca qeyd edirdi. Eyni zamanda öz elmi səlahiyyətlərini təvazökarlıqla belə dəyərləndirirdi: «Xalis elmlərə, tarix və ədəbiyyata olan bütün həvəsinə baxmayaraq həmin elm sahələrində qeyd edilə biləcək elə bir biliyi (maye) yox idi» [12, 106]. Əslində isə S.H.Tağızadə İranın tarixi və ədəbiyyatı sahəsində hərtərəfli elmi biliyə malik olan, elmi fəaliyyətində obyektivliyi və həqiqəti hər şeydən üstün tutan nadir simalarından biri adlandırıla bilər. S.H.Tağızadə yalnız tədqiqatçı deyildi, o, eyni zamanda elmi biliklərin populyarlaşdırıcısı (kütləvi mühazirələr), ötürücüsü (müəllimlik fəaliyyəti), təşkilatçısı (elmi seminarların rəhbəri) və İran tarix elminin təmsilçisi (İranı beynəlxalq şərqşünaslıq, iranşünaslıq qurultaylarında təmsil etməsi) rolunda da çıxış edirdi.

S.H.Tağızadənin elmi fəaliyyətinə ümumi qiymət vermək o qədər də asan

deyil. O, nə tarixşünaslıq, nə də ədəbiyyatşünaslıq sahəsində xüsusi bir məktəbin yaradıcısı səviyyəsinə yüksəlməmiş, bununla belə, demək olar ki, İranda həqiqi elmin, əsas meyarı obyektivlik və həqiqət olan tarixşünaslıq elminin formalaşması sahəsində ilk, lakin sabit və ardıcıl fəaliyyət göstərmiş alimdir. S.H.Tağızadədən əvvəl İranda Avropa tipli alim, demək olar ki, fəaliyyət göstərməmiş və həmin dövrdə İran tarixşünaslığı və ədəbiyyatşünaslığında onun rəhbər tutduğu obyektivlik və həqiqət prinsipləri tam bərqərar olmamışdır. S.H.Tağızadənin İran şəraitində elmi fəaliyyətinin əsas dəyəri də bundadır. Elmi fəaliyyətlə daha ardıcıl şəkildə məşğul olaraq İranın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə bağlı dəyərli əsərlər yazmışdır ki, onlar bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır və Azərbaycan dilinə tərcümə olunması zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

Fars dilində

1. آریانیور یحیا. از صبا تا نیما، تهران، خوارزمی، جلد اول، 1351، ص. 444
2. تاریخ تهاجم فرهنگی غرب، نقش روشنفکران وابسته (4). سید حسن تقی زاده، تهران، موسسه فرهنگی قدری ولایت، 1377، 236 ص.، با عکس، فوتو، نمونه
3. تقی زاده س.ح. از پرویز تا چنگیز، تهران، "مجلس"، جلد نهم، 1309، 79 ص.
4. تقی زاده س.ح. منشا اصل و قدیم شاهنامه // "کاو"، 1290، شماره چهل و پنجم، ص. 9-14؛ شماره چهل و هشتم، ص. 11-16؛ شماره پنجاهم، ص. 11-16.
5. تقی زاده س.ح. مقدمات آینده روشن، // "آینده"، 1925، شماره اول، ص. 17-25.
6. تقی زاده س.ح. مقالات تقی زاده (جلد دهم). "گاهشمارى در ایران قدیم"، زیر نظر ایرج افشار، تهران، انتشارات شکوفان، 1357، 389 ص.
7. تقی زاده س.ح. تاریخ زردشت – یادگار، جلد پنجم (1328) شماره 8-9، ص. 27-44 (جلد نهم، ص. 27-17)
8. تقی زاده س.ح. تحقیق احوال کنونی ایران با محاکمات تاریخی // روزنامه "حکمت"، قاهره، 1323 ه.ق.، 70 ص. (مطبعه روزنامه حکمت)
9. [تقی زاده س.ح.] مقالات تفضیله با انضمامی "از پرویز تا چنگیز"، "مانی و دینی او" زیر نظر ایرج افشار، انتشارات شکوفان، ص. 25-36، جلد نهم، 13+71+79+319 (با حروف الفبایی) صورت مدارک
10. [تقی زاده س.ح.] زندگی طوفانی، خاطرات سید حسن تقی زاده، به کوشش ایرج افشار، چاپ اول، تهران، انتشارات محمد علی اعلمی، نشر 1368، 421 ص.
11. رجال عصر پهلوی به روایت اسناد ساواک سید حسن تقی زاده، تهران، وزارت اطلاعات، مرکز بررسی اسناد تاریخی، 1383، 285 ص.
12. مجتهدی، مهدی. رجال آذربایجان در عصر مشروطیت، تهران، زرین، 1379، 636 ص.

ПЕРВЫЙ УЧЁНЫЙ ЕВРОПЕЙСКОГО ТИПА В ИРАНЕ – АЗЕРБАЙДЖАНЕЦ

A.Г.ШАФИЕВА

РЕЗЮМЕ

Одним из лидеров борьбы за модернизацию в Иране, с начала XX века по 60-ые годы, являлся азербайджанец по происхождению – Сейид Гасан Тагизаде. Он вёл достаточно плодотворную деятельность в общественно-политической и научной жизни Ирана, и все её стороны служили во благо модернизации. С.Г.Тагизаде был первым учёным европейского типа, чья деятельность была последовательно и стабильно направлена на формирование истиной науки и историографии, основными критериями которой являются объективность и истина.

Ключевые слова: Иран, Южный Азербайджан, модернизация, С.Г.Тагизаде.

THE FIRST EUROPEAN TYPE SCIENTIST OF IRAN IS AZERBAIJANI

A.H.SHAFIYEVA

SUMMARY

In the period covering from the beginning of the XX century up to the 60s one of the leaders of the struggle in the field of modernization of Iran was Azerbaijani origin Seyyid Hassan Taghizadeh. He had been quite productive in socio-political and scientific life of Iran and all his activity had served to modernization of Iranian society. S.H.Taghizadeh is the first European-style scientist who acted stable and consistent in the formation of true science and historiography, the main criteria of which are objectivity and truth.

Key words: Iran, Southern Azerbaijan, modernization, S.H.Taghizadeh.

47.09.91**UOT 821(91)****FORUĞ FƏRRUXZADIN YARADICILIĞINDA “YENİ TƏVƏLLÜD”****C.N.MƏMMƏDZADƏ*****Bakı Dövlət Universiteti******mhjavanshir @ mail.ru***

İran şairəsi Foruğ Fərruxzadın “Yeni təvəllüd” adlı şeir toplusu 1963-cü ildə çap olunmuşdur. Otuz beş şeirdən ibarət olan topluya 1959-1963-cü illər arası qələmə alınmış şeirlər daxil idi. Topludakı şeirlər ideya - məzmun etibarilə, əsasən ictimai-fəlsəfi məzmunla malikdir. Şairə burada oxucunu həyata, varlığa onun gözü ilə baxmağa dəvət edir. “Yeni təvəllüd”də Foruğun şəxsi həyatına dair mövzular ikinci planda qərarlaşır. Forma etibarilə yeni olan şeirlər, əsasən “sərbəst şeir” formasında yazılmışdır. Topluda klassik üslubda qələmə alınmış bir qəzəl və iki məsnəvi də vardır.

Açar sözlər: “Yeni təvəllüd”, ictimai-fəlsəfi məzmun, dil və üslub xüsusiyyətləri, novatorluq elementləri, sərbəst şeir

XX əsr fars ədəbiyyatının məhsuldar yaradıcılığına, parlaq istedadla malik ədəbi siması şairə Foruğ Fərruxzadın 1963-cü ildə sayca dördüncü, digər şeir dəftərlərindən həm forma, həm də məzmunca fərqli “Yeni təvəllüd” (“تولد دیگر”) əsəri çap olunur. Otuz beş şeirdən ibarət olan topluya 1959-1963-cü illər arası qələmə alınmış şeirlər daxil idi. “Otuz yaşın astanasında” baş vermiş bu “təvəllüd” şairənin yaradıcılığının dönüş nöqtəsi hesab olunur. Toplunun nəşri ədəbi mühitdə böyük əks-səda doğuraraq tənqidçilərin, qələm əhlinin, oxucuların böyük maraq və rəğbətə səbəb oldu. Şair Mehdi Əxəvan Salesin təbirincə desək, “bu təkcə Foruğ üçün yeni təvəllüd deyildi, bəlkə də müasir şeirin mübarək təvəllüdü idi” [10,1]. Tənqidçi Rza Bərahəni isə Fərruxzadın yeni məcmuəsini yüksək qiymətləndirərək onu “yeni yox, ilkin təvəllüd” adlandırmışdı [5, 390].

“Yeni təvəllüd” Foruğun artıq bir şairə kimi tam formalaşaraq kamilləşdiyini sübut etmiş oldu. Topludakı şeirlər ideya - məzmun etibarilə, əsasən ictimai-fəlsəfi məzmunla malikdir. Şairə burada oxucunu həyata, varlığa onun gözü ilə baxmağa dəvət edir. Şeirlərin lirik qəhrəmanı olan insanın hiss və duyğuları, yaşantıları, onu əhatə edən əsrarəngiz təbiətlə əlaqələndirilir. Bədii priyoma əl ataraq şairə Fərruxzad bu müstəvidə, yəni insan və təbiət kontekstində öz fəlsəfi fikir və düşüncələrinin izahına çalışır. Təbiətin dərkə və təsviri şairənin dünyagörüşü, dünyaduyumu ilə birbaşa əlaqəlidir. Şairə toxunduğu

ictimai məsələləri peyzaj və digər poetik lövhələrin üzərinə köçürür, məsələni birbaşa tablo ilə əlaqələndirir. Bu şeirlərdə giriş və nəticə yoxdur. Şairəni əhatə edən aləmin konkret lövhələri var və bu lövhələr zaman etibarilə, bir anı da, bir günü də, bir ömrü də ehtiva edə bilər [1, 145]. O, təsvir etdiyi müvafiq, növbənöv peyzajlar vasitəsilə müzakirə mövzusunə çevirdiyi hadisələrin daha mənalı və təsirli olmasına səy göstərirdi. Başqa sözlə, təbiətin timsalında lirik qəhrəmanın əhvalı daha aydın, inandırıcı şəkildə əks olunmuş və öz təsirli, real şərhini tapmış olurdu.

“Yeni təvəllüd”ün lirik qəhrəmanı tənha, bədbin və ümitsizdir. İctimai və fəlsəfi məzmunlu “Külək bizi aparacaq”, “Yayın yaşıl sularında”, “Cümə”, “Yer ayələri”, “Hədiyyə” və s. şeirlərdə pessimist motivlər aydın sezilir. Foruğ Fərruxzadənin yaradıcılığının həcmcə ən kiçik şeiri “Hədiyyə”dir (“هدیه”). Altı misralıq “Hədiyyə” şeirinin qəhrəmanı qaranlıq bir mühitdə yaşayır. O, zülmətə bələnmiş gecənin timsalında yaşadığı mühiti təsvir edir. Həmin üzücü və cansıxıcı aləmdən xilas olmağa, həsrətində olduğu azadlığa qovuşmağa və səadətə qoynuna sığınmağa can atır. Lirik qəhrəman süslük və ətalətin əbədiliyinə, qaranlıq gecənin uzun sürəcəyinə inanmır. Dostunun gəlişindən ümidlənərək, xoşbəxt insanların yaşadığı məkanı seyr etməkdən ötrü onun üçün hədiyyə olaraq təkə bir çıraq və kiçik bir pəncərə gətirməsini xahiş edir:

اگر به خانه من آمدی برای من ای مهربان چراغ بیا
و یک دریچه که از آن
به از دحام کوچه خوشبخت بنگرم.

(Əgər mənim evimə gəlsən, mənim üçün ey mehriban [dost] çıraq gətir və bir kiçik pəncərə ki, ondan xoşbəxt küçənin izdihamına baxım).

Təzadlar priyomundan istifadə olunmuş şeirdə شب (gecə), چراغ (çıraq) və دریچه (kiçik pəncərə) sözləri simvoldur. Belə ki, شب ətalət və bədbinliyin, چراغ aydınlıq və xoşbəxtliyin, دریچه isə ümidin nişanəsidir.

Fərruxzadənin sırf fəlsəfi məzmunlu “Bağın fəthi”, “Əbədi bir qürubda” kimi şeirlərində yaxın qələm dostu Söhrab Sepehrinin böyük təsiri duyulur. “Əbədi bir qürubda” (“در غروبى ابدى”) şeirinin qəhrəmanı dostuna müraciətlə nə gecənin, nə də gündüzün - əbədi bir qurubun astanasında olduğunu bildirir. Birdən küləkli bir havada qərib çöldən ağ tabut kimi ötən iki sərgərdan göyərçinin uzaqdan səsləri eşidilir. Bunu görənlir lirik qəhrəman zülmətlə qoşalaşmaq, nə isə söyləmək istəyir. Təəccüb və həsrətlə ətrafa nəzər salır. Elə bu an onun vücudunu qəribə hissələr bürüyür, gözləri önündə budaqdan bir almanın düşməsi, kətan toxumunun sarı dənələrinin sarı sünbüllərin dimdiyi altında ovulması mənzərəsi canlanır. İçdən dərin bir ah çəkən qəhrəmanın baxışları yerə dikilir. O, dərin və uzun xəyala dalır. Tanış və məlum olan müxtəlif səpkili hadisələr onun fikir selinə qarışır. Lirik qəhrəman axşamları çıraqban, tənbel və təşvişsiz bir ev, dodaqları təbəssümlü yeni doğulmuş körpə, qara əsintilərin tarac olması, gecələr pəncərədə şübhə doğuran nur, hasarlanmış gecələrin o biri tərəfində peydalanan yüzlərlə ulduz, uzaq xatirələrdə əbəs yerə qanad çalmanın qururu ilə yaşayan yüzlərlə quş və küçədəki vahiməli fəryadlar

haqqında düşünür. Bütün bu konkret hadisələrə yaxından bələd olan qəhrəmanın düşüncüləri bir-bir onun gözləri önündə canlanır. Fikir cərəyanı onu konkretlikdən mücərrədliyə doğru – çox-çox uzaqlara aparır:

- Qəhrəmanlıqlar?	- قهرمانیها؟
- Ah	- آه
- Atlar qocadırlar.	- اسب ها پیرند.
- Eşq?	- عشق؟
- Tənhadır və balaca bir pəncərədən	- تنهاست و از پنجره ای کوتاه
Məcnunsuz çöllərə baxır	- به بیابانهای بی مجنون می نگرد
Qarıxıq bir xatirə ilə [dolu] bir keçidə	- به گذرگاهی با خاطره ای مغشوش
Qandalda nazik saqının nazla yeriməyindən	- از خرامیدن ساقی نازک در خلخال
- Arzular?	- آرزوها؟
- Özlərini itirirlər	- خود را می بازند
Minlərlə qapının rəhmsiz harmoniyasında	- در هماهنگی بی رحم هزاران در
- Bağlı?	- بسته؟
- Bəli, həmişə bağlı, bağlı	- آری، پیوسته بسته، بسته
- Yorulacaqsan.	- خسته خواهی شد.

Qurubun sakitliyi şairin düşüncələrini daha da dərinləşdirir və əlvan edir. Şeirlərdəki bədii sual fikrin təsir gücünü artırır və oxucunu məsələ ətrafında daha ətraflı və müdrikəsinə düşünməyə sövq edir. “Əbədi bir qürub”un sonunda şairə düşüncələrini oxucunun öhdəsinə buraxaraq sualla ona müraciət edir:

- Gedək	- برویم
- Bir söz söyləmək lazımdır	- سخنی باید گفت
- Qədəh yoxsa yataq, ya tənhalıq, ya yuxu? يا خواب؟	- جام، یا بستر، یا تنهایی، یا خواب؟
- Gedək...	- برویم ...

“Yeni təvəllüd”də Foruğun şəxsi həyatına dair mövzular ikinci planda qərarlaşır. Şair sevgi məzmunlu, şəxsi faciəsindən doğan kədər in əks olduğu “Güzəran”, “Səfər şəri”, “Gecədə görüş”, “Mən səndən ötrü ölürdüm” və s. şeirlərdə öz fərdi hisslərinə ictimai-fəlsəfi don geyindirir. “Güzəran” (“گذران”) şeiri lirik qəhrəmanın gileyi ilə başlayır. Əlçatmaz eşqin və nazlı yarın ardınca hər zaman diyar-diyar gəzməkdən artıq usanmış qəhrəman baharın eşqi ilə pərvazlanan qaranquş cütünü həsrətlə seyr edir:

کاش ما آن دو پرستو بودیم
که همه عمر سفر می کردیم
از بهاری به بهاری دیگر

(Kaş biz o iki qaranquş olaydıq ki, bütün ömür [boyu] səfər edərdik bir bahardan o biri bahara [doğru]).

- deyərək bir ömür xoşbəxtlik və səadətin ağuşunda yaşamaq istəyir. Sevgisiz və sevgilisiz ömrü heçə bərabər sayır.

Artıq uzun müddətdir ki, xoşbəxtlik və sevgi məfhumları ona yaddır. Bu səbəbdən həyatı rəngsizləşmişdir. Sevgi onun daxilinə sanki dolu bir bulud kimi çökmüşdür. Dodaqlarına qonmuş busədə həyatın can verdiyini hiss

etmişdir. Məhv olmaq qorxusu ilə üzləşmiş qəmli eşqi onun bütün həyatını titrətmişdir. O, öz eşqi, keçmişi barədə düşündükdə ətraf aləm gözləri önündə fərqli şəkildə silvələnin.

مثل این است که از پنجره ای
تک درختم را، سرشار از برگ،
در تب زرد خزان می نگرم
مثل این است که تصویری را
روی جریانهای مغشوش آب روان می نگرم

(Sanki pəncərədən yarpaqla dolu tək ağacımı xəzanın sarı hərərətində görürəm. Elə bil ki, bir təsviri rəvan suyun qarışıq axını üzərində görürəm).

Lirik qəhrəman maddi aləmdəki hər bir şeyi, hətta gecəni və gündüzü də unutmaqdadır. Çünki nə gündüz, nə də ki gecənin varlığı onun üçün heç bir anlam kəsb etmir. Daha onu gələcəyə və aydınlı sabahlara pərvazlandıracaq ümid yoxdur. Təbiətin əsrarəngiz və heyrətamiz mənzərələrindən olan - gündüzün al şəfəqli günəşi, gecənin isə nurlu mehtabı belə onun həyatına rəng qata bilmir.

Fərruxzadənin yaradıcılığının ən ümdə xüsusiyyətlərindən biri, daha doğrusu birincisi, ötən, unudulmaz xatirələrin şeirlərdə öz parlaq əksini tapmasıdır. Şairənin bənzərsiz xatirələri öz dolğun və məzmunlu ifadəsini "O günlər" ("آن" (روزها) adlı irihəcmli şeirdə tapmışdır.

Qayğısız uşaqlıq çağları, evlərinin akasiya ağaclarına bürünmüş gül-çiçəkli bağçası, gəlinciklərlə oynamağa böyük maraq göstərməsi, oxuduğu məktəb, dost-tanışları, ətirşah yarpaqları ilə yanaqlarını bəzəyərək geyinib-keçinməsi, heyrətamiz bayram axşamları, günlərlə bağlı qapılar arxasında güzgü önündə acı göz yaşlarından qəhərə boğulması, qəfildən qəlbini yaxalayaraq o nüfuzedic, məsum gözlərini pərdələmiş dərdli eşq macərəsi... tez-tez rəngli kino lenti kimi Foruğun gözləri önündən keçir. O, artıq əlçatmaz olan "o günlər"i xatırlayır, köksünü ötürərək yaşadıklarını şeirlərində sözlərin dili ilə poetik biçimdə təsvir edir, onlara bir daha tərəvət, yeni ruh bəxş etmiş olur.

O günlər getdilər	آن روزها رفتند
O cazibəli və heyrətdolu günlər	آن روزهای جذبه و حیرت
O yuxulu və oyaq günlər	آن روزهای خواب و بیداری
O günlər hər kölgənin bir sirri vardı	آن روزها هر سایه رازی داشت
Hər ağzıbağlı qutu bir xəzinəni gizlədirdi	هر جعبه سر بسته گنجی را نهان می کرد
Kiçicik anbarın hər küncü günorta sükutunda	هر گوشه صندوقخانه، در سکوت ظهر،
Sanki bir dünya idi	گویى جهانی بود
Hər kəs [ki] qaranlıqdan qorxmurdu	هر کس ز تاریکی نمی ترسید
Gözlərimdə bir qəhrəman idi.	در چشمهایم قهرمانی بود.

Şeirnin baş qəhrəmanı elə müəllifin öz prototipi olan tənha bir qadındır. O, ən çox tənhalıqdan və kimsəsizlikdən gileylidir. Keçmişin ləkəli izləri ömrünün sonuna qədər onu təqib etdiyindən Foruğ tez-tez dərin həsrət və təəssüflə arxada qoyduqlarını anır, daim ötən illərin rəngbərəng xatirəsi ilə yaşayır. O, ötənləri yad etməklə xəyalən və ruhən "o günlər"ə qayıdır. Həmənin qayıdışının üçün həyatının ən unudulmaz və vəfali, həmişə xəyalı ilə yaşadığı "o

günlər”in sevinci və kədəri idi. Ağrılı-acılı illər onun cavanlığını əlindən almış, hələ gənc ikən onu erkən qocaltmış, gülər çöhrəsinə min bir qırış, saçlarına dən salmış, illərin əzabı ələnmiş nafi gözlləri buludlanmış, çöhrəsindən həyatın nəşəsi və qoxusu əksilmiş, xəndan və al-qırmızı dodaqların rəngi qaçmış, şaqraq gülüşlər hıçqırıqlarla əvəzlənmişdir. Şeirdə keçmişlə indiki, cavanlıqla qocalıq, mənfi ilə müsbət qarşılaşdırılır:

O günlər getdilər آن روزها رفتند
 O günlər günəşin altında çürüyən bitkilər آن روزها مثل نباتاتی که در خورشید می پوسند
kimi

günəşin istisindən çürüdülər از تابش خورشید، پوسیدند
 və akasiyaların ətrindən başı gicəllənən o و گم شدند آن کوچه های گیج از عطر اقاقی ها
küçələrdə

dönüşü olmayan küçələrin hay-küylü در ازدحام پریاهوی خیابانهای بی برگشت
izdihamında itdilər
 və yanaqlarını و دخترى که گونه هایش را

ətirşah yarpaqları ilə boyayan qız, ah با برگهای شمعدانی رنگ می زد، آه
 indi tənha bir qadıdır اکنون زنی تنهاست
 indi tənha bir qadıdır اکنون زنی تنهاست

Ən maraqlısı isə şeirin mətninin həm xoş, həm də bədbin notlar üzərində qurulmasıdır.

“Yeni təvəllüd”ün bədii xüsusiyyətlərinə gəlincə, məcmuə novatorluq elementləri ilə zəngindir. Fərruxzadın fars şeirində forma sahəsində böyük uğura imza atmış novator şair Nima Yuşicin dil və üslub sahəsindəki yeniliklərindən müvəffəq şəkildə faydalandığı və təsirləndiyi açıq-aşkar görünür. Forma etibarilə yeni olan şeirlər Nima Yuşicin dil və üslub sahəsindəki yeniliklərindən müvəffəq şəkildə faydalandığı və təsirləndiyi açıq-aşkar görünür. Forma etibarilə yeni olan şeirlər Nima Yuşicin dil və üslub sahəsindəki yeniliklərindən müvəffəq şəkildə faydalandığı və təsirləndiyi açıq-aşkar görünür. Forma etibarilə yeni olan şeirlər Nima Yuşicin dil və üslub sahəsindəki yeniliklərindən müvəffəq şəkildə faydalandığı və təsirləndiyi açıq-aşkar görünür. Forma etibarilə yeni olan şeirlər Nima Yuşicin dil və üslub sahəsindəki yeniliklərindən müvəffəq şəkildə faydalandığı və təsirləndiyi açıq-aşkar görünür. Forma etibarilə yeni olan şeirlər Nima Yuşicin dil və üslub sahəsindəki yeniliklərindən müvəffəq şəkildə faydalandığı və təsirləndiyi açıq-aşkar görünür.

Əslində, Fərruxzadın “Yeni təvəllüd”ü həmin məcmuənin sonuncu, eyniadlı şeiri “Yeni təvəllüd”dən başlayır və “soyuq fəslin astanasına” doğru irəliləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məhəmmədi M. Tədqiqlər və tərcümələr. Bakı: Nafta-Press, 2004, 222 s.
2. Məmməd zadə C.N. Foruğ Fərruxzadın «Yeni təvəllüd» («تولد دیگر») toplusu // Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları (humanitar elmlər), 2009, s. XXX
3. Məmməd zadə C.N. Foruğ Fərruxzadın yaradıcılığının üslub xüsusiyyətləri // Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi, professor Aida İmanquliyevanın 75 illik yubileyinə həsr olunmuş «Şərqşünaslığın aktual problemləri» mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, 2014, s. 140-141.
4. بابا چاهی علی. گزاره های منفرد، جلد اول. تهران: نارنج، ۱۳۷۷، ۴۴۵ ص.

5. براهنی رضا . طلا در مس . تهران: زمان، ۱۳۴۷، ۶۵۵ص.
6. یارسا ه. تولد دیگر // مجله پیام نوین، دوره ششم، مهر ماه ۱۳۴۲، شماره ۱۱-۱۲، ص. ۱۳۱-۱۲۱.
7. حقوقی محمد . شعر زمان ما ۴- فروغ فرخ زاد. تهران: نگاه، ۱۳۸۴، ۳۴۰ص.
8. شفیع کدکنی محمد رضا . ادوار شعر فارسی. تهران: سخن، ۱۳۸۰، ۱۷۵، ص.
9. فرخ زاد فروغ. تولدی دیگر. تهران: نگاه، ۱۳۷۶، ۱۰۰ص.
10. فرخ زاد فروغ. به آفتاب سلامی دوباره (منتخب پنج دفتر شعر). تهران: سخن، ۱۳۷۷، ۴۲۸ص.
11. لنگرودی شمس. تاریخ تحلیلی شعر نو، جلد سوم. تهران: مرکز، ۱۳۷۸، ۷۸۴ص.
12. Кляшторина В.Б. «Новая поэзия» в Иране. М.: Наука, 1975, 256 с.
13. Современная персидская поэзия (автор: А. Шойтова). М.: Восточная литература, 1959, 359 с.
14. Once again another birth (Forough Farrokhzad poems). Tehran: Tofigh Afarin, 1383, 81 p.

«НОВОЕ РОЖДЕНИЕ» В ТВОРЧЕСТВЕ ФОРУГ ФАРРУХЗАДИН

Дж.Н.МАМЕДЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Сборник стихов иранской поэтессы Фору́г Фаррухзадин под названием «Новое рождение» был опубликован в 1963 году. Сборник, состоящий из 35 стихотворений, был написан в 1959-1963-х годах. В соответствии с идейным содержанием стихотворения в сборнике обладают, в основном, социально-философским содержанием. Здесь поэтесса приглашает читателя посмотреть на жизнь и реальность ее глазами. В сборнике темы, относящиеся к личной жизни Фору́г Фаррухзадин, отходят на второй план. Новые по форме стихотворения были, в основном, написаны в форме «свободного стиха». В сборнике также есть одна газель и две маснави написанные в классическом стиле.

Ключевые слова: «Новое рождение», общественно-философское содержание, особенности языка и стиля, новаторские элементы, свободный стих

“ANOTHER BIRTH” IN THE CREATIVE WORK OF FOROUGH FARROKHZAD

J.N.MAMMADZADEH

SUMMARY

Iran poetess Forough Farrokhzad's poem collection of "Another Birth" was published in 1963. The collection of thirty-five poems was written during 1959-1963 years. The poems in the collection are mainly of socio-philosophical content. The poetess invites the readers to look at life and reality with her eyes. The poems that are new by form were mostly written in the form of "free poem". The collection includes one gazal and two masnavis written in the classic style.

Key words: Another Birth, socio-philosophical content, features of language and style, innovative elements, free poem

JURNALİSTİKA

UOT 070 (49.41.41)

Jurnalistikanın növləri və janrları

MÜXTƏLİF TİPOLOJİ XARAKTERLİ KİV-DƏ JANR SEÇİMİNİ
ŞƏRTLƏNDİRƏN FAKTORLAR

K.Q.NİFTƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti

kenul.nifteliyeva@gmail.com

Məqalədə Azərbaycan KİV sistemində qərarlaşmış və xüsusi tipoloji xarakterə malik media nümunələrinin informasiya siyasətinə nəzər salınır, bu siyasətin doğurduğu yaradıcılıq kontekstində jurnalistin janr seçimi ətrafında elmi - nəzəri fikir irəli sürülür. Belə bir məsələ diqqətdə saxlanılır ki, hər hansı bir mətbuat orqanının və ya elektron informasiya vasitəsinin informasiya siyasəti və bunun meydana qoyduğu tipoloji xarakter həmin media qurumunda çalışan jurnalistin də yaradıcılığının bir sıra detallarının formalaşmasına təsir edir. Məqalədə gətirilən illüstrativ materiallar sübut edir ki, jurnalistin və eləcə də tipoloji xarakteri formalaşmış media qurumunun ictimai maraq kəsb edən hər hansı bir hadisənin, faktın təqdimatında janr seçimi xeyli dərəcədə nəşrin konsepsiyası, auditoriyası, informasiya siyasəti, adresatı ilə də bağlıdır.

Açar sözlər: tipologiya, janr, format, informasiya siyasəti, media, auditoriya

Müasir Azərbaycan KİV sistemində tipoloji xarakterini çoxdan formalaşdırmış qəzetlər, telekanallar, radio kanalları, İnternet portalları mövcuddur. Jurnalist bu informasiya vasitələrinin hansında çalışırsa, onun informasiya siyasəti kontekstində hərəkət edir. Burada hadisənin mətninə onu kütləyə təqdim etmək niyyətində olan jurnalistin janr, format seçiminə qədər bir çox yaradıcılıq komponentləri daxildir. Əlbəttə, məsələn, intihar hadisəsi müxalif istiqamətli qəzətdə hakimiyyəti günahlandırmaq faktı kimi (səbəbdən asılı olmayaraq) təqdim edilirsə, iqtidar istiqamətli qəzeti onu sıradan bir fakt kimi təqdim edəcək. Gündə baş verən yol-qəza hadisəsi «Xəzər» televiziyasında prioritet xəbər kimi interküylə təqdim olunursa, ictimai televiziya bu hadisəni üçüncü, dördüncü blokda və həm də ictimai bəla kimi təqdim edəcək. İfşa olunmuş narkotika alverçisini iqtidaryönlü qəzet öz şərhində dünyanı bürüyən ictimai

xəstəlik kimi təqdim edirsə, müxalifyönlü qəzet bunu alverçini polislə əlbirlikdə təqdim edəcək və s. Deməli, istər mətbuat olsun, istərsə də ən müasir elektron informasiya vasitələri, onların hər birində yarandığı vaxtdan nəzərdə tutduğu adresatı ilə bağlı informasiya siyasəti formalaşmışdır. Bu siyasət jurnalistə həm də janr seçimini diqtə etməkdədir. Deməli, «jurnalistikada janr sistemi dünyaya, hadisələrə, insana baxış sistemini də ortaya qoyur» [11, 57]. Bu da, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, «əsasən kütləvi informasiya vasitələrinin özəl xarakterindən (tipoloji xarakterindən–K.N.) irəli gəlir» [4, 210]. Əlbəttə, «demokratik qaydaların, jurnalistikanın beynəlxalq prinsiplərinin formalaşdığı ölkələrdə jurnalist, hətta əməkdaşlıq etdiyi mətbuatın informasiya təqdim etmə formalarında öz yaradıcı faktlarından da çıxış edə bilər» [5, 51]. Bu baxımdan jurnalistika getdikcə daha çox «inkışaf etmiş, qloballaşan dünya qaydalarına meyllənməkdədir» [3, 90]. Bununla belə, hər xalqın milli ənənələrdən gələn qaydaları, fakta yanaşma tərzini də mövcuddur ki, bunu da inkar etmək olmaz. Nəzərə alsaq ki, müasir Azərbaycan jurnalistikası bir tərəfdən klassik ənənəyə söykənir, digər tərəfdən müasir beynəlxalq prinsipləri tətbiq edir, onda məsələyə hər iki istiqamətdən yanaşma daha elmi olardı.

Müasir media sistemində- jurnalistikanın elmi-nəzəri fikrində plüralist fikirlər mövcuddur və istər praktik jurnalistlər, istərsə də nəzəriyyəçilər, necə deyirlər, “öz janrlarını yaradırlar” [8, 120]. Azərbaycan media sistemində də praktik jurnalistin janr yaradıcılığı faktları mövcuddur. Lakin bütün bu yeni yanaşmaların hamısı media sisteminin tipoloji xarakterinə uyğunlaşma nəticəsində baş verir. Məsələn, siyasi jurnalistika ilə məşğul olan iqtidar və müxalifət qəzetləri Azərbaycan mətbuatı üçün keçmişdə o qədər də xarakterik olmayan pamflet janrına indi daha intensiv müraciət edirlər. «Yeni Azərbaycan» qəzetinin az qala hər nömrəsində özünü göstərən pamflet janrının bolluğu bu mənada heç də təəccüb doğurmur. Aşağıda həmin qəzətdən gətirəcəyimiz misal da sübut edir ki, artıq bu qəzətdə pamflet janrını öz yaradıcılığı üçün qəbul etmiş jurnalist şəxsiyyəti də formalaşmışdır. Qəzetin redaksiyasında Pərviz Sadayoglu, Nardar Bayramlı, Kəbutər kimi pamflet seçimli jurnalistlər fəaliyyət göstərirlər.

Pamflet klassik dünya jurnalistikasında işlək janr olmuşdur. İngiltərədə qəzetlərin meydana gəlməsi və mətbəələrin artması ilə yaranan jurnalist imkanları zamanı – hələ 1650-1670-ci illərdə pamflet janrı çox dəbdə olmuşdur. Bu pamfletlər kralların özünə qarşı yönəlmiş, onların ictimai təhlükə hesab olunan şər xarakterlərini ifşa etmişdir. Hətta bu ifşa o qədər güclü olmuşdür ki, hakim dairələr onun qarşısını almaq üçün mətbəələrin sayını qanunla minimuma endirmiş, söz azadlığına, mətbuata təzyiq göstərmişlər.

Niyə biz pamflet üzərində ayrıca dayanırıq və niyə bu günkü mətbuatda pamflet janrı xüsusi çəkiyə malikdir? Ona görə ki, bu gün Azərbaycan cəmiyyətində azad, plüralist fikir mövcuddur və bu mövcudluq media mühitində özünü daha çox göstərir. Azad fikri azad mətbuat xüsusi qanunvericilik aktları ilə təsbit edən Azərbaycan dövlətinin iradəsilə müxtəlif tipli qəzet və elektron

informasiya vasitələri fəaliyyət göstərir. Belə şəraitdə çoxpartiyalılıq bərqərar olmuşdur və hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan siyasi partiyaların ya öz mətbuat orqanları, ya da onlara rəğbət bəsləyən media nümunələri mövcuddur. Hakimiyyət uğrunda sivil mübarizə vasitəsi olan siyasi partiyaların bu tip mətbuat orqanları və onların əməkdaşları qarşı tərəfi məğlub etmək məqsədilə jurnalistikanın ən kəskin janrı olan pamfletə üstünlük verməkdədirlər.

Hər bir KİV orqanı özünə, adresatına maraqlı bildiyi hadisəni alır və bu hadisəyə uyğun janr seçimi edir. Bu, artıq tipologiyası formalaşmış kütləvi informasiya vasitəsinin niyyəti, mahiyyəti və bütövlükdə «5w» formulasını gerçəkləşdirmək funksiyasının yerinə yetirilməsindəki işinin vacib bir halqasıdır.

Əvvəllər kütləvi informasiya vasitələri kütləyə işləyirdisə, indi onun hər birinin öz auditoriyası vardır. «Belə mətbuat orqanının predmet, fakt, hadisəni təqdim etmə niyyəti onun janr seçimini formalaşdırır» [11, 59]. Bu janr mətbuat orqanının konsepsiyasının ifadəsinə çevrilir və öz metodoloji xarakteri ilə bu konsepsiyaya xidmət edir. Məsələn, Azərbaycan mediamühitində «525-ci qəzet» təkcə müstəqillik faktı ilə deyil, həm də tematikasına görə ayrıca konsepsiyası olan, ayrıca tipoloji xarakterə malik bir mətbuat orqanıdır. Onun oxucuları yaxşı bilirlər ki, «525-ci qəzet», xüsusilə onun şənbə buraxılışları xeyli dərəcədə ölkədəki ədəbi prosesi əks etdirir. Formalaşmış konsepsiyanı uğurla yerinə yetirmək üçün «525-ci qəzet» müsahibə janrına üstünlük verir. Bu faktın gerçəkliyinə əmin olmaq üçün qəzetin on şənbə buraxılışında jurnalist Yaşar Əliyevin xalq yazıçısı Elçinlə müsahibəsini misal göstərmək olar.

«525-ci qəzet»in 2012-ci il 19 noyabr-20 yanvar şənbə buraxılışlarının hər nömrəsində iki səhifə yer alan bu müsahibə-söhbət bizim mövzumıza maraqlı illüstrasiya ola bilər.

İddiasız və sakit bir ahəng ifadə edən «Ədəbiyyat söhbəti» hər şeydən əvvəl, öz janrı və tematikası ilə diqqəti cəlb edir.

Sənət haqqında söhbətin sənətkarla aparılması «525-ci qəzet»in konsepsiyasına çox uyğundur. Xüsusilə burada sənətkarın sənətə münasibəti, bu münasibətin obyektivliyi, bu obyektivliyin səmimiyyəti, sənətkarın şəxsiyyətini müəyyən edən meyarlara oxucunun əvvəlcədən az-çox bələdliliyi çox böyük məna daşıyır. Azərbaycan elmi-filoloji, ədəbi-bədii-ictimai dairəsi Elçinin yaradıcılıq istedadına, zəngin mütaliəsinə və bu mütaliədən gələn təfəkkürünə, yazıçı şəxsiyyətinə və bədii sözə nəzəri qiymətinə çoxdan bələddir. Dünyanı fantastik bir xaosun bürüdüyü səksəninci illərin sonu, doxsanıncı illərin əvvəllərində - mətbuat və söz azadlığının yaratdığı fantasmaqorik bir zamanda bəşəriyyəti min illərdən bəri kamilləşdirə-kamilləşdirə gələn bədii söz sənətinin ölümə çağından ta bu günə qədər Elçin təkcə Azərbaycan elmi-filoloji fikrində deyil, cəsarətlə demək olar ki, bundan çox-çox böyük bir mühitdə ədəbiyyata sahib çıxan, onun xəstə yatağının başında vicdanlı bir həkim-kardioloq kimi dayanan azsaylı filoloq-alimlərdən biridir. Dostoyevskidən, Rasputindən imtina edən rus oxucusu, Markesdən, Kortasardan, Kobo Abedən... imtina edən dünya oxucusu hər kəsi ruhdan salmışdı, təkcə bizdə deyil, bütün dünyada

hər şeyi öz qərəzli baxış bucağından, «qiymətləndirən»lər qarşısında bədii sözə sahib çıxmaq, onun dəyərinin heç vaxt itməyəcəyinə inam bəsləmək də hər kəsin işi deyildi. Elçin özünün ən yeni bədii əsərləri ilə, bədii sənət barədə inadkar nəzəri fikir və mülahizələri ilə öz inamına oxucunu da inandırdı. Elçinlə «Ədəbiyyat söhbəti» müsahibənin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Əlbəttə, hər şeydən əvvəl, bu söhbətin janrı ətrafında dayanmaq lazımdır. Hərçənd, jurnalistikada söhbət ayrıca bir janr kimi çoxdan formalaşmışdır. Amma tarixən formalaşaraq aydın qəlibə, aydın kanonlara malik söhbət janrı bu yerdə xeyli dərəcədə kiçik görünür. Və təsadüfi deyil ki, jurnalistikanın janr ənənələrini dərinlən bilən, yeni media qaydalarına yaxşı bələd olan Yaşar «Elçinlə ədəbiyyat söhbəti»ni müsahibə qəlibində təqdim edib. Əlbəttə, burada qəlib, çərçivə tipli sözlər xeyli dərəcədə janrın bu halındakı əndazəsinə sığmır. «Yaşarın xalq yazıçısı Elçin ilə müsahibəsi» söhbət, dialoq, diskussiya kimi janrların birinin digərinə transformasiyası zəminində tamamilə yeni bir yaradıcılıq formasını ortaya qoymuşdur. Bu yerdə, bu söhbət müsahibədən daha çox **format** xarakteri almışdır. Lakin bütün bunlarla belə, bu geniş format ənənəvi müsahibə - dialoq xətti əsasında formalaşmışdır. Və bu format, janr təkcə jurnalistin yox, həm də qəzetin seçimidir. «Söhbətin əvvəli»ndə Yaşar bir jurnalist kimi mövzunun silsilə şəklində davam edəcəyini bildirir və Elçinə söhbətə «elə bu janrın, müsahibənin özünə və tarixçəsinə aydınlıq gətirməklə başlaması» təklif edir.

Yaşarın formalaşdırdığı geniş suallar içində İnternetdən tutmuş Qurani-Kərimədək, sənətkar əbədiliyindən tutmuş şəxsi yaradıcılığadək maraqlı məqamlar var. Bu suallara cavablarda Elçinin dünya ədəbiyyatına - həm klassikaya, həm də müasir ədəbi prosesə bələdliyi müsahibəni böyük bir tədqiqat əsərinə çevirir. Yaradıcılığın və ümumiyyətlə, nəsillərin atalar-oğullar probleminə yeni və fundamental münasibət oxucuya geniş informasiya verir. Ədəbiyyatın gələcəyinə dair ədəbiyyatşünas yazıçının kəşfini nəşirlər kitabın üz qabığına çıxarmışlar: «Gələcək» elə bir anlayışdır ki, o, heç vaxt gəlməyəcək, əbədidir, hər bir gələcəyin öz gələcəyi var və bu həyata aid olduğu qədər də ədəbiyyata aiddir. Ona görə də, ədəbiyyatın gələcəyindən danışmaq, əslində, ədəbiyyatın bu günü və bu günə qədərki dövrü ilə bağlı söhbət etmək deməkdir». Yəqin elə buna görədir ki, «Yaşarın xalq yazıçısı Elçin ilə müsahibəsi»nin əsas istiqaməti «ədəbiyyatın bu günü və bu günə qədərki dövrü ilə bağlı»dır. Amma ədəbiyyatın bu günü və bu günə qədərki dövrünü təhlil edən sənətkar Elçin, ədəbiyyatşünas alim Elçin onun «heç vaxt gəlməyəcək» gələcəyinin də incə konturlarını cızmış və yeni yaradıcı nəslə həmin ədəbi aləmə istiqamətləndirmişdir. Digər tərəfdən, Elçinə çox müxtəlif istiqamətlərdən verilən suallara cavablardan doğan təəssürat ədəbi aləmin bütöv panoramını görməyə imkan verir və s. Bu suallar və bu problemlər, məsələn, «Azərbaycan» qəzetinin və ya «Bakı xəbər»in oxucularının heç də hamısı üçün maraqlı olmayacaq. Lakin «525»in oxucularının hamısı üçün maraqlıdır. Çünki «525»in auditoriyası onun bu informasiya siyasətinin adresatıdır.

Biz yuxarıda daha çox qəzetin informasiya siyasətinin diqqət etdiyi janr seçimi üzərində dayandıq və burada xeyli dərəcədə fakta, predmetə, hadisəyə diqqət etdik. Lakin bu yerdə jurnalistin fərdi yaradıcılıq konsepsiyası da az rol oynamır. Jurnalist müəyyən bir hadisəni qələmə alarkən təkcə faktın ictimai maraq kəsb etməsi prinsipindən deyil, həm də bu faktın hansı auditoriya üçün önəmli olacağını nəzərə alır. Məsələn, deyək ki, bir akademikın riyaziyyat elmindəki uğurları barədə geniş oçerk daha çox elmi ictimaiyyət üçün maraqlı olacaqdır. Yaxud, bir üzümçünün uğurları nə qədər səmərə vermiş olsa belə, yenə də universitet tələbəsi üçün maraq kəsb etməyəcək. Misal gətirdiyimiz hər bir həyat hadisəsinə təqdim edən qəzetin həmin hadisəyə marağı olan oxucu auditoriyası olmalıdır. Jurnalist hadisə və bu hadisəyə uyğun janr seçimində bunları diqqətdə saxlayır.

Deməli, burdan belə bir nəticə də çıxarmaq olar ki, «bir çox hallarda janr seçimi kütləvi informasiya vasitəsinin informasiya siyasətinə bağlı olduğu kimi, eyni zamanda öz konsepsiyasına uyğun hadisəni təqdim edən jurnalistin də niyyətindən çox asılıdır» [6, 9].

Janr seçimi habelə üslub seçimini də problem kimi ortaya qoyur. Əlbəttə, üslub predmetə, hadisənin xarakterinə çox bağlıdır. Məsələn, deyək ki, oçerk janrını seçməyi tələb edən hadisənin təqdimi mütləq bədii üsluba meyli ilə müşayət olunacaq. Bu yerdə belə bir məsələ də dəqiqləşdirilir: bədii-publisistik üslub tələb edən oçerk bir janr kimi hansı tip qəzet üçün yararlıdır? Bu suala dəqiq cavab tapmadan heç də belə fikirləşmək olmaz ki, bu oçerki hər bir qəzet dərc edə bilər. Qətiyyən belə deyil. Məsələn, «Bakı-xəbər», yaxud «Şərq» qəzeti öz tipoloji xarakteri ilə informasiya qəzetləridir və onlar bədii üslubu ehtiva edən materiala çox nadir halda yer verə bilər. Deməli, predmeti ifadə edən üslubi keyfiyyətin özü də janr seçiminə təsir edən faktlar sırasındadır.

Beləliklə, «jurnalistin janr seçimi xeyli dərəcədə nəşrin konsepsiyası, tipoloji xarakteri, auditoriyası, informasiya siyasəti ilə bağlıdır» [11, 74]. Bu kontekstdə qəzetin tipoloji xarakteri aparıcı rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədli C. Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı: Zərdabi LTD MMS, 2012, 616 s.
2. Vəliyev Ş. «Füyuzat» ədəbi məktəbi. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 456 s.
3. Atilla Girgin. Qazeteçiliğin Temel İlkeleri. Der Yayınları, İstanbul: 2008, 388 s.
4. Kitle İletişim Kuralları. Derleyen Erol Mutlu. Utopiya Yayınları: 121, Ankara, 2005, 464 s.
5. Oya Tokgöz. Temel Qazeteçilik. İmge Kitabevi. Ankara, 1994, 344 s.
6. Вакуров Н.Н., Московкин Л.И. Типология жанров современной экранной продукции. М.: 2012.
7. Ворошилов В.В. Журналистика. СПб: Михайлов В.А., 2000, 336 с.
8. Основы творческой деятельности журналиста. СПб: Знание, 2000, 270 с.
9. Спенсер Г. Философия слова. Собр.соч. СПб.:1866, Т.4, 410 с.
10. Тертычный А.А. Жанры периодической печати. М.: Аспект-ПРЕСС, 2002, 326 с.
11. Черникова Е.В. Основы творческой деятельности журналиста. М.: Гардарики, 2005, 287 с.

ФАКТОРЫ, ФОРМИРУЮЩИЕ ВЫБОР ЖАНРОВ В СМИ РАЗНО-ТИПОЛОГИЧЕСКОГО ХАРАКТЕРА

К.Г.НИФТАЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрена информационная политика образцов медиа, занимающих место в системе СМИ Азербайджана и имеющих особый типологический характер, выдвинута научно-теоретическая мысль относительно того, каким образом журналист выбирает тот или иной жанр в творческом контексте, обусловленном этой политикой. В центре внимания автора находится то, что информационная политика того или другого печатного органа и электронного СМИ влияет также на формирование ряда деталей творчества работающих в этих органах журналистов. Иллюстративные материалы, приведенные в статье подтверждают, что выбор жанров для представления какого-либо общественно значимого события или факта в значительной степени зависит и от концепции издания, его аудитории, информационной политики и адресата.

Ключевые слова: типология, жанр, формат, информационная политика, медиа, аудитория

FACTORS SHAPING GENRE CHOICE IN VARIOUS TYPOLOGICALLY CHARACTERISTIC MEDIA

K.G.NİFTALİYEVA

SUMMARY

The article reviews information policy of special typologically characteristic media samples that are settled in Azerbaijan media system, and provides scientific-theoretical conceptions about journalist's genre choice in the creative context arisen from this policy. It is also noted that, policy and typological character of any press institution or online media company affects the development of the creative features of journalists working there. The article provides illustrative materials to prove that journalist's, as well as typologically formed media company's genre choice in the presentation of socially important events, facts is closely connected with the conception of publication, audience, information policy and addressee.

Key words: typology, genre, format, information policy, media, audience

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Akalın Ş.H., Mahmudova Q.Ç.

Türk və Azərbaycan dillərində alınma sözlər hesabına sözyaratma üsuluna tarixi-müqayisəli baxış..... 5

Abdullayeva Q.A.

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində *idi, imiş, isə* hissəcikləri və onların tarixi formaları 14

Muradova A.V.

Müasir dilçilikdə diskursun strukturu və onu təşkil edən əlaqə vasitələri 21

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

İsmayılova Y.N.

N.Xəzrinin yaradıcılığında «Dədə Qorqud» ideya və motivləri 27

Musayeva İ.Ə.

Çağdaş Azərbaycan romanının tarixi, elmi-nəzəri və ideya-estetik xüsusiyyətləri..... 42

Əzimova A.Y.

Nəcəf bəy Vəzirov yaradıcılığında qadına münasibət (Müsiyəti-Fəxrəddin əsəri əsasında) 55

TARİX

Zeynalov İ.X.

XX əsrin 50-60-cı illərində üç cildlik “Azərbaycan tarixi” kitabının çapa hazırlanması – mövcud ideologiya 61

Abbasbəyli A.N.

Öz müqəddəratını təyin etmə ermənilərin dilində – qonşu dövlətlərin torpaqlarını zəbt etməkdir 71

Mehdiyeva N.C.

Türkmənistan mədəniyyəti tarixindən (XIX-XX əsrin əvvəlləri) 78

Dostiyev T.M.

Şəmkir şəhərinin səlcuq dövrü bədii keramikasının bəzi nümunələri..... 84

Rüstəмова C.Y.

Birinci dünya müharibəsinin Rusiya iqtisadiyyatına təsiri 92

Məmmədov N.Z. Sovet hakimiyyət orqanlarının 1937-1939-cu illərdə böyük terror siyasəti (XDİK-nın 00447 №-li əmri ilə).....	98
Məmmədli A.A. İrənin körfəz siyasətində Omanın rolu.....	110
Əhmədov A.P. İslam əməkdaşlıq təşkilatı (İƏT) Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində prioritet istiqamət kimi	117
Bağirova A.R., Davudov Q.Ş. Yaponiyanın xarici siyasətində İraq problemi	128
Xoşqədəm İslam XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan təhsilinin inkişaf tarixi.....	136
Nəcəfova K.T. Azərbaycan milli hərəkatının II və III mərhələlərində ziyalıların rolunun öyrənilməsi səviyyəsi və dövrləşdirilməsi haqqında (1905-1918-ci illər).....	143
Nəsirov N.P. Abaqa xan dövründə Elxani – Cağatay münasibətləri	153
Nəbiyeva S.H. XIX əsrin 30-50-ci illərində çarizmin Azərbaycanda təhsil sistemi	160
Qəhrəmanov E.S. Müasir dövrdə Türkiyə-Rusiya münasibətlərində qara dəniz boğazları məsələsi	167
Xəlilov A.X. Sovet Azərbaycanının rəhbər kadrları daxilində ixtilaflar (1921-ci ilin yayı).....	174

ŞƏRQŞÜNASLIQ

Şəfiyeva Ə.H. İrənin ilk Avropa tipli alimi azərbaycanlıdır.....	185
Məmmədzadə C.N. Foruğ Fərruxzadənin yaradıcılığında “yeni təvəllüd”	192

JURNALİSTİKA

Niftəliyeva K.Q. Müxtəlif tipoloji xarakterli KİV-də janr seçimini şərtləndirən faktorlar	198
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОВЕДЕНИЕ

Акалын Ш.Х., Махмудова Г.Ч. Историко-сравнительный обзор на средства словообразования за счет заимствований в турецких и азербайджанских языках	5
Абдуллаева Г.А. Частицы <i>idi, imiş, isə</i> в азербайджанском литературном языке XVII века и их исторические формы.....	14
Мурадова А.В. Структура дискурса и его средства связи в современной лингвистике.....	21

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Исмаилова Е.Н. Идея и мотивы «Деде Коркуд» в творчестве Н.Хазри.....	27
Мусаева И.Э. История, научный обзор и идеолого-эстетические особенности современного Азербайджанского романа.....	42
Азимова А.Я. Отношение к женщине в творчестве Н.Везирова на основе произведения "Мусибети Фахраддин".....	55

ИСТОРИЯ

Зейналов И.Х. Подготовка к печати и идеология трехтомной книги "История Азербайджана" 50-60-х годов XX века	61
Аббасбейли А.Н. Самоопределение по армянской трактовке – это захват чужих земель.....	71
Мехтиева Н.Дж. Из истории культуры туркменистана (XIX - начало XX вв.)	78
Достиев Т.М. Некоторые образцы художественной керамики Шамкира эпохи сельджуков.....	84
Рустамова Дж.Я. Влияние первой мировой войны на экономику российской империи.....	92

Мамедов Н.З.	
Политика большого террора органов советской власти в 1937-1939 годы (на основе приказа НКВД №00447).....	98
Мамедли А.А.	
Роль Омана в политике иранского залива	110
Ахмедов А.П.	
Организация Исламского сотрудничества как приоритетное направление в зарубежной политике Азербайджанской Республики	117
Багирова А.Р., Давудов Г.Ш.	
Иракская проблема во внешней политике Японии.....	128
Хошгадам Ислам	
Развитие образования в Азербайджанской Республике в начале XXI века.....	136
Наджафова К.Т.	
О периодизации и степени изученности роли интеллигенции на втором и третьем этапе азербайджанского национального движения (1905-1918-е гг.)	143
Насиров Н.П.	
Отношения Ильханатов и Чагатайев в период правления Абака хана (на основе англоязычной историографии)	153
Набиева С.Г.	
Система образования царской Российской империи в Азербайджане в 30-50-е гг. XIX века	160
Кахраманов Э.С.	
В новейших временнах вопрос отношений между Турцией и Россией в Черноморских проливах	167
Халилов А.Х.	
Политические конфликты среди руководящих кадров советского Азербайджана (лето 1921 года)	174

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Шафиева А.Г.	
Первый учёный европейского типа в Иране – азербайджанец.....	185
Мамедзаде Дж.Н.	
«Новое рождение» в творчестве Фору́г Фаррухзадин.....	192

ЖУРНАЛИСТИКА

Нифталиева К.Г.	
Факторы, формирующие выбор жанров в СМИ разно-типологического характера	198

CONTENS

LINGUISTICS

Akalin Sh.H., Mahmudova G.Ch.

The historical-comparative review of the word formation by borrowings
in turkish and Azerbaijani languages 5

Abdullayeva G.A.

The particles idi, imiş, isə in the Azerbaijani literary
language of the XVII century and their historical forms 14

Muradova A.V.

The structure of discourse and its means of communication
in modern linguistics..... 21

LITERATURE

Ismayilova Y.N.

Dede Gorgud's idea and motives in N.Khazri's creativity 27

Musayeva A.I.

The history of the modern novel, scientific, ideological
and aesthetic features 42

Azimova A.Y.

The attitude to woman in Najaf bey Vezirov's activity
(on the basis of the work "Musibeti- Fakhraddin") 55

HISTORY

Zeynalov I.Kh.

Preparation of the book "History of Azerbaijan" for publication
in 50-60s of the XX century - existing ideology 61

Abbasbeyli A.N.

Self-determination in the armenian interpretation –
invasion of foreign lands..... 71

Mehdiyeva N.J.

From the history of culture of Turkmenistan
(XIX-beginning of the XX centuries) 78

Dostiyev T.M.

Some samples of artistic ceramics of Shamkir during seljuk period 84

Rustamova J.Y.	
The impact of world war i to the economy of the Russian empire	92
Mammadov N.Z.	
Policy of great terror of the Soviet regime in the years of 1937-1939 (based on order 00447 of NKVD).....	98
Mammadli A.A.	
Oman’s role in Iran's gulf policy	110
Ahmadov A.P.	
Organization of Islamic cooperation (OIC) as a priority in the foreign policy of the Republic of Azerbaijan	117
Baghirova A.R., Davudov G.Sh.	
The Iraq problem in the foreign policy of Japan.....	128
Khoshgadam Islam	
The development of education in the Republic of Azerbaijan at the beginning of the XXI century.....	136
Najafova K.T.	
Periodicity and study of the role of intelligentsia at the second and third stages of Azerbaijan national movement (1905-1918) years.....	143
Nasirov N.P.	
The Ilkhanate - Chagatai relations during Abaga khan’s reign.....	153
Nabiyeva S.H.	
The education system of the tsarist Russian empire in Azerbaijan in the 30-50s of the XIX century	160
Gahramanov E.S.	
The present state of the question of Turkish-Russian relations in the Black sea straits.....	167
Khalilov A.Kh.	
Political conflicts between the leading cadres of the Soviet Azerbaijan (summer 1921).....	174

ORIENTAL STUDIES

Shafiyeva A.H.	
The first European type scientist of Iran is Azerbaijani.....	185
Mammadzadeh J.N.	
“Another birth” in the creative work of Forough Farrokhzad	192

JOURNALISM

Niftaliyeva K.G.	
Factors shaping genre choice in various typologically characteristic media	198